

**T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SONRASI ANADOLU'YA GÖÇ
EDEN ÇERKEZLERİN YERLİ UNSURLARLA İLİŞKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Veysel KARKIN

**Danışman
Prof. Dr. Nuri YAVUZ**

ARTVİN-2021

**T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SONRASI ANADOLU'YA GÖÇ
EDEN ÇERKEZLERİN YERLİ UNSURLARLA İLİŞKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Veysel KARKIN

**Danışman
Prof. Dr. Nuri YAVUZ**

TEZ BEYANNAMESİ

Artvin oruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-ğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Anadolu'ya Göç Eden Çerkezlerin Yerli Unsurlarla İlişkileri** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Artvin oruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-ğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Artvin oruh niversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2021

Veysel KARKIN

JÜRİ TEZ KABUL TUTANAĞI
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Nuri YAVUZ danışmanlığında, Veysel KARKIN tarafından hazırlanan çalışma 14/07/2021 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Nurhan AYDIN   İmza:.....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nuri YAVUZ   İmza:.....

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Faruk TAŞKIN   İmza:.....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

.... / ..... /2021

Doç. Dr. Hamit ŞAFAKCI
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
TABLolar LİSTESİ.....	IV
ŞEKİLLER LİSTESİ	V
KISALTMALAR.....	VI
ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
ÖN SÖZ	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA VE KAFKAS MİLLETLERİ

1. KAFKASYA	8
1.1. Turaniler	13
1.1.1. Azerbaycan Türkleri.....	14
1.1.2. Karapapaklar-Terekemeler.....	14
1.1.3. Kundurlar.....	15
1.1.4. Karaçaylar- Malkarlar (Balkarlar).....	16
1.1.5. Kalmuklar.....	16
1.1.6. Nogaylar	16
1.1.7. Kumuklar	17
1.1.8. Türkmenler	17
1.2. Kafkas Kavimleri (Kaslar)	18
1.2.1. Çerkezler (Çerkezler)	18
1.2.2. Abazalar (Abhazlar)	23
1.2.3. Ubiıılar/Wubiıılar	23
1.2.4. Adige (Adigey)	23
1.2.5. Hatkolar (Hatukaylar)	24
1.2.6. Şabsııılar	24
1.2.7. Bjeduııılar (Bjedııı, Bjedug).....	24
1.2.8. Janalar	24
1.2.9. Kemirgubeyler	25
1.2.10. Abzehler	25

1.2.11. Besleneyleyler	25
1.2.12. Kabartaylar	26
1.2.13. Çeçenler.....	26
1.2.14. İnguşlar	26
1.2.15. Darginler	27
1.2.16. Andelaller	27
1.2.17. Lezgiler (Lekler)	27
1.2.18. Agullar	28
1.2.19. Çakurlar	28
1.2.20. Gürcüler.....	28
1.3. Ariler (Hint-Avrupa Kavimleri).....	29
1.3.1. Osetler (Alanlar)	30
1.3.2. Ermeniler	30
1.3.3. Tatlar	31
1.3.4. Talişler	31
1.3.5. Ruslar.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

RUSLARIN KAFKASYA POLİTİKASI VE 1864 ÇERKEZ SÜRGÜNÜ

2.1. Knezlikten İmparatorluğa Rusların Kafkasya Politikası.....	33
2.1.1. Rusların Çerkezlere Yönelik Politikaları	40
2.1.2. XIX. yüzyıl'da Kafkasya'da Osmanlı-Rus Hâkimiyet Mücadelesi ve Çerkezler	41
2.2. 1864 Çerkez Sürgünü.....	46
2.2.1. Çerkezlerin Sürgün Yerleri ve Sayıları Hakkında.....	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

93 HARBİ VE GÖÇLER

3.1. Göç Kavramı	58
3.2. 93 Harbi Öncesinde Yaşananlar.....	61
3.3. 93 Harbinin Başlaması ve Seyri.....	67
3.4. 93 Harbinin Son Bulması ve Ruslarla Yapılan Antlaşmalar	83
3.5. 93 Harbi Sonrası Yaşanan Göçler ve Çerkezler.....	88
3.6. 93 Harbi Batı Cephesi Rumeli ve Balkan Göçleri	90
3.7. 93 Harbi Doğu Cephesi ve Kafkas Göçleri	93
3.8. 93 Harbi Sonrası Çerkez Göçmenlerin İskânı.....	95

3.9. Osmanlı Devleti'nin İskân Politikası ve Çerkez Göçmenlerinin İskânı	97
3.9.1. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda Yaşanan Göçler için Aldığı Önlemler	101
3.9.2. Göçmen İskânı Sırasında ve Sonrasında Yapılan Yardımlar	105
3.9.3. Göçmen İskânı Sırasında Yaşanan Problemler ve Çözümleri	107
3.10. 93 Harbi Sonrasında Anadolu'ya Yerleştirilen Çerkez Muhacirlerle Yerli Unsurların İlişkileri	110
3.10.1. Çerkezlerin Anadolu'ya İskânı Sonucunda Yerli Unsurların Faaliyetleri	111
3.10.2. Çerkezlerin Yerli Unsurlarca Kullanılmaları	113
3.10.3. Çerkezlerin Çetecilik Faaliyetleri	115
3.10.4. Müslüman Unsurların Çerkezlerden Rahatsızlık Duymaları	117
3.10.5. Çerkezlerin Zor Durumlarından Faydalanmak İsteyen Yerli Unsurların Faaliyetleri	119
3.11. 1864 Büyük Çerkez Sürgünü ve 93 Harbi Sonrasında Gerçekleşen Göçlerin Ortak Yönleri	120
SONUÇ	123
KAYNAKLAR	128
EKLER	140
Ek 1. Adana'da Haçinli Oseb, Simbat, Artin ve Avadis'i öldüren Çerkez Mirza Mehmed ve Hasan Bey'in cezalandırılması hakkında.	140
Ek 2. Maraş'ta Çerkezlerin Silahlı gezmelerinden şikayetçi olan Ermeni murahhas vekilin telgrafı.	141
.....	141
Ek 3. Kafkasya'dan gelecek 9 bin Çerkez'in sevki için vapur tahsisi hakkında.....	142
Ek 4. Suriye'de Araplar, Dürziler ve Çerkezler arasındaki olayların yatıştırılması hakkında,.....	143
ÖZGEÇMİŞ	145

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1. Rus işgali sonrasında Çerkez kabilelerinin durumları.....	49
Tablo 2. 1864 Sürgünü sırasında Osmanlı toprakları içerisinde göçmen dağılımı	51
Tablo 3. 1858-1879 arasında gerçekleşen Çerkez göçmenlerin sayıları hakkında.....	53
Tablo 4. 1890-1894 yılları arasında Anadolu'da yerleştirilen Kafkas göçmenleri	97

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1 93 Harbi genel cephe haritası.....	69
Şekil 2 93 Harbi sırasında Tuna nehri üzerinde Osmanlı askerleri	70
Şekil 3 Şıpka Muharebesini anlatan kroki.....	71
Şekil 4 Osmanlı Donanmasının 93 Harbi sırasında Kafkaslara yaptığı çıkarmanın krokisi.	77

KISALTMALAR

ABD	: Ana Bilim Dalı
BALKAR	: Balkan ve Karadeniz Araştırma Merkezi
OBKG	: Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
DH.MKT.	: Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi
DH.MUİ.	: Dâhiliye Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi
DH.ŞFR.	: Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrâkı
DH.TMIK.M.	: Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat
HH.MKT.	: Hazîne-i Hâssa Sadâret Mektûbî Kalemi
HR.SY.	: Hâriciye Nezâreti Siyasî Kısmı
HR.SYS.	: Hâriciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri
ICANAS	: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi
IRCICA	: İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İ.HUS.	: İrâde - Husûsî
M.Ö.	: Milattan Önce
S.	: Sayı
SBF	: Sosyal Bilimler Fakültesi
ss.	: sayfa sayısı
ŞD.	: Şûrâ-yı Devlet
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TEKE	: Türkiye Edebiyat Kültür Eğitim
vd.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume
Y.MTV.	: Yıldız Mütenevvi Marûzât Evrâkı
Y. PRK. DH.	: Yıldız Perâkende Evrâkı Dâhiliye Nezâreti Marûzâtı
Y. PRK. ASK.	: Yıldız Perâkende Evrâkı Askeri Marûzât
Y. PRK. UM.	: Yıldız Perâkende Evrâkı Umûmî
Yay.	: Yayın
yy.	: yüzyıl

ÖZET

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Anadolu'ya Göç Eden Çerkezlerin Yerli Unsurlarla İlişkileri

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarındaki hâkimiyet sahalarının daralmasına neden olan en önemli gelişmelerden biridir. Osmanlı Devleti, Balkanlar ve Doğu Anadolu'da olmak üzere çok sayıda toprağını kaybederken bu topraklarda yaşayan Türk ve Müslüman tebaasını da iç sahalarına çekerek toplumsal bir dönüşüme doğru sürüklenmiştir. 93 Harbi öncesi ve sonrasında yaşananlar dönemin popüler siyasi dönüşümlerinden biri olan milli-devlet bilincinin doğmasına ve Osmanlıların kabullenmesi gereken bir dönüşümün yaşanmasına neden olmuştur. 93 Harbi ile Kafkaslar ve Balkanlardan Anadolu üzerine gerçekleşen göç dalgaları, Osmanlı Devleti'nin yakın gelecekte yok olmamak için vereceği mücadeleler için kaynak sağladığı gibi Anadolu coğrafyasının da Türkiye'ye dönüşürken temellerinin atılmasına zemin hazırlamıştır. 93 Harbi Avrupalı Devletlerin Türkleri Avrupa topraklarından atmak istemeleri ile Rusların genişleme siyasetlerini örtüştürmüştür. Dolayısıyla yaşanan savaş sonucunda milyonlarca Türk ve Müslüman unsur vatanlarından olurken yüz binlercesi de savaş sırasında katliamlardan savaş sonrasında ise salgın hastalıklardan ve iskân edildikleri bölgelerde yaşadıkları çatışmalardan hayatlarını kaybetmişlerdir. 93 Harbi sırasında doğrudan Ruslara dolaylı olarak da Avrupalı devletlere karşı vatan savunması yapmak için verilen mücadelede başta Türkler olmak üzere birçok Müslüman etnik unsur etkilenmiştir. Bu unsurlar arasında Osmanlı Devleti sınırları içinden ya da dışından Osmanlı ülkesine sürgün edilen Çerkezler, aynı yüzyıl içerisinde ikinci kez sürgüne tabi tutulmuşlardır. Çerkezlerin göç sırasında yaşadıkları sıkıntıların yanı sıra vatanları dışında farklı bir iklime yerleştirilmeleri uzun bir uyum süreci yaşamalarını da gerektirmiştir. Çerkezlerin uyum süreci içerisinde yerleştirildikleri bölgelerde yerli unsurlara kendilerini kabul ettirme çabaları bir dizi sorunu beraberinde getirmiştir. Güney Anadolu Bölgesi'nde Türk ve Müslüman unsurların nüfuslarının Çerkez Muhacirler ile artması bölgede yaşayan gayrimüslim unsurları endişelendirmiş, Çerkezlerin bölgeye kabullerini de güçleştirmiştir. Göç olaylarının ve iskânın yaşandığı dönemde Çerkez Muhacirler ile yerel unsurların ilişkilerinin analizi yeni toplum yapısının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Sözcükler: 93 Harbi, Çerkez, göç, iskân, yerel unsur, uyum.

ABSTRACT

Relations between Circassians who migrated to Anatolia after the 1877-1878 Ottoman-Russian War with Native Elements

The 1877-1878 Ottoman-Russian War is one of the most important developments that led to the narrowing of the Ottoman Empire's dominance in European territory. While the Ottoman Empire lost much of its territory in the Balkans and Eastern Anatolia, it was dragged towards a social transformation by attracting the Turkish and Muslim people living in these lands to its inner lands. What happened before and after the 93 War led to the emergence of the national-state consciousness, which was one of the popular political transformations of the period, and a transformation that the Ottomans had to accept. The waves of migration from the Caucasus and the Balkans to Anatolia with the 93 War not only provided resources for the Ottoman Empire's struggles not to disappear in the near future, but also prepared the foundations of the Anatolian geography while it was transforming into Turkey. The 93 War coincided with the desire of the European States to expel the Turks from the European lands and the expansion policies of the Russians. Therefore, as a result of the war, millions of Turkish and Muslim elements left their homeland, while hundreds of thousands of them lost their lives from massacres during the war, from epidemics and from conflicts in the regions where they were settled. During the 93 War, many Muslim ethnic elements, especially Turks, were affected in the struggle to defend the homeland directly against the Russians and indirectly against European states. Among these elements, the Circassians who were exiled to the Ottoman territory from within or outside the borders of the Ottoman State were exiled for the second time in the same century. In addition to the difficulties experienced by the Circassians during migration, being placed in a different climate outside their homeland also required a long adaptation period. The efforts of the Circassians to impose themselves on the local elements in the regions where they were settled in the process of integration brought along a series of problems. The increase in the population of Turkish and Muslim elements with Circassian immigrants in the Southern Anatolian Region upset the non-Muslim elements living in the region and made it difficult for the Circassians to be accepted into the region. Analysis of the relations between Circassian immigrants and local elements during the period of migration and settlement will contribute to the understanding of the new social structure.

Keywords: 93 War, Circassian, migration, settlement, local elements, adaptation

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti XVI. yüzyılın sonunda duraklama XVIII. yüzyılın sonlarında ise dağılma dönemine girmiştir. Arada geçen yaklaşık iki yüz yıllık süre içerisinde dünyanın siyasi düzeninde insanlık tarihini etkileyen köklü değişiklikler olmuştur. Yeni devletlerin yükselişi eski sistemlerle devam eden devletleri de yıkıma uğratmıştır. Fransız İhtilali milli devletleri ortaya çıkarırken yaşanan savaşlar da dünya siyasetinde iki kutuplu siyasal bloğun doğmasına neden olmuştur. XIX. yüzyıl boyunca Doğu ile Batı'nın karşı karşıya geldiği savaşlar yaşanmış, bölgesel olmaktan ileriye gitmeyen olaylar dahi Hıristiyan-Müslüman çatışması şeklinde yorumlanmıştır. Savaşları tetikleyecek sebepler de din ve inanç çatışmaları çevresinde belirlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin yok oluşunu hazırlayan 93 Harbi'nin sebebi savaşın iki tarafından birini oluşturan Rusların yönlendirmesiyle Hıristiyanlık davası ve Hıristiyanların var olma savaşı olarak yansıtılmıştır. Birçok kez Osmanlı Devleti'nden Ortodoks Hıristiyanların koruyuculuğunu isteyen Ruslar 93 Harbi sırasında ve sonrasında Türk ve Müslümanları Avrupa topraklarından çıkarmak için bir dizi politika üretmiştir. Kafkaslarda Ruslaştırma politikaları ile milyonlarca insan vatanlarından edilirken Balkanlarda ve Rumeli topraklarında da Panslavizm politikalarını sonuca ulaştırmak için Türk ve Müslüman unsurlar bölgeden çıkarılmıştır.

Rusların 93 Harbi sırasındaki politikaları Müslüman olan birçok etnik unsurun yanı sıra gayrimüslim unsurları da etkilemiştir. Kuzey Kafkasya topraklarında uygulamaya konulan Ruslaştırma politikaları sonucunda çok sayıda insan göç etmek zorunda kalmıştır. Bu durum Ruslara göre doğal bir sonuç olarak görülmüş binlerce insanın ölümüne göz yumulmuştur. Kafkasya'nın etnik yapısını değiştirmeye yönelik bu politikalardan en çok etkilenen bölge ise Osmanlı Devleti toprakları olmuştur. Kuzey Kafkasya'nın en kalabalık halk grubunu oluşturan Çerkezler Ruslaşmaktan ve Rusların uyguladığı katliamlardan kaçmak için Osmanlılara sığınmışlardır.

Çerkezler yeni vatanları olacak Anadolu topraklarında Osmanlı Devleti'nin desteği ile kalıcı olmak için mücadele etmişlerdir. İkliminden insanına kadar farklı unsur ve şartlarla karşı karşıya kalan Çerkezler için geri dönüşün mümkün olmaması şartlara uyum sağlamayı gerektirmiştir. Tarih sahnesinde acı ve hüznle yoğurulan anılar Çerkezlerin yeni bir kimlik oluşturmasında etkin sebepler oluşturmuştur.

Bu çalışmanın her aşamasında katkılarını esirgemeyen hem meslekî hem de insanî yönlerini örnek aldığım değerli hocam Prof. Dr. Nuri YAVUZ'a sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum.

Veysel KARKIN

Artvin 2021

GİRİŞ

Anadolu coğrafyası insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biridir. Konum itibariyle birçok medeniyete köprü veya yaşama alanı sağlamış, tarihin birçok dönüm noktası da bu coğrafya üzerinde cereyan etmiştir. Anadolu ilk çağ uygarlıklarından günümüz medeniyetlerine kadar sürekli hâkimiyet mücadeleleriyle çalkalanmıştır. Anadolu üzerinde yaşanan hâkimiyet mücadeleleri coğrafyada derin izler bırakırken sürekli nüfus hareketliliğine sebep olmuş ve Anadolu'nun tarih boyunca birçok büyük göçün varış noktasını oluşturmasına zemin hazırlamıştır. Kavimler Göçü ve Anadolu'nun Türkler tarafından yurt olarak fethi gibi birçok yoğun göç hareketin olduğu Anadolu coğrafyası, jeopolitik ve jeostratejik konumu sebebiyle günümüzde dahi cazibesini korumaktadır.

XIX. yüzyıl Anadolu tarihinin en hareketli dönemlerinden birini oluşturmuş, bu yüzyıl içerisinde yaşanan hâkimiyet mücadeleleri ve büyük savaşlar, bölge kültürünü ve değer yargılarını da etkilemiştir. Dönem içerisinde yaşanan 1864 Büyük Çerkez Sürgünü ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yaşanan göçler de Anadolu'da derin izler bırakmıştır. Dönem itibariyle Anadolu'nun tek hâkimi olan ve göçlerin odağında kalan Osmanlı Devleti, bu büyük göç hareketlerini yönetmek zorunda kalmıştır. Hâlihazırda şekillenen Anadolu demografik yapısı, yaşanan göçlerle ve uygulanan iskân politikalarıyla yeniden şekillenmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan ve günümüz Anadolu coğrafyasının demografik temellerini oluşturan Çerkez göçleri ve iskânların aydınlatılması, günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumunu anlatması bakımından elzem görülmektedir.

Anadolu'nun demografik yapısının günümüzdeki hâlini alması yüzlerce hatta binlerce yıl sürmüştür denilebilir. Nüfus değişimlerinin en önemli sebeplerinin büyük göçler olduğu bilinirken XIX. yüzyıl göçlerin yoğun olarak yaşandığı dönemi temsil etmiştir. XIX. yüzyılda yaşanan göçlerin en önemlileri ise Türk göçleri, Kırım-Tatar göçleri, 1864 Büyük Çerkez Sürgünü ve 93 Harbi sonrasında yaşanan Kafkas, Balkan ve Rumeli göçleridir.

Söz konusu göçler yaklaşık bin yıllık bir süreci kapsamaktadır. Bu bin yıllık süreç içerisinde son yüzyıl Anadolu'ya göçlerin yoğunlaştığı dönem olmuş, milyonlarca insan Anadolu coğrafyasına iskân olunmuştur. Bu göçlerin çoğunluğunu ise devletlerin politikaları şekillendirmiştir. Örneğin; 1864 Büyük Çerkez Sürgünü bir devletin bir milleti başka coğrafyalara göç etmeye zorlamasının sonucunda yaşanmıştır. 93 Harbi sonrasında

yaşananlar ise 1864 Büyük Çerkez Sürgünü 'nün devamı niteliğinde gerçekleşmiştir. Bu göç olayları sonucunda gelen göçmenler neredeyse Anadolu'nun her yerine iskân edilmişlerdir.

Yaşanan göç olayları ile ilgili iyi anlamda binlerce kaynağa ulaşılabilirken özellikle kaynakların verdiği göçmen sayıları hakkında tutarsızlıkların olması da kesin yargılara ulaşılmasını güçleştirmektedir. Dönemle ilgili en önemli kaynakları Rus ve Osmanlı Devlet arşivi kaynakları oluşturmaktadır. Fakat Rusların yaşanan göç olayları içerisinde doğrudan bulunması ve siyasi emellerinin olması da kaynakların güvenilirliğini zedelemektedir. Dönemle ilgili gerek Osmanlı gerek Rus gerekse diğer milletlerin oluşturduğu kaynaklar karşılaştırılarak yaşanan göç olaylarının ele alınması doğru tespitlere ulaşılması konusunda yol gösterici olacaktır.

Birçok kaynak göçlerin sebepleri, yaşanırları ve sonuçları üzerinde durmaktadır. Göçlerin sebepleri ve yaşanış şekilleri çoğu kaynakta hemfikir olunan yargılar içermektedir. Göçlerin sonuçları ise farklı açılardan değerlendirilmesi gereken unsurları barındırmaktadır. Özellikle XIX. yüzyılda yaşanan göçlerin büyük bir bölümünü oluşturan Çerkez göçmenler, Anadolu'da birçok etnik unsurla etkileşime girmek zorunda kalmışlardır. Bu unsurlar arasında farklı inançların yanı sıra Türk, Kürt, Ermeni, Dürzi ve Arap milletleri gibi etnik çeşitlilikler bulunmaktadır. Dolayısıyla göçmenler etnik farklılıklardan ya da inanç farklılıklarından kaynaklı çatışmalar içerisinde kalmışlardır. Uzunca bir süre uyum süreci yaşayan göçmenler, girdikleri yeni toplumu hem etkilemişler hem de onlardan etkilenmişlerdir. Ortak düşmanlıklar farklı milletleri aynı çatı altında birleştirirken etnik çatışmaları da derinleştirmiştir.

Göç olaylarının Yakın Çağ içerisinde yaşanması ve günümüz toplumlarını da şekillendirmesi birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir ve çekmektedir. 93 Harbi sonrasında yaşananlar, yeni toplum yapılarının şekillenmesine en iyi örneklerden birini oluşturmaktadır. 93 Harbi Ulus Devletlerin ortaya çıkmaya başladığı bir dönemde gerçekleşmiş, bu sebeple yoğun nüfus hareketliliğine neden olmuştur. Alt kültür üst kültür tartışmalarının da bu dönem içerisinde şekillendiği düşünülürse dönemle ilgili yapılacak etnik çatışma, toplumsal uyum ve etnik yok oluş araştırmaları günümüz dünyasını daha anlaşılır kılacaktır. Dönemi aydınlatan devlet arşivlerinin yanı sıra birçok bilimsel çalışma da bulunmaktadır.

93 Harbi ve sonrasında yaşananları ve dönemin aktörlerini aydınlatacak kaynaklardan bazıları aşağıdaki gibidir.

Sümer, F. (1972). Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ankara Üniversitesi Basımevi, II. Baskı, Ankara.

Birçok baskısı bulunan bu eser özellikle Oğuzların tarihi ve menşeleri hakkında ilk başvuru eserlerden biridir. Eserde özellikle Oğuz boylarının İslamiyet'le tanıştıkları dönemden itibaren oldukça geniş bilgiler verilmektedir.

Özbay, Ö. (1999). Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya, Kafkas Derneği Yayınları, II. Baskı, Ankara.

Kafkas Derneği tarafından yayımlanan bu eserde Kuzey Kafkasya'nın geçmişten günümüze genel durumundan söz edilmiştir. Eserde Kafkasya'da yaşayan milletler anlatılırken milletlerin tarihi seyri, demografik yapısı, coğrafyası ve kültüründen de bahsedilmiştir.

Tavkul, U. (2002). Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Bu eserde öncelikle Kafkasya'nın coğrafi durumu ve stratejik önemi anlatılmıştır. Eser Kafkasya'da yaşanan olayların çerçevesinde oluşturulurken Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali, Birleşik Kafkasya Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Kafkasya'da Sovyet Hâkimiyeti ve Kafkasya'da etnik çatışmalar gibi Kafkasya'yı derinden etkileyen tarihi konular da ele alınmıştır.

Aydın, M. (2005). Üç Büyük Göçün Çatışma Alanı Kafkaslar, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.

Aydın eserinde Kafkasya adının nereden geldiğini, Kafkasya'nın coğrafi konumunun önemini, Kafkas halklarını ve yaşadığı alanları, devletlerin Kafkasya

üzerindeki stratejilerini ve izledikleri politikaları anlatmıştır. Osmanlı-Rus savaşı dönemlerinde ayrıntılara yer veren Aydın Rusların Kafkasya üzerinde yaptıklarına ayrıca değinmiştir.

Yavuz, N. (2019). I. Balkan Harbi ve Göçler, Ankara.

Eserde, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl itibariyle dağılma sürecine girişiyile birlikte Balkan Harbinin sebepleri üzerinde durulmuştur. Balkan Harbinin başlangıcından bitişine değin geçen tarihi süreç ayrıntılarıyla açıklanmış, devamında Anadolu üzerine yapılan göçler nedenleriyle ve sonuçlarıyla verilmiştir.

İpek, N. (2006). İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Serander Yayınevi, Trabzon.

İpek eserinde Kafkas ve Doğu Anadolu'dan göçleri, Balkanlardaki göçleri ve iskânı, Şark ve Garp mültecilerini anlatmış ve göçlerin Türk toplumu üzerindeki etkileri üzerinde durmuştur. Göçleri sebepleriyle anlatan İpek'in iskân edilen bölgeleri sosyal ve ekonomik yapılarıyla birlikte anlattığı ve göçmenlere yapılan yardımları da ele aldığı görülmektedir.

İpek, N. (1994). Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Bu çalışma 1877-1878 yıllarında Rumeli'den Anadolu'ya yapılan göçleri konu etmiştir. Göçler anlatılırken muhacirlerin geçici iskân bölgelerine yerleştirilmesi, Osmanlı Devleti'nin iskân siyaseti ve göçlerin sosyo-ekonomik ve siyasi sonuçları anlatılmıştır.

Saydam, A. (1997). Kırım ve Kafkas Göçleri (1865-1876), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Saydam eserinde öncelikle göç olgusu üzerinde durmuş, göçlerin sebeplerini ve sonuçlarını açıklamıştır. Eserin devamında Kırım ve Kafkasya'nın coğrafi konumu ve

tarihçesi anlatılırken Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti üzerine yapılan göçlere değinilmiştir. Göçler üzerinde Osmanlı Devleti'nin izlediği iskân siyaseti de eserde üzerinde durulan bir konu olmuştur.

Esadze: (1999). Çerkezya'nın Ruslar Tarafından İşgali Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi, (Çev. Murat Papşu), Kafkas Derneği, Ankara.

Bu çalışmada özellikle Kuban ötesi bölgesinde ve Kafkasya'da yapılan Kafkas-Rus savaşları Rusların gözünden anlatılmıştır. Rusların Çerkezler hakkındaki savaş öncesinde ve savaş sonrasında gösterdikleri tutumları ayrıntılı olarak ele alınmış, 1864 Büyük Çerkez Sürgünü'nün yaşandığı dönem de tutulan kayıtların eserde yer alması aracılığıyla sürgünün ayrıntılarına ulaşılmıştır. Eser içerisinde geçen Rus generallere ait notlar Rusların Çerkezleri nasıl gördüklerini açık bir şekilde göstermektedir.

Kafkas Derneği (2001). Çerkezlerin Sürgünü 21 Mayıs 1864, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara

Bu eser Büyük Çerkez Sürgünü üzerine yapılan birçok çalışmanın bir araya toplanmasıyla oluşturulmuştur. Çalışma Büyük Çerkez Sürgünü'nün belgeler üzerinden yorumlanmasını, nedenlerini, sonuçlarını ve göçün göçmenler üzerindeki etkilerini ele alırken Osmanlı Devleti'nin göçmenler için izlemiş olduğu iskân siyasetini de konu etmiştir.

Avagyan, A. (2004). Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkezler, (Çev. Ludmilla Denisenko), Belge Yayınları.

Avagyan çalışmasında Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı Devleti üzerine yapılan göçler üzerinde durmuş, göçün nedenlerini ve seyrini anlatmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan gelen göçler üzerinde izlediği siyaset Avagyan'ın gözünden anlatılırken Çerkezlerin milli kurtuluşa oynadıkları rol de yine Avagyan tarafından değerlendirilmiştir.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, (2012). Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I-II, İstanbul.

Bu eserde Kafkas göçleri Osmanlı arşiv belgelerindeki kayıtlara ve raporlara anlatılmıştır. Kafkas göçleri sırasında verilen talimatlar; yapılan iskânlar ve iskânların neye göre nasıl yapıldığı; yapılan yardımlar, iskân öncesinde, sırasında ve sonrasında yaşanan problemler ve bu problemlere üretilen çözümler Osmanlı Arşiv belgeleri derlenerek sunulmuştur.

Hacısalihoğlu, M. (2013). 1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün, Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (BALKAR) ve İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul.

Eserde birçok araştırmacının 1864 Büyük Çerkez Sürgünü hakkındaki çalışmaları bulunmaktadır. Her araştırmacı 1864 Büyük Çerkez Sürgünü'nü farklı açılardan değerlendirmiştir. Çalışmada öncelikle göç kavramı açıklanmış ve 1864 Büyük Çerkez Göçü'nün nedenleri, seyri ve göç devam ederken yaşanan salgın hastalıklar üzerinde durulmuştur. Sonrasında Kafkas göçmenlerinin iskânı konu edilmiştir. Çalışmanın en önemli bölümlerinden birini ise Osmanlı Devleti üzerinde yaşanan büyük göç dalgasının göçmenler ve halk arasındaki entegrasyonu oluşturmaktadır.

Yurdakul, E. S. (2021). Modern Tıp Savaş Yasalarının İlk Uygulama Örnekleri: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Yüksek Lisans Tezi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Gülhane, Ankara.

Çalışma tıp alanında olmasına rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı detaylarıyla anlatılmıştır. Eser içerisinde tutulan askeri kayıtlardan 93 Harbi sırasında sağlık çalışmalarının nasıl yürütüldüğünden ve Kızılay'ın çalışmalarına yer verilmiştir. Savaşa ait önemli bilgileri içeren Osmanlı arşiv belgeleri derlenerek savaşın seyri konu edilmiştir.

Sancaktar, F. M. (2019). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı “93 Harbi” (Vatan Neresi), Türkocakları Yayınevi, İstanbul.

Eser, 93 Harbi sırasında yaşananları anlatan çalışmaların bir araya getirilmesiyle meydana gelmiştir. Eserde 93 Harbi sırasında ve sonrasında yaşanan göçler, Rusların göç üzerinde izledikleri politikalar, Anadolu'ya yapılan göçlerin bölge üzerindeki etkileri ve 93 Harbinin Ruslar ve Osmanlı Devleti açısından değerlendirilmesi gibi önemli konuların anlatıldığı görülmüştür. Eserdeki en dikkat çekici unsurları 93 Harbi sırasında Balkanlardaki Şıpka Geçidi komutanı olan Süleyman Hüsnü Paşa'nın savaş notlarının ve Osman Paşa'nın Yaveri Talat Paşa'nın 93 Harbi üzerindeki gözlemlerinin konu edildiği çalışmalar oluşturmaktadır.

Yukarıda çalışmanın genel hatlarını oluşturan kaynakların tanıtımına yer verilmiştir. Konu ile ilgili yüzlerce makale taranarak ilgili olanlardan yararlanılmıştır. Dolayısıyla burada verilen kaynaklar dışında da makale ve bildiri tarzında çalışmaya yön veren birçok önemli eser bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA VE KAFKAS MİLLETLERİ

1. KAFKASYA

Kafkasya, jeopolitik ve jeostratejik konumu nedeniyle dünya siyasi tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Günümüzde iki bölgeye ayrılan Kafkasya'nın neredeyse yarısını bağımsız devletler oluştururken yarısında da özerk bölgeler bulunmaktadır. Tarih boyunca birçok millete ev sahipliği yapan bölge sürekli göç dalgalarıyla şekillenmiştir. Günümüzde Kafkasya, farklı milletlerden ve farklı dil konuşan unsurlardan oluşan bölgenin ortak adı olarak kullanılmaktadır. Eski Yunanlıların As olarak isimlendirdikleri bölge, As'ların dağı anlamına gelen Kafkas adıyla anılmıştır. Bölgenin adına mitolojik birçok anlam yüklenmiştir. Örneğin; eski Yunanca'da Kafkasya, *Dev İlahların Ülkesi* anlamını taşımaktadır. Yunanlıların verdiği bu isimlendirme dışında Farsça *Kuh-kah-koh* anlamı taşıyan sözcük ile anlamı beyaz olan Türkçe kelime Kas'ın birleşmesi sonucunda oluşmuş olabileceği de söylenmiş, bu ifadenin karşılığı da Beyaz Dağ olarak ifade edilmiştir (Özlu ve Karkın, 2020: 91; Aydın, 2005: 17).

Kafkas adının menşesine bakıldığında orta çağ İslam gezginlerinin seyahatnamelerinde veya eski Türk kaynaklarında Kafkas adına rastlanmadığı fark edilmiştir. Bölge XIX. yüzyıl itibarıyla kaynaklara Kafkas olarak geçmiştir. Bölge konusunda yazılan kaynaklara bakıldığında ise Kafkas adını ilk kez Rusların kullandığı görülmektedir. Çar I. Petro döneminde imparatorluk merkezinde kurulan Bilimler Akademisinde çalışan bilim adamları, Kafkas adını ilk defa kullanmışlardır (Tavkul, 2002: 11). Kafkas adının nereden geldiği konusunda yukarıda kesin olarak bildirilenler dışında daha önce kullanılmış olabileceği konusunda da birçok rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetler bölgenin adı konusunda olmasa da bölgeye verilecek isimlerin anlamlarına yöneliktir. Dolayısıyla Kafkas adı XIX. yüzyılda tarihi kaynaklarda ilk kez kullanılmış gibi görünse de M. Ö. 490'da Yunanlı düşünür Aishylos'un eserinde Kafkasos dağı şeklinde de kullanılmıştır (Kemaloğlu, 2012: 2). Eserde şu şekilde geçmektedir:

“Yunan yazarı Aiskhylos (Eshilos) ’un M. Ö. 490 yılında yazdığı Zincire Vurulmuş Prometheus (Prometheus Desmotes) adlı romanında (trajedyasında), Yunan tanrısı Zeus’un medeniyet tanrısı Prometheous’u Caucasus (Kavkasos) Dağı’na hapsediği ve akbabalara yedirdiği anlatılmaktadır. İsim, M. 430 yılında Gürcü (Kartel- İber) Alfabeti’ne çevrilen destanî Gürcistan Tarihi Kartlis Çkhovreba ’da geçmekte ve bu eserde “Dağıstan’daki Lekan (Lekler ve Lezgiler) kavminin batı komşusu olan halkın ataları” anlamında bir kavim adı olarak kullanılmıştır. Hikâyeye göre, Nuh Peygamberin Yafes adlı oğlunun torunu Togarma’nın oğlu Kavkas, günümüzdeki Kafkasyalıların atasıdır. Onun soyundan gelenler KasKaspi Kavmi olarak ifade edilir. İsimlerine “-ler, -lar” anlamındaki -pi ekinin eklenmesi ile Kaspiler şeklinde bilinirlik kazanmışlardır. Togarma’nın diğer oğlu Kartos ise Gürcülerin atasıdır” (Aydın, 2005: 17).

Kafkas adıyla ilgili yukarıda bazı rivayetlerden söz edilmiştir. Ancak bu rivayetler dışında da Kafkas adının menşei hakkında birçok nazariye bulunmaktadır. Nazariyelere bakıldığında hemen hemen hepsinde dağ kelimesinin geçtiği görülmektedir. Romalıların Albanya adını verdikleri ve günümüzde kuzey Kafkasya olarak adlandırılan bölgenin çoğunu (200 km) kapsayan Dağıstan Bölgesi oluşturmaktadır. İslam eserlerinde ise bölge Cebel-i Kaf, Cebel-i Memleketü'l Etrâk, Cebel-i Kıbc, Cebel-i Alam Bâbü'l-Ebvâb gibi birçok farklı isimle adlandırılmıştır. Bunların yanında Kafkasya adını bir milletmiş gibi ifade etmek yanlış olacaktır. Bu durumun nedeni Kafkasya'da yaşayan farklı etnik unsurların oluşturdukları ortak kültürdür ve bu kültürün sonucunda ortaya çıkmış bir coğrafya tanımlaması olarak düşünülmektedir (Özlü ve Karkın, 2020: 91-92). Bölgeye Türkler, Kafdağı; Nogaylar, Yıldız Dağları; Gürcüler, Yalbuz Dağları ve Arap tarihçiler ise Cebelü'l Elsân yani dillerin dağı demişlerdir (Aydın, 2005: 17). Bu adın verilmesinin sebebi hiç şüphesiz bölgede birçok milletin yaşıyor olmasıdır. Kafkasya günümüzde dahi farklı ırklardan oluşan devlet veya özerk yapıları bünyesinde barındırmaktadır. Bölge adlandırılırken bölgede yaşayan bir millet olan Kaslar'dan etkilenildiği de düşünülebilir. Fakat bölgede azınlık konumunda olan Kaslar'ın bu kadar geniş bir coğrafyanın adlandırılmasında tek unsur olabileceğini düşünmek de yersiz olacaktır.

Kafkasya'nın coğrafi alanını Karadeniz ile Azak denizinin doğu kesimi arasında bir set oluşturan Anapa yarımadasından Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron yarımadasına kadar Büyük Kafkas dağlarını ve iki yanında bulunan toprakları içine alan bölge oluşturmaktadır.

Konum olarak da 39-45 derece boylam, 35-47 derece enlemleri arasında yer almaktadır (Aydın, 2005: 18). Bölgenin günümüzde iki kısma ayrıldığı bilinmektedir. Kuzey ve güney olarak ayrılan bölgenin kuzey kısmı hâlâ içinde tam bağımsız olmayan özerk cumhuriyetlerin de bulunduğu yönetimlerden oluşmaktadır. Güney Kafkasya'yı ise bağımsız cumhuriyetler oluşturmaktadır.

Kafkasya'nın sınırlarına bakıldığında; doğuda Hazar Denizi, batıda Azak Denizi ve Karadeniz, kuzeyde Kuban ve Kuma nehirleri, güneyde ise Türkiye ve İran bulunmaktadır. Kafkasya'nın dağlık bir bölge olduğu ve iki kısımdan oluştuğu bilinirken Kafkas dağlarının yüksekliğinin ortalamasının 1200 metre olduğunu da söylemek gerekir. Bu dağların en yüksek yerlerini Elburz (5642 m) ve Kezбек (5033 m) dorukları oluşturmaktadır. Bölgede aynı zamanda Daryal ve Derbent isimlerini taşıyan iki önemli geçit vardır. Bu geçitler, Kafkasya'yı kuzey ve güney olarak ikiye ayrılan kısmını birbirine bağladığı için önem taşımaktadır (Aydın, 2005: 18; Deniz, 2015: 2). Güney bölgesinde bulunan Küçük Kafkas dağlarının yüksekliği 4 bin metreyi geçmemektedir. Güney Kafkasya volkanik çöküntü ovaları, düzlükleri ve sulak alanları ile verimli bir bölgedir. Kuzey ve Güney Kafkasya olarak iki bölüme ayrılan bölgenin güneyinde (Zekafkasya); Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri bulunurken, Kuzey Kafkasya'da (Transkafkasya) Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya cumhuriyetleri ve Çeçenistan bulunmaktadır.

Jeopolitik ve jeostratejik konumu ile Kafkasya, tarih boyunca önemini hiç kaybetmemiştir. Bölge, Avrasya coğrafyası olarak anılan Asya ve Avrupa arasında köprü niteliğindeki parçanın bir kısmını oluşturmaktadır. Kafkasya sürekli göçlere maruz kalmış, günümüze değin birçok millet ya geçmiş ya da bölgeye yerleşmişlerdir. Tarihi İpek Yolu'nun Kafkasya'nın güneyinden geçerek önemli bir geçiş noktası oluşturması sürekli bir hâkimiyet çatışması ikliminde kalmasına neden olmuştur. Günümüzde ise zengin yeraltı kaynakları bölgeyi daha da çekici kılmaktadır. Büyük göçlerden doğrudan etkilenme de büyük güçlerin hâkimiyet mücadelesinden oldukça fazla etkilenen Kafkasya'nın bugünkü kültürünün oluşması ve şekillenmesinde birçok belirleyici faktör önemli rol oynamıştır. Kafkasya'da bölgenin yerlisi olan, sonradan gelip bölgeye yerleşen veya iskân edilen birçok da millet bulunmaktadır. Bu milletler: Adige, Abhaz, Çerkez (Çerkez), Çeçen, Dargın, Hevsur, Gürcü, İnguş, Kabartay, Svan, Laz, Lek, Lezgi, Mergel, Türklerdir.

Kafkasya'nın doğu batı, kuzey güney yönlerinde önemli bir noktada yer alması sebebiyle üzerinde tarih boyunca birçok devlet hâkimiyet kurmuştur. Tarihi açıdan değerlendirildiğinde bölgede hâkimiyet kuran devletleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Kimmerler, İskitler, Sarmatlar, Alanlar, Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Romalılar, Sasaniler, Araplar, Selçuklular, Kıpçaklar, Moğollar, Osmanlılar, İngilizler ve Ruslar. (Berber, 2015: 72; Sapmaz, 2008: 19; Deniz, 2015:3; Aydın ve Ergün, 2019: 90-94).

İslamiyet öncesinde bölgede Roma, Sasanî ve Hazarlar arasında çekişmeler yaşandığı bilinmektedir. Bu çekişmeler öncelikle VI. yüzyılda Hıristiyanlığın bölgede yayılmaya başlaması sebebiyle Zerdüşî Sâsânîler ve Gürcüler arasında meydana gelmiştir. VII. yüzyıla gelindiğinde bölgede İslâmiyet yayılmaya başlamış ve Müslüman Arap Devleti'ni burada tehdit olarak gören Hazarlar bastırmıştır. IX. yüzyıla gelindiğinde ise Abbasiler'in bölge üzerinde hâkimiyet kurmayı sağladıkları görülmüştür. Sonrasına bakıldığında X. ve XI. yüzyılda Selçuklu bölgede etkin bir güç olmayı başarmıştır. Bölgede Doğu Roma (Bizans)'ın desteği ile kurulan küçük prensliklere son veren devlet de Selçuklular'dır. XIII. yüzyıla gelindiğinde ise bölge üzerinde hâkimiyet süren devletlerin düzeninin Moğollar tarafından bozulduğu anlaşılmaktadır. Bu gelişmelerle birlikte Selçuklular ile bölgeye gelen diğer Oğuz bakiyeleri bugünkü Azerbaycan Devleti'nin temellerini oluşturmuştur. XIV. yüzyılda Timurlular, XV. yüzyılda Akkoyunlu ve Karakoyunlular, XVI. yüzyılda Safevîler bölgede hüküm sürmüşlerdir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede Osmanlı Devleti etkileri görülmeye başlanmıştır. Bu durumdan oldukça rahatsız olan Ruslar kendileri için oldukça önemli bir konuma ve değere sahip olan Kafkasya için planlar yapmaktan ve uygulamaktan geri durmamıştır. Ruslar, Kafkasya'nın ellerinde olmasının önemini denizlere ve Süveyş Kanalı'na ulaşabilmenin gerekliliği olarak görmekteydiler. Bu nedenle Osmanlılar ve Ruslar arasındaki çatışmalar XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. (Berber, 2015: 363; Aydın ve Ergün, 2019: 90-95).

XIX. yüzyılda Türkmençayı Anlaşması (1828) ile İran, Edirne Anlaşması (1829) ile de Osmanlılar Ruslar tarafından bölgeden çıkarılmıştır. Bu dönemde Osmanlılar Kafkasya'dan İran'ın izlediği politikadan farklı olarak çekilmeyi düşünmemiş, XIX. yüzyıl boyunca bölgede Müslümanları korumak ve bölge halkıyla kurdukları soy bağlarının da etkisiyle mücadelelerini devam ettirmişlerdir. Sonraki dönemlere bakıldığında tek bir etnik

unsurdan oluşmayan Kafkasya’da Osmanlıların yürüttüğü politikalar sayesinde İslâm’ın diri tutulması, bölgede yaşayan halkları birleştirici bir unsur olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti’nin dağılma dönemine girmesi bu yürütülen politikaları sekteye uğratmış ve Rusya’ya fırsat doğmasına neden olmuştur. Nitekim Osmanlı’nın dağılma dönemine girmesini fırsat bilen Rusya, bölgede tam hâkimiyet kurmayı başarmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere de bölgeye nüfuz etmeye başlamıştır. Bunun nedeni olarak da Rusya’yı Hindistan yolu için bir tehdit olarak görmesidir. İngiltere bu politikasını Ermeniler üzerinden gerçekleştirmeyi hedeflemiş, dolayısıyla bölgedeki Ermenileri etkisi altına almaya çalışmış, kurulacak Ermenistan Devleti ile de yürütmüş olduğu politikasında başarılı olacağını düşünmüştür (Özlu ve Karkın, 2020: 91-92).

Rusya’nın bölgedeki etkisi 25 Ekim 1917’de gerçekleşen Bolşevik İhtilali ile sekteye uğramıştır. Ancak 1922 yılında Güney Kafkasya’da bulunan ve kısa süreliğine bağımsız kalabilen Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan 1922’de Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağlanmıştır (Aslanlı, 2014: 3; Coşgun, 2014: 64, İltter, 1995: 161). XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bölgede büyük bir güce ve etkiye sahip olan Rusya, burada kaldığı süre boyunca hem bölgede var olan kaynakları sömürmüş hem de uluslarını sürekli olarak asimile etme çalışmaları yürütmüştür. Bölgede yaşayan milletlerin çoğunluğunun Müslüman olması ise Rusya’nın gücünü ve etkisini bir nebze de olsa olumsuz olarak etkilemiştir. Rusya’nın bölgeyi işgal sebebi olarak gösterdiği hatta bahane ettiği Ortodoks Hıristiyanlığı koruyuculuğu fikri Rusların bölgeye hâkim olmasına yetmemiştir. Sonuç olarak XX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Kafkasya bünyesindeki birçok ulus bağımsız olmayı başarmıştır.

Bölgenin demografik yapısına bakıldığında birçok etnik unsurun bir arada yaşadığı görülmektedir. Bu etnik unsurlar teker olarak Adige, Abhaz, Çerkez (Çerkez), Çeçen, Dargin, Hevsur, Gürcü, İnguş, Kabartay, Svan, Laz, Lek, Lezgi, Mergel, Türk v gibi adlandırılrsa da bölge milletleri üç temel kültür çerçevesinde sınıflandırılmaktadır.

Turaniler: Azerbaycan Türkleri, Karapapaklar-Terekemeler, Kundurlar, Karaçaylar, Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar, Kumuklar, Türkmenler, Avarlar.

Kafkas Kavimleri (Kaslar): Çerkezler, Abazalar, Ubıhlar, Adige, Hatkolar, Şabsıglar, Bjeduklar, Kemirgubeyler, Amzahler, Besleneyleyler, Kabartaylar, Çeçenler, İnguşlar, Darginler, Andelaller, Lekler, Lezgiler, Agullar, Çakurlar, Gürcüler.

Ariler (Hint-Avrupa Kavimleri): Osedler, Ermeniler, Tatlar, Talişler, Ruslar.

1.1. Turaniler

Tûrân kelimesinin kökeni Farsça'dır. Coğrafi bir tabir olarak İran topraklarının kuzeydoğusunda kalan bütün saha *Tûrân* adıyla anılmıştır. Doğal olarak bu geniş saha içerisinde yer alan ve genel özellikleri itibariyle savaşçı olan bu halklar Tûrânî kavimler olarak isimlendirilmişlerdir. İlk olarak yapılan bu tanımlama zamanla değiştirilmiş, Tûrân kavramı Ural-Altay ve Fin-Macar halklarından oluşan ve Turan ırkı diye tanınan toplumların yaşadığı anayurdu tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Bu tanımlama ya da genelleme üzerinden Turancılık akımı doğmuştur. Bu akım Turan bölgesinde yaşayan halkların birliğini savunmuştur.

Yukarıda kısaca tanımlanan Tûrân kavramı ve anlamı üzerine birçok rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerin çoğunu Arap tarihçilerin tespitleri oluşturmaktadır. Bunlara göre:

“Taberî, Sâsânî Devleti'nin kurucusu Erdeşîr'in Part Hükümdarı V. Erdevân'ı (Ardavan/Artabarnus) yenilgiye uğratıp öldürdükten sonra “şâhânşâh” (şehinşah) unvanını aldığını, ardından fetihlere devam ettiğini ve kendisine Kuşan, Turan, Mekrân meliklerinin gelip itaat arzettiğini kaydeder (Târîh, II, 40-41). Yâkût el-Hamevî, Mâverâünnehir ve çevresindeki topraklara Turan denildiğini belirtir. İran millî destan kahramanı Ferîdun'un ülkesini Selm, Tûc (Tûr) ve İrec adlı oğulları arasında paylaştırdığını, Rum'u Selm'e, Türk ve Çin topraklarını kapsayan Tûrân'ı Tûc'a ve İran'ı da İrec'e verdiğini, Türkler'in, hükümdarları Tûc'a nisbetle bu toprakları Tûrân diye andıklarını kaydeder (Mu'cemü'l-büldân, II, 57). Hârizmî, İranlılar'ın Ceyhun nehrinin öte yakasını “Türkler'in sınırı” anlamında Merz-i Tûrân diye isimlendirdiklerini söyler (Mefâtîhu'l-'ulûm, 114). İbn Fazlullah el-Ömerî de oldukça geniş bir alanı kapsadığını belirttiği Turan topraklarına müstakil bir bölüm ayırarak önemli şehirlerinden, bölgede yaşayan Türkler'den ve diğer milletlerden bahseder” (Sarımay, 2012: 407).

Arap tarihçiler dışında da bölge ve kavimler hakkında rivayetler bulunmaktadır:

“O. Sıdkov, kitabına Hz. Âdem ve Hz. Havva’yla başlar. Ardından ikinci ata olarak Hz. Nuh’u verir ve Hz. Nuh’un üç oğluyla neslin devam ettiğini belirtir: Ham, Sam, Yafe Yafes’in oğulları Ariler ve Turaniler olmak üzere ikiye ayrılır. Turanilere Çinlileri, Hint Çinlilerini, Japonları, Finleri, Osmanlıları, Tatarları, Kırgızları, Kazakları, Kalmukları, Dunganları dâhil eder. Yafes’in sekiz oğlunun büyüğünün adı Türk’tür ve Yafes vefat ettiğinde onun yerine geçer” (Sağol Yüksekaya, 2016: 35-36).

Bu rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Orta Asya genelinde yaşayan milletlerden ziyade daha çok Türklerin Tûrân tanımı içerisinde yer aldığı görülmektedir.

Yukarıda Turanîler olarak sınıflandırılan milletlerin isimleri verilmiştir. Bu milletler aşağıdaki gibi açıklanmıştır.

1.1.1. Azerbaycan Türkleri

Azerbaycan Oğuz boylarının doğu kanadında yer alan Türk milletinin önemli bir parçasıdır. Azerbaycan, M.Ö. 7. yüzyıldan beri Türklerin üzerinde yaşadığı ve stratejik olarak önemli bir konuma sahip olan bölgenin adıdır. Bölgeye Müslüman Oğuz boylarının kalabalık kitleler halinde geldikleri dönem Milattan Sonra XIII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Moğolların önünden kaçarak bölgeye gelen Türkmen Oğuz Boyları Günümüzde Azerbaycan Devleti’nin ana unsurlarını oluşturmaktadırlar (Sümer, 1972: XIII). Aynı zamanda Türkiye coğrafyasının dışında kalan ve Türklerin en yoğun yaşadıkları bölgelerin başında gelmektedir. Azerbaycan Türkleri Türkçenin bir kolu olan Azerbaycan Türkçesi konuşmaktadırlar. Coğrafi sınırları ise doğu Transkafkasya ile İran’ın kuzeybatısında yer alan Hazar Denizi’nin batısı itibariyledir (Kürkçüoğlu, 2010: 143-144). Konumu itibariyle güney Kafkasya’yı oluşturan üç önemli millettendir.

1.1.2. Karapapaklar-Terekemeler

Terekemeler ve Karapapaklar aynı Türk topluluğudur. Terekeme sözcüğünün anlamı ile ilgili birkaç rivayet bulunmaktadır ancak Türkmen sözcüğünden türediği varsayılmaktadır. Karapapak ise Türkler arasında başa takılan siyah başlığa verilen bir

isimdir. Dolayısıyla bu Türk topluluğunun taktıkları başlıktan dolayı Karapapak adını aldıkları düşünülmektedir. Karapapaklar yaşadıkları coğrafya itibariyle Azerbaycan Türkleriyle çok benzerlik göstermektedirler. Konuştukları dil itibariyle de benzerlik gösterirler. Sadece ağız olarak bazı farklılar olduğu söylenmektedir (Kemaloğlu, 2012: s57-58).

“Terekemeler-Karapapaklar, Tiflis, Nahçıvan, Karabağ, Loru, Ahırkelek, Gence ve Şirvan dolaylarında yurt tutmuşlardır. Çıldır ve Ardahan’daki Karacaklar (Terekemeler) önceden Kuzey Azerbaycan’da, Kazak ve Borçalı bölgelerindeki Derbend ve Borçalı nehirleri boyunca yaşarlardı. 1828 yılında imzalanan Türkmençay Anlaşması’ndan sonra, bir bölümü Kars’a ve bir bölümü de Güney Azerbaycan’ın Sulduz bölgesine göç etmiştir. Bir Terekeme grubu, 1904 yılında Türkiye’ye yerleşmek için başvuruda bulundu. Bir kısmı o zaman Rusların elinde bulundurduğu bir kısmı Ağrı, Tutak ve Eleşkirt’e geldi; diğerleri Adana’ya, geri kalanlar ise 1914 yılında Malazgirt’ten Sivas’ın Tutmaç, Büyükköy ve Kurdoğlu köylerine göç ettiler. Diğerleri ise 1921’de Rusların çekilmesiyle Kars’a geldiler; bunlar, Gümrü Antlaşması’yla gerçekleşen nüfus mübadelesiyle, Akbaba, Tiflis, Borçalı ve Kazak bölgelerinden göç ettiler. Söz konusu isim farklılığının nedeni, Rusların, kısmen Kafkasya ve kısmen de İran’dan gelip eski Aleksandropol bölgesine, Akhaltsike’ye (Ahılkelek’e) ve şimdiki Gürcistan’daki Ahılkelek’e yerleşenleri tanımlamak için “Karapapaklar” terimini kullanmış olmalarına dayanabilir, oysa Akbaba Terekemeleri’nden ayırt edilmeleri için bunlar genel olarak Gürcistan Terekemeleri olarak adlandırılmaktadırlar” (Kemaloğlu, 2012: 57-58).

1.1.3. Kundurlar

Nogaylara yakın olduğu düşünülen Kundur Türkleri; kendilerine Karaağaç da demişlerdir. Kafkasya Türkleri topluluğunun bir parçasıdır. Bugün Volga Irmağı’nın delta bölgesi ile Astrahan şehrinde yerleşmiş olan Kundurlar, İdil-Ural Türklüğü topluluğundan sayılmaya başlanmışlardır. Tarihe bakıldığında, 1740 yıllarında Kalmukların Cungariya’ya çekilmeleri sebebiyle, kendi milli toplulukları olan Nogaylardan ayrılmaya mecbur bırakılmışlardır. 30 yıl sonra ise aşağı Volga havzasını terk ederek Volga deltası çevresinde yer alan Aktübe Irmağı kıyısına yerleşmişlerdir. Burada Kırgızlarla beraber göçebe bir yaşam tarzı benimsemişlerdir. 1771’de Kundurlar Rusya

tabiyetine girmiştir. Kara-Ağaç Nogayları, yani Kundurlar; Kazay ve Kas-Pulat adında iki topluluğa ayrılmaktadırlar. Nogayca ile ortak özellikler taşıyan kendi şivelerini muhafaza edebilmişlerdir (Tombuloğlu, 2003: 188).

1.1.4. Karaçaylar- Malkarlar (Balkarlar)

Karaçay-Malkarlar'ın günümüzde Kuzey Kafkasya bölgesinde yaşadıkları bilinmektedir. Malkarlar, Kabardey-Malkar Cumhuriyeti'nin yüksek dağ bölgelerinde, Çerek, Çegem, Baksan ve Malka nehirleri kıyılarına yerleşmişlerdir. Karaçaylar ise onların batısında, Kuban, Teberda ve Zelençuk nehirlerinin yukarısında yer almaktadırlar. Bu bölgeler Rusya Federasyonu içerisinde bulunmaktadır (Çapraz, 2019: 270).

1.1.5. Kalmuklar

XIX. yüzyılda Türkistan bölgesinde yaşayan ve Kırgızistan civarına yerleşen Kalmuklar "Sart-Kalmuk" adıyla da bilinmektedir. Daha sonra Doğu Türkistan'da bulunan Tekes bölgesinden göç etmişlerdir ve Kırgız devletinin içerisinde yer almışlardır. Günümüzde Kırgızistan'da yaşayan Sart-Kalmuklar Isık-Göl ilinin dört köyünde (Çelpek, Taş-Kıya, Burma-Suu, Börü-Baş) yaşamlarına devam etmektedirler. Genel olarak Rusça ve Kırgız Türkçesinde konuşmaktadırlar. Kalmuk topluluğunun Uygurlar, Tatarlar, Özbekler, Dunganlar ve Kırgızlar'la birlik ve beraberlik içerisinde yaşadıkları bilinmektedir (İrimbek kızı, 2011: 1-2).

1.1.6. Nogaylar

Günümüzde Nogaylar Kafkasya'da yaşayan bir Türk boyu oldukları bilinmektedir. Ancak tarihe bakıldığında Nogaylar'ın uzun göçlerle dolu tarihlerinde son olarak Kafkasya'ya geldikleri görülmektedir. Romanya'dan Kazakistan'a kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki eski Kıpçak Bozkırı sahasında izleri bulunan Nogaylar, bir kısmının Çarlık döneminde Kafkasların kuzeyindeki bozkırlara yerleştirildikleri ve Sovyetler Birliği döneminde bunların bir bölümünün Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi,

Stavropol Eyaleti ve Dağıstan Özerk Cumhuriyeti sınırları içine alındıkları bilinmektedir (Tavkul, 2013: 340).

1.1.7. Kumuklar

Kumuklar, büyük Kafkas dağının kuzeyinde yer almaktadırlar. Çoğunlukla Terek nehri boyunca Derbent'ten Acı-Su'ya kadar olan bölgede yaşamaktadırlar. Bunların dışında Mohaçkale çevresinde bulunan altı yerleşim yerinde de Kumuklar yaşamakta ve Mohaçkale, İzberbaş, Hasavyurt, Buynak, Derbent şehirlerinde de oldukları bilinmektedir. Doğuda Kızılyar, batıda Çeçenler, güneyde Dağıstan ve Lezgiler ile komşudurlar ve Tatarca konuşmaktadırlar (Yükselen Peler, 2020: 125; Aydın, 2005: 24).

1.1.8. Türkmenler

Kafkasya'da yaşayan Türkmenlere *Hazar Ötesi Türkmenleri* veya *Stavropol Türkmenleri* denilmiştir (Sümer, 1972: 140). Kafkasya'daki varlıkları 17. yüzyıla dayanan Stavropol Türkmenleri Hive Hanlığı'dan kaçan Türkmen gruplarından oluştuğu bilinmektedir. Bu Türkmenlere yaşadıkları bölgeden dolayı Stavropol Türkmenleri adını Ruslar vermişlerdir (Daşdemir, 2021: 44). Kuzey Kafkasya bölgesinde, Hazar Ötesi Türkmenleri olarak adlandırılan unsurların oluşmasında “*birinci derecede amil olan Salur, Cavuldur (Cavundu), Karkm, İğdir ve Yazır*” boylarıdır (Sümer, 1972: 211).

Kuzey Kafkasya'da Manıç ve Kum Irmağı civarına yerleşen Stavropol Türkmenleri bu ırmaklar arasındaki bölgede yaylak-kışlak olarak yarı göçebe şekilde yaşamaktadırlar. Kendi kültürlerini korumakla birlikte Nogay, Kalmuk, Tatar ve diğer Kafkas milletleriyle evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri kurdukları da bilinmektedir (Kara, 2002: 248). “*Hazar-ötesi Türkmenlerinin siyasi bir birlik meydana getirememeleri, onların yerleşik hayata geç intibak etmelerine ve bugün parçalanmış bir duruma düşmelerine sebep olmuştur.*” (Sümer, 1972: 142).

1.2. Kafkas Kavimleri (Kaslar)

Kafkasya'nın sadece fiziki ve siyasi bir coğrafyaya verilen isim olmadığı, aynı zamanda birçok kültürün tarihi, etnik köken ve sosyo-kültürel bağının kurulduğu bir yerleşim merkezi olduğu bilinmektedir. Kafkas kavimleri bu coğrafyada yaşayan kültürlerin ve milletlerin genel adıdır. Kafkasya kavimleri içerisinde yer alan milletlerin isimleri verilmiş ve açıklanmıştır.

1.2.1. Çerkezler (Çerkezler)

Kafkas halklarının en kalabalık olanlarından birini Çerkezler oluşturmaktadır. Çerkez adının nereden geldiği hakkında birçok nazariye bulunmaktadır. Eski Yunan kaynaklarında “*Kercetai*”; İslam ve Rus kaynaklarında “*Keşek-Kasog*” diye adlandırılan Çerkezlere Çerkez hitabının XIII. yüzyılda Ruslar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Yunan kaynaklarında Kerketai- Kerket ifadesinin Grek dilinde “ç” sesinin mevcut olmamasından kaynaklandığı için bu şekilde ifade edildiği söylenebilir. İran kaynaklarında ise “Çerkez” terimi “*Caergaes*”, “*Carkas*” (kartal) anlamında kullanılmıştır. Türk-Karaçay lehçesindeki kullanımın da Carkas (kartal) olduğu ve dolayısıyla Moğalların verdiği bir isim olduğu anlaşılmaktadır (Avagyan, 2004: 12). Ruslardan önce Çerkez adına en yakın kullanımın Tatarlar tarafından söylendiği de bilinmektedir. Tatarlar Kuzey Kafkasya'da yaşayan ve tarım yaparak geçimlerini sağlayan ve o dönemde Zihler olarak bilinen halkları “*Jarkaz*” olarak tanımlamışlardır. Tatar dilinde “*Jar*” toprak, “*Kaz*” ise işlemek, bellemek, kesmek anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla Çerkezlerin tarımla ilişkilendirildiği görülmektedir. Fakat Çerkezlerin yaşadıkları coğrafya itibariyle bölgenin dağlık ve engebeli olması dolayısıyla da tarıma elverişli olmaması bu tanımlı tartışmalı hâle getirmektedir (Kaya, 2011: 75).

Yukarıda verilen Çerkez adının kaynağı teorilerinin sayısı oldukça fazladır. Bölgeye uzak kavimlerce yapılan tanımlamalardansa bölge içinde binlerce yıllık geçmişe sahip toplulukların Çerkezleri adlandırırken kullandıkları tabirlerin gerçeğe en yakın olanlarının olduğu söylenebilir. Çerkez adının menşei ve anlamı konusunda doğrudan adlandırmalar arasında Tatarların ifade ettikleri “*Jarkas*” ve İranlıların da kullandıkları “*Carkas*” sözcüğü söylenebilir. Bu sözcük Türkçede asker anlamına gelen “*çeri*” sözcüğü

ile Farsçada kişi anlamına gelen "kes" sözcüğünün birleşmesiyle meydana gelmiştir. Bu adlandırma Çerkezlerin savaşçı bir topluluk olması da göz önüne alınırsa geçerli bir menşee nazariyesi olarak kabul edilebilir (Avagyan, 2004: 14).

Kuzey Kafkasya'nın en kalabalık halklarından birini oluşturan Çerkezler kendi içlerinde doğu ve batı olmak üzere iki kola ayrılmışlardır. Batı Çerkezlerini Hatugay, Şabsıg, Mahoş, Nathugay, Ademey, Jane, Heğak, Hetuk, Acoy ve Çabsunlar oluştururken doğu Çerkezlerini ise Kabarday ve Besleneyle oluşturmaktadır. Zaman zaman Kuzey Kafkas ırklarından Wubihlar da Çerkez kabileleri arasında zikredilse de gerek dilleri gerekse kültürleri Çerkezlerle ayrılmaktadır (Kaya, 2011: 76). Çerkezlerin Kuzey Kafkasya'da yoğun olarak yaşadıkları bölge Kuzeybatı Kafkasya olarak adlandırılan Sunja Nehri, Azak Denizi ve Kafkas Dağları arasında uzanan alanda bulunmaktadır (Kaya, 2011: 74-75; Bilge, 2015: 287).

Çerkezler hakkındaki ilk tarihi kayıtlar M.Ö. 3000'lere kadar dayanmaktadır. Çerkezlerin tarihleri Kafkasya tarihiyle eşdeğerdir. Dolayısıyla bölge üzerinde hâkimiyet kuran İskitler, Yunanlar, Hazarlar, Araplar, Romalılar, Moğollar, Türkler, Farslar ve Ruslar olmak üzere birçok millet ve medeniyetle etkileşime girmişlerdir (Aydın ve Ergül, 2019: 91). Çerkezlerin yaşadığı bölge M.Ö. II. yüzyılda Roma hâkimiyetine girmiştir. Yüzyıllar boyunca Roma hâkimiyetinde kalan bölge III.-IV. yüzyıllarda Kavimler Göçü'nün de etkisiyle Turanî Kavimlerin hâkimiyet sahası içerisine girmişlerdir. Hunlardan sonra bölgeye V.-IX. yüzyıllarda Turanî Kavimlerden biri olan Hazarlar hükmetmişlerdir. Rusların ise Çerkezlerin yaşadığı bölge olan Kafkaslarda görülmeye başladıkları dönem yine IX. yüzyıla rastlamaktadır. Çerkezlerle Rusların hâkimiyet mücadelesinin de bu dönemde başladığı bilinmektedir. Örneğin; Rusların Kuban ve Kafkaslar arasında kurduğu Tmutarakan Prensiği XI. yüzyılda Kafkas halkları tarafından yıkılmıştır. Çerkezlerin diğer Kafkas ırklarından ayrılarak müstakil bir millet haline geldikleri dönem ise X-XII. yüzyıl arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu dönem Çerkezlerin Müslüman Türklerle tanıştıkları dönem olarak bilinmektedir. XI. yüzyılda Melikşah önderliğinde Selçukluların Kafkaslar üzerinde hâkimiyet kurmaları Türkler ile Çerkezlerin karşılaştıkları anlamını da taşımaktadır (Kaya, 2011: 78). XII. yüzyıldan sonra bölgede Moğol istilalarının görüldüğü ve bölgenin etnik yapısının değiştiği görülmektedir. İşte bu dönemde Çerkezlerin en büyük kolunu oluşturan Kabardaylar ve Besleneyle ortaya

çıkışlardır ve bölgede çoğunluğu oluşturacak şekilde yer almışlardır. XIII. yüzyıla XIV. yüzyılın sonlarına değin Moğol istilalarıyla karşılaşan Kafkasya bu dönemde Moğol asıllı Altın Orda Hanlığı hâkimiyetine girmiş, XV. yüzyılın sonunda ise (1479) Osmanlı Devleti hâkimiyetini kabul etmişlerdir (Bilge, 2015: 287).

Kafkasya coğrafyası IX. yüzyılda İslamiyet'le tanışmıştır. Bu dönemde bölgenin hâkimi olan Hazarlarla Arap Devleti arasında uzun süreli mücadeleler yaşanmıştır. Aynı dönem içerisinde Roma'nın Karadeniz kıyı kesiminde misyonerlik faaliyetlerinin olduğu da bilinmektedir. Misyonerlik faaliyetleri bölgeyle Cenevizliler arasında yapılan ticari ilişkiler sayesinde yürütülmüş, İstanbul'un fethiyle Cenevizlerin Karadeniz'den uzaklaşmaları ile de kesilmiş ve misyonerlik faaliyetleri son bulmuştur. Bu dönem içerisinde bölgedeki birçok milletin Hıristiyan olduğu da bilinmektedir. Çerkezler, Hıristiyanlık ve İslamiyet ile tanışmadan önce çok tanrılı bir inanca sahiptirler. VI. ve XII. yüzyıl arasındaki bu dönemde Ceneviz, Roma ve son olarak da Rusların misyonerlik faaliyetleri sonucunda Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. XIII. yüzyılda Tatarların etkisi XVII. yüzyılda ise Osmanlıların bu yönde çalışmalarıyla da Müslüman olmuşlardır (Bilge, 2015: 287).

Çerkezler Çerkezce (Adigebeze) olarak adlandırılan Kafkas dillerinin Adige-Abhaz grubunda yer alan bir dil konuşurlar. Çerkezlerin dilleri uzun bir geçmişe sahiptir. Uzun bir geçmişe sahip olmasının etkisiyle de ifade gücünün yüksek olduğu işlek bir dil olarak kabul edilebilir. Çerkezce, Çerkezlerin hâkimiyeti altına girdikleri medeniyetlerin etkisiyle Arap, Latin, Kiril gibi farklı alfabelerle yazılmıştır. Osmanlı toplumu içerisinde ilk Latin harfleri kullanan millet olarak da bilinmektedirler. Çerkez alfabesinde çoğu ünsüz olmak üzere 54 ses bulunmaktadır. Çerkezlerin ataları kabul ettikleri savaşçı Nartları anlatan mitolojik Nart Destanı en önemli sözlü edebiyat ürünlerindedir (Kalaycı, 2015: 97; Bilge, 2015: 290).

Çerkez kültürü içerisinde kölelik önemli gelenek olarak uzun yıllar devam etmiştir. Çerkezler arasında köleliğin yaygın olma sebebi ise sınıflardan oluşan bir toplum yapısına sahip olmalarından ileri gelmektedir (Bilge, 2015: 288). XV. yüzyılda İstanbul Osmanlıların eline geçmiş Osmanlı Devleti ile Çerkezler arasında iyi ilişkiler kurulmuştur. Bu ilişkiler dışında Türkmen Oğuz boyları arasında Çerkezlerle Afşarlar arasında özel bir bağ oluşmuştur. *“XVI. yüzyılın ikinci yarısında Boz-Ok'ta uzun muddet sancak beğliği yapan Turk soyundan İsa Beğoğlu Cerkez adlı bir beğ vardı.”* Bu bilgidenden de anlaşıldığı

kadarıyla Çerkezler ile Afşarlar arasında akrabalık bağları olabileceği ya da Çerkez kültüründe yaygın olan kölelikten dolayı bu bağın kurulmuş olabileceği anlaşılmaktadır. Manidar şekilde 1865 Büyük Çerkez Sürgünü ile Anadolu coğrafyasına gelen Çerkezler Afşarlara tahsis edilmiş topraklara yerleştirilmişlerdir (Sümer, 1972: 274). XV. yüzyıldan itibaren Çerkezlerin Osmanlı ordusuna atlı asker sağladıkları da bilinmektedir. Osmanlı Devleti bu dönemde Çerkezler ile iyi ilişkiler kursa da Çerkezler XVIII. yüzyıla değin Kırım Hanlığı himayesinde kalmışlardır. Kırım Hanlığı yöneticileri kendilerini Timur tarafından dağıtılan *Altın Orda Devleti*'nin varisi olarak görmüşler ve hükmettikleri toprakların da sahibi olarak görmüşlerdir. Osmanlılar Kırım Hanlığı ile tek bir devlet gibi birlikte hareket etmişler, Kırım Hanlığı'nın Ruslar ile arada tampon görevi görmelerine izin vermişlerdir (Erkan, 2001: 156). Kırım hanlarına köle sağlamanın yanında hanların çocuklarının savaşçı olarak yetiştirilmesi görevini de üstlenmişlerdir (Bilge, 2015: 287). Çerkezler arasında köleliğin kaldırıldığı dönemde dahi devam ettiği bilinmektedir. Bunun sebebi olarak Çerkezlerin Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına değin devam eden göç durumları ve yurt edinme için verdikleri mücadele nedeniyle düştükleri zor durumlar gösterilebilir. Çerkezlerin köle ticaretinin yanı sıra yaşadıkları coğrafyanın da etkisi ile balıkçılık, arıcılık, tarım ve hayvancılık yaptıkları da bilmektedir (Bilge, 2015:287). Çerkez kültürü içerisinde at yetiştiriciliği oldukça önemlidir. Çerkezler atlarına çok önem vermişler ve atlı askerleriyle tanınmışlardır. Gerek Osmanlı ordusu gerekse Rus ordusu içerisinde Çerkez atlıları yer almışlardır. Osmanlı ordusu içerisindeki atlı Çerkez askerlere "*düzensiz süvari birlikleri*" adı verilmiştir (Avagyan, 2004: 107).

XVIII. yüzyılın sonlarında (1783) Kırım Hanlığı'nın dağılması ile Kafkasya üzerinde Osmanlı-Rus hâkimiyet mücadelesi başlamıştır. Osmanlı Devleti uzun yıllar Kırım Hanlığı himayesinde bıraktıkları bölgeyi Ruslara vermemek için birçok savaşa girmişlerdir (Bilge, 2015: 287). Osmanlılar Ruslarla doğrudan savaşların yanı sıra bölge halkları ve Çerkezlerle devam ettirilen iyi ilişkiler neticesinde gelişen ortak kültürü de zaman zaman kullanmış, Kafkas halklarını Ruslara karşı örgütlenme yoluna gitmiştir. Çerkezler ve Kafkas Dağlı halkları Osmanlıların bu tür çalışmalarına cevap vermişler ve Ruslarla yapılan her savaşta Osmanlıların yanında savaşa girmişlerdir. Tüm bu gelişmeler Rusların Kafkasya'yı işgal ettikleri dönemlerde Çerkezleri bir parçası olarak gördükleri Osmanlı topraklarına sürmelerine neden olmuştur. Zaman zaman Çerkezlerle Ruslar arasında iyi ilişkiler kurulsa da Ruslar geçmiş deneyimlerinden hareketle Çerkezlere

güvenmemiş onları işgal ettikleri Kafkas topraklarında istememişlerdir (Avagyan, 2004: 26; Aydın ve Ergün, 2019: 91).

XIX. yüzyıl Çerkezlerin var olma ya da varlıklarını korumaya çalıştıkları dönem olmuştur. 1828-1829 Osmanlı-Rus sonucunda imzalanan *Edirne Antlaşması* ile Kafkaslar Rus hâkimiyetine girmiştir (Kaya, 2011: 80). Bunu kabullenmeyen Kuzey Kafkas Dağlı halkları Ruslara karşı direniş harekâtı başlatmışlardır. İmam Mansur ile başlayan ve İmam Şeyh Şamil ile doruk noktasına ulaşan Ruslara karşı direniş harekâtına Çerkezlerin çoğunluğu destek vermiştir. Şeyh Şamil'in düşmesi ile Ruslar Çerkez topraklarını işgal etmişlerdir. Bu gelişmelerin neticesi olarak Ruslar Çerkezlerin yerlerine Kazakları ve Rusları yerleştirmek ve göçlerle Osmanlı'yı zor duruma düşürmek için bölgenin iki büyük halkı olan Çerkez ve Abazaları sürgün kararı almıştır. Kafkas topraklarından yapılan bu sürgün tarihin en büyük sürgünlerinden biri olarak adlandırılan 1864 Büyük Çerkez Sürgününün yaşanmasına neden olmuştur (Habiçoğlu, 2001: 121). Sürgüne tabi tutulan Çerkezlere Rus topraklarının iç kısımlarına ve Osmanlı topraklarına olmak üzere iki tercih sunulmuştur (Avagyan, 2004: 29; Pinson, 2001: 53; Bilge, 2015:288). Bu sürgün sırasında rakamlar değişmekle birlikte bir ila iki milyon arasında Çerkez topraklarından edilmiştir. Çerkezler bu sürgünler sırasında Kuban Havzası, Balkanlar, Anadolu ve Arap Coğrafyası olmak üzere birçok farklı bölgeye göç etmişlerdir. Göçler XX. yüzyılın başlarına değin sürmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı göçlerin devam ettiği dönem olmuş 1864 sürgününde Kuban'a sürülen Çerkezler ve Osmanlıların Balkanlara iskân ettikleri Çerkez göçmenler 93 Harbi ile Anadolu Coğrafyasına göç etmişlerdir (Özcan, 2019: 448).

Günümüzde Çerkezler; çoğunluğu Türkiye'de olmak üzere Adige, Kabarday-Balkar, Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyetleri olarak Kafkaslarda, Kafkaslar dışında ise Rusya, Suriye, Irak, Ürdün, İsrail gibi devletlerin topraklarında yaşamaktadırlar. Kafkasya'da kurulan özerk cumhuriyetler 1990'lı yıllarda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması ile Rusya Federasyonu'na bağlı federe birimlere dönüştürülmüşlerdir (Bilge, 2015: 288).

1.2.2. Abazalar (Abhazlar)

Abazalar bugün Gürcistan'a bağlı Karadeniz'in kuzeydoğu sahilinde yer alan Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Abhazaların tarihinin M.Ö.'ye kadar dayandığı belirtilirken önceleri V. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul ettikleri ve sonrasında bazılarının Müslüman olup Abazalar diye adlandırıldıkları bilinmektedir (Çatalkılıç, 2016: 303).

1.2.3. Ubıhlar/Wubıhlar

Kafkasya halklarından biri olan Ubıhlar, Vubıhlar olarak da bilinmektedir. Kuzey Kafkasya'nın batı yakasında bulunan Ubıhlar'dan ilk olarak Evliya Çelebi söz etmiştir. Ubıhlar, Karadeniz kıyısında yer alan Şakhe nehrinden, Khosta (Khamış) nehrine kadar olan bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Doğuda bugünkü Gagra ve Soçi bölgelerinde yaşayan Ciget (Sadz) ve Ahcipsu adlı Abhaz halklarıyla sınır komşusu iken batıda ise Karadenizdeki arazileri Pşada nehrine kadar uzanan Şapsıglar ile komşu olmuşlardır. Kuzey komşuları ise sıra dağlar ve Şhaguaşe (Belaya) ile Psiş nehirlerinin düzlüklerinde yaşayan Abzehler'dir. Ubıhların bir Çerkez halkı olduğu ve bugünkü Abhazya Cumhuriyeti'nde yaşayan Abhazya halkı ile köken ve dil bakımından oldukça benzer unsurlara sahip olduğu belirtilmiştir (Küçük, 2013: 92). Ubıhlar'ın tamamı Osmanlı topraklarına sürgün edilmiştir.

1.2.4. Adige (Adıgey)

Adige Cumhuriyeti Rusya Federasyonu'nun güneybatısında bulunmaktadır. Adigeler Çerkez halkının bir parçası niteliğindedir. Günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı başkenti Maykop olan Adige Cumhuriyeti'nde varlıklarını devam ettirmektedirler. Adige Cumhuriyeti çoğunluğunu Rusların oluşturduğu bir bölgedir. Adıgey'in komşusu sadece Krasnodar'dır (Kocalar, Üstün, Alan, 2018: 153-154; Tavkul, 2002: 14).

1.2.5. Hatkolar (Hatukaylar)

Hatkolar ve Hatukaylar olarak literatürde karşılaşılan Kafkas etnik grupları arasındadır ancak günümüzde Kafkasya'da yaşamlarına devam etmedikleri ve Kayseri'nin Pınarbaşı beldesinde ve başka birkaç köyde yaşadıkları kaynaklarda belirtilmiştir (Kurşun, 2017: 10).

1.2.6. Şabsıglar

Şabsıglar Çerkezler'in bir kolunu oluşturmaktadırlar. Kuzey Kafkas ırklarından biri de olan Şabsıglar, Karadeniz sahiline yerleşik milletlerden biridir. Vubihlarla karışık yaşayan bir millettir. 18. yüzyıla değin Şabsığ adına yazılı kaynaklarda rastlanılmamaktadır. 1720'li yıllarda Türk kroniklerinde adları geçen Şabsıglar'dan 1743 yılına ait Rus belgelerinde Abazalar'a komşu olan Şabseh halkı olarak bahsedilmektedir. 19. yüzyılda kuzeybatı Kafkasya sıradağların her iki yamacında geniş bir nüfusa sahip oldukları bilinmektedir. Kuzeybatı Kafkasya'da Karadeniz sahili boyunca kırsal bölgelerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kafkas savaşı sırasında Vubihlar'ın Anadolu'ya sürgün edilmelerinden Şabsıglar da Vubihlarla karışık hâlde yaşadıkları için etkilenmişlerdir. Ruslar bu süreçte bölgede sadece birkaç köy bırakmışlardır (Kreyeved, 1998: 35-37).

1.2.7. Bjeduğlar (Bjedu, Bjedug)

Bjeduğ; Çerkezlerin başlıca kabileleri olan Kabardeyler, Besleneyleyler, Kemirguveyleyler, Şapsıglar, Janeler, Natukhaçlar, Ubuhlar, Abzahlar, Bjeduglar ve Mahuşlar (Makhoş)dır. 1830 yıllara kadar Kuban Irmağı'nın kuzeyinde bugünkü Krasnodar şehri civarında yaşadıkları bilinmektedir. Çerkez kabilelerinden biri olan Bjeduglar, Rus ve Kazak baskıları sonucu Kuban Irmağı'nın güneyine yer alan diğer Çerkez kabilelerinin yanına yerleşmeye mecbur bırakılmışlardır (Kemaloğlu, 2012: 6).

1.2.8. Janalar

Janalar 1964 sürgünü öncesinde altı aileden oluşan küçük bir Çerkez topluluğunu oluşturmaktadır. Diğer kuzey Kafkas dağlı hakları ile hayvancılıkla uğraşmaktadırlar.

Çerkez kabileleri arasında en düşkün (fakir) olanlar olarak bilinmektedirler. (Karadere, 2014: 21).

1.2.9. Kemirgubeyler

Kemirgubeyler Tatarların demir köy olarak adlandırdıkları kuzey Kafkasya dağlı haklarından biridir. 1864 sürgünü öncesi kaynaklara göre beş bin aileden oluştuğu bilinmektedir. Kuzey Kafkasyada kırktan fazla köyleri olan bu halk Çerkezlerin Abaza ve Adige olarak ikiye ayrılan kollarından Adige topluluğu içinde yer almaktadır. Savaşçı bir toplumdur ve Türk yaşam tarzına benzer şekilde yar göçebe yaşamaktadırlar. Hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Kışları hayvanlarını köylere çekerken yazları ise steplerde geçirmektedirler (Özcan, 2019: 439; Karadere, 2014: 20; Kemaloğlu, 2012: 6).

1.2.10. Abzehler

Abzehler'in Çerkez kabilelerinden Adige grubunun içinde yer aldıkları söylenmektedir. Abhaz ismi APSUGA'dan türemektedir. Bu sözcük A-PSU-ĞE şeklinde gösterilir ve sulu yerde oturan Güneşzader anlamına gelir. Apsuge zamanla Apsıge, apsaxe, abzaxeve, abzaxe şeklinde ifade edilmiştir. Kafkasya'nın bu millet hakkında Kafkasya'nın en tepesinde yaşayanlar olarak adlandırdıkları belirtilmiştir. Başka milletlerle akraba ilişkileri olması sebebiyle kimliklerini koruyamadıkları ve bu nedenle şivelerinin değiştiği görülmüştür. Yerleşim alanlarının ise Laba bölgesinin batısında Anapa kalesine kadar oldukça geniş bir alan olduğu anlaşılmaktadır (Karadere, 2014: 19).

1.2.11. Besleneyle

Besleneyle, Çerkezlerin en büyük kollarından birini oluşturmaktadırlar. Besleneyle'in yerleştikleri bölgenin Büyük ve Küçük Laba vadileri ile Urup (Varpa) havzasında olduğu bilinmektedir. Kuban Ovası ile Çegen, Fars ve Psefir vadilerine kadar da yayıldıkları bilinen Çerkezlerin genellikle Kabardeyleyle yakın olduklarından bahsedilmektedir. Batılarında Kemirguveyle ve Abzahlar bulunur. Güneybatı ve güneylerinde ise Barakay, Kazılbeğ, Segerey ve Başılbeğ gibi Abaza oymakları

bulunmaktadır. Çerkezlerin en büyük kolları arasında yer almaktadırlar. Diğer Çerkez boylarıyla akrabalık bağları bulunmakta ve onlarla buldukları iş birlikleri dikkat çekmektedir (Karadere, 2014: 19).

1.2.12. Kabartaylar

Kuzey Kafkasyanın bir bölgesine adını veren Çerkez Adige topluluğudur. Yaşadıkları bölgeye Kabartay denilmiştir. 1864 sürgünü sonrasında Kuzey Kafkasya'da kalan en kalabalık Çerkez kabilelerinden birini oluşturmaktadır. Ayrıca Ruslarla akrabalık ilişkileri de kurmuşlardır. Savaşçı bir kişiliğe sahiptirler. Türk kültürüne benzer bir şekilde misafirperverlikleriyle tanınırlar (Karadere, 2014: 18).

1.2.13. Çeçenler

Çeçen adı ilk defa Ruslar tarafından kullanılmıştır. Kafkasya'da bir etnik grup adı olan Çeçen adı öncelikle Grozni yakınlarında bir bölgeye verilmiş daha sonra orada yaşayan halk için de aynı isim kullanılmaya başlanmıştır. Çeçenlerin İnguşlarla ortak birçok yönü bulunmaktadır. Bugün Çeçen Özerk Cumhuriyeti olarak varlıklarını sürdürmektedirler (Kurban, Fedakâr, Uçkun, Öraz, Beşikçi, Kureş, Çümen ve Gül, 2020: 10-11; Tavkul, 2002: 15).

1.2.14. İnguşlar

Misjegi denilen tek bir halk olarak adlandırılan millet içerisinde aslında Çeçenler ve İnguşlar birlikte yaşamaktadırlar. İnguş Misjegileri oluşturan kabilelerden biri olan İnguşlar'ın dillerine Lamur adı verilmektedir. İnguşlara Ruslar Gorni Çeçenler demişlerdir. Yaşadıkları bölge Juzey Kafkasya içerisinde İnguş vadisi olarak anılmaktadır. Hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Diğer Çerkez kabilelerinden farklı olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ile uğraşmaktadırlar. 18. yüzyıldan itibaren bölgeye yerleştikleri bilinen İnguşlar'ın Oded topraklarını işgal ettikleri de bilinmektedir. Geniş bir topluluk oluşturan İnguşlar; Tergimça, Agi, Çnhui, Çaratoy, Zimkar-bah, Ge-ula-wy, Wapi olmak üzere alt kabile kollarına ayrılmaktadır. Savaşçı bir millet olan İnguşlar yerleşkelerine dahi

kolay taşınabilir malzemeler taşıyarak inşa etmişlerdir. Bu yaşam tarzı Orta Asya'daki Türk toplumu yaşam tarzına benzer özelliklerden biridir. İnguşların genel fiziki özelliklerine bakıldığında minyon oldukları, çevik ve kuvvetli bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Sert bir mizaca sahip olup soğukkanlı oldukları da bilinmektedir (Karadere, 2014: 25-27).

1.2.15. Darginler

Darginler Lezgilerin dillerine yakın bir dil konuştukları için Lezgilere yakın olarak bilinmektedirler. Kafkasya'da yaşayan etnik gruplardan ikinci büyük grubu oluşturmaktadırlar. Orta Dağıstan'da, Derbent Geçidinden Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan bir bölgede yaşamaktadırlar. Darginlerin kuzeyinde Kumuklar, batılarında Avarlar ve Laklar, güneyinde Kaytaklar bulunmaktadır (Kemaloğlu, 2012: 7).

1.2.16. Andelaller

Dağıstan'ın kuzey-batısındaki Koysu Irmağı'nın Andi, Avar ve Kara kollarının kaynakları civarındaki bölgeler ile kuzeye doğru Kumuklar'ın yaşadıkları ovaya doğru yerleştikleri söylenmektedir (Kemaloğlu, 2012: 7).

1.2.17. Lezgiler (Lekler)

Kuzey Kafkasyanın Dağlı halkları arasında Gürcülerin Leki, İranlıların Leks ve Rusların Lezgin adını verdikleri Kafkasya halkıdır. Kafkasya halkları içerisinde en eskilerinden biri olarak zikredilmektedirler. Lezgiler diğer Kafkas ırklarından kısmen farklı olarak tarımla uğraşmışlardır. Fiziki yapıları iridir. 1964 sürgünü sonrasında neredeyse hepsi sürgün edilen Leklerin günümüzde bölgede kalanların Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde, Azerbaycan'da ve Rusya'da yaşamaktadırlar. Çeçenlerle akrabalıklarıyla bilinirler. Lezgice diye adlandırılan dil Arapça, Farsça, Türkçe ve Rusça'nın etkisiyle şekillenmişti. Lezgiler aynı zamanda savaşçı bir özelliğe sahiptirler. Çevresindeki halklara göre daha baskın bir kültür oluşturarak onları içlerinde eritmeyi başarmışlardır. Ayrıca müridizm hareketinde Şeyh Şamil'in yanında Ruslara karşı savaşmışlardır (Dursun, 2003: 169-170).

1.2.18. Agullar

Dağıstan halklarından biri olarak bilinirler (Kemaloğlu, 2012: 7).

1.2.19. akurlar

Doğu Kafkas grubundan biri olarak bilinirler (Kemaloğlu, 2012: 7).

1.2.20. Gürcüler

Günümüzde Güney Kafkasya'nın önemli üç büyük devletinden birini oluşturan Gürcistan diye adlandırılan bölgede yaşamaktadırlar. İranlıların Gor, Arapların Kur adını verdikleri Gürcüler Avrupalıların Georgian şeklinde verdikleri ve koruyucu azizi olarak nitelendirdikleri Grigori'yle ilişkilendirilen tabirlerden Gürcü adını kullanmışlardır. Bu durumun sebebi olarak Avrupalılarla aynı dine mensup olmaları ve dolayısıyla ortak bir kültürde birleşme çabası gösterilebilir. Kafkasya'nın en eski milletlerden birini oluşturan Gürcülerin tarihi M.. 1000'lere kadar dayanmaktadır. Gürcülerin yaşadığı ve günümüzde Gürcistan olarak adlandırılan bölge tarih boyunca birçok büyük gücün hâkimiyeti altında kalmıştır. M. 1. yüzyılda Roma, 3. yüzyılda Pers, 7.-10. arası Arap, 13. yüzyılda Moğol 15. yüzyılda Timur, 16. yüzyılda Osmanlı, 18. yüzyılda da Rus boyunduruğu altında yaşamışlardır. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Edirne Anlaşmasıyla Osmanlıların bölge üzerindeki haklarından vazgeçtiği bilinmektedir. Dolayısıyla bu olay Müslüman Gürcülerin Osmanlı topraklarına gücünü de başlatmıştır. Bu göçler 1864 Büyük Çerkez Sürgünü olarak adlandırılan olaylar sırasında da devam etmiştir. Gürcülerin konuştuğu Gürcüce Mekrelce, Lazca ve Sıvanca güney Kafkas dil grubu içerisindedir. Rusya, Türkiye, Azerbaycan ve İran'da konuşulan Gürcüce kendilerini Kartveli diye adlandıran Hıristiyan Gürcülerin konuştuğu Grcceden Lehçe olarak ayrılmaktadır. Ayrıca Gürcüler kendilerine özgü bir alfabe de kullanmışlardır (Bilge, 2016: 490-493).

1.3. Ariler (Hint-Avrupa Kavimleri)

İndogermenler olarak da bilinen *Ariler* ya da *Aryanların* (Aksoy, 2019: 125) “*ana vatanı kavimlerin sürekli hareketliliği, göç ve yayılmaları nedeniyle zaman ve mekânsal olarak antropoloji ve ön-tarih bilgileriyle tespit edilememektedir.*” Belirsizliğe rağmen Kavimlerin ana vatanları konusunda üç farklı nazariye ileri sürülmüştür. Bu nazariyelere göre; Güney Rusya, Orta Asya, Avrupa olarak üç ayrı bölgenin Aryanların ana vatanı olacağına dair görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler arasında üzerinde en çok hemfikir olunan görüş Güney Rusya coğrafyasıdır. Bu görüşe göre Ariler Karadeniz Bölgesinde yaşamışlardır. Hint-Arilerin vatanlarını Orta Asya olarak savunan görüşe benzer teoriler ileri sürülmüştür. Orta Asya nazariyesine göre bu kavimler Altaylardan Avrasya ve Avrupa’ya MÖ V-II. yüzyıllar arasında gelmişlerdir. Avrupa’ya yayıldıktan sonra kendilerine *Fin, Ugor, Est, Vened, Kelt, Viking* ve *Lit* demişlerdir. Bu kavimler hayvancılık yapmışlar, et ve balıkla beslenmişlerdir. Görüşe göre Ariler; altın madenini işlemeyi biliyorlar, eti pişirerek yiyorlardı (Keleş, 2015: 81).

Atlı-Okçu bozkır kavimleri olarak da anılan Arilerin kökenleri konusunda birçok teori üretilmiştir. Bu çalışmaların içi ise dilbilimsel çalışmalarla doldurulmuştur. Hint-Avrupa Dillerinin M.Ö. III binlerde Karadeniz’in kuzeyinde konuşulduğu varsayılmaktadır. Hint-Avrupa dilleri günümüzde Avrupa’da -Fince, Macarca ve Estoncanın konuşulduğu yerler dışında her yerde, Asya’da ve Amerika’da büyük çoğunluğun konuştuğu bazı Afrika ülkelerinde ise ikinci dil olarak konuşulduğu bilinmektedir. Hint-Avrupa dilleri Asya ve Avrupa olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Asya kolu içerisinde; Hint-Urdu Dilleri; (Hintçe, Urduca ve Bengali), İran Dilleri; (Farsça, Peştunca, Osetçe, Tacikçe) bulunmaktadır. Avrupa kolunda ise; Latin Dilleri, Slav Dilleri, Germen Dilleri, Kelt Dilleri ve diğer diller olarak adlandırılan Baltık dilleri, Yunanca, Arnavutça ve Ermenice yer almaktadır (Akar, 2005: 15-17). Arilerin Doğu Türkistan’a kadar olan bölgeye dayandırılmaları ve atlı bozkır kültürünün üzerinde bir kültür olarak zikredilmeleri tartışmalı olmakla birlikte Ariler birçok teoriye göre dört gruba ayrılmışlardır (Mızrak, 2017: 16). Bu dört grubu, 1) Kentum Halkları; Germenler, İtalikler, Keltler, Greklerden oluşmaktadır. 2) Satem Halkları; Frig, Ermeni, Trak, İlyr, Dak, Get, Slavo ve Litvanyalılarından oluşmaktadır. 3) Aryanlar; Farslar ve Hintlilerden oluşmaktadır. 4) Toharlar; İndo-İskit kavimlerinden oluşmuştur. Bu kavimler hakkında yazılı belgelerin Milattan Sonra IX. yüzyıla dayanması kimlikleri konusunda yapılan çalışmaları

güçleştirmiş, bu kavimler hakkındaki tarihi kanıtlar arkeolojik, antropolojik ve dilbilimsel çalışmalara dayandırılmıştır (Keleş, 2015: 81-90).

1.3.1. Osetler (Alanlar)

Osetler'in en eski Kafkas topluluklarından biridir. Orta Asya bozkırlarından Ural dağlarına kadar göçebe olarak yaşadıkları bilinen İskitler Oset halkının ataları olarak tanınmaktadırlar. Yaşadıkları bölgeler Karadeniz'in kuzeyine ve daha sonra da Balkanlara kadar uzanmıştır (Kemaloğlu, 2012: 7).

Yaşadıkları bölgeye Osetya adını verilen Osetlerin dağlık olduğu bilinirken bölge Kafkasya'da yer alan önemli geçitlerin de bulunduğu bir alandır (Daryal, Digor, Alagir). Osetya genel itibariyle dağlık bir bölgedir. Bu nedenle de Osetlerin yerleşim alanları seyrek olmuştur (Saydam, 2007: 437-438).

1.3.2. Ermeniler

Ermenilerin tarihi geçmişi hakkında ulaşılabilen net bir bilgi olmamakla birlikte Ermeni tarihçilerin öne sürdükleri bazı teoriler bulunmaktadır. Bir görüşe göre Ermeniler, Nuh'un torunlarından biri olan Hayk soyundan gelmektedirler. Bu görüşü savunanların fikirlerini Nuh'un gemisinin Doğu Anadolu Bölgesinde olmasından ve Ermenilerin de ana yurdunun Doğu Anadolu olduğu düşüncesinden ileri gelmektedir (Yılmaz, 2010: 94). Diğer görüşler; Ermenilerin Urartulardan gelmiş olabileceği ya da Kafkasya'da varlıklarını sürdüren Turanî kavimlerden biri olabilecekleri şeklindedir. Ermeni adının nereden geldiği konusunda net bilgilere ulaşılamamaktadır.

Ermeni topluluğunun M.Ö. IV. yüzyıldan beri günümüzdeki Ermenistan topraklarında yaşadıkları düşünülmektedir. Ermenilerin bir arada olabilmeleri ise vatan duygusundan çok dil, kültür, gelenek ve din olgularına dayandırılmaktadır (Akbulut, 1995: 29).

Ermenilerden ilk olarak Pers ve Yunan yazarların eserlerinde Hayasalar ve Armeniler olarak bahsedilmiştir. Hayasalar ise Hayk yani Ermeni mitolojisinde Ermeni Panteonunun baş tanrısıdır. Ermeniler de kendilerine *Hayakalar* diyerek isim babaları

olarak Hayk'ı kabul etmektedirler. Ermeni mitolojisinde Ermenilerin soyu büyük tufandan sonra Nuh'un çocukları arasında gösterilen Yafes'in oğlu Tiras ve onun oğlu Togarma'nın oğlu olan Hayk'a dayandırılmaktadır. Ermeni mitolojisine göre Hayk Asur ve Babil tanrısı Baal ile yaptığı özgürlük mücadelesiyle bilinmektedir. Hayk, Baal'a boyun eğmek istemediği için Ararat (Ağrı Dağı) çevresine çekilmiştir. Mitolojiye göre Hayk'ın bu çekilme sırasında halkını da yanında götürdüğü ve yerleştiği bölgeye Haygaşen (Haykın kurduğu) denmiştir (Yılmaz, 2010: 100).

Ermenilerin ilk krallıkları M.Ö. I. yüzyılda Hazar Denizi ve Akdeniz arasında hüküm süren Dikran Krallığı olarak bilinmektedir ve bu krallığın uzun süre yaşayamadığı, Yunan ve Perslere boyun eğdiği söylenmektedir. Günümüzde çoğu Hıristiyan olan Ermenilerin Hıristiyanlıkla ilk kez IV. yüzyılda tanıştıkları bilinmektedir. VII. yüzyılda Ermenistan toprakları Arap hâkimiyetine girmiştir. IX. yüzyılda da Romalıların hâkimiyeti altında yaşamışlar, Romalılar Ermenilere kısmen özerklik vererek krallık şeklinde varlıklarını devam ettirmelerine izin vermiştir. XI. yüzyılda Türklerin bölgeye gelişiyle Ermeniler Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetine girmişlerdir. Selçuklular bölgeyi hâkimiyet altına almasıyla ve sonraki dönemde de Osmanlı Devleti'nin bölgeye yerleşmesiyle Ermenilerin bir kısmı Kafkasya'ya göçmeyi tercih ederken bir kısmı da kendi topraklarında kalmayı istemişlerdir (Pattie, 2016: 7-9).

1.3.3. Tatlar

Tatlar'ın İran kökenli bir ulus oldukları bilinmektedir. Çoğunluğu Müslüman olan halk "dağlı" olarak da ifade edilmişlerdir (Kemaloğlu, 2012: 7).

1.3.4. Talişler

Talişler veya Talişiler, Kuzeybatı İran dillerinden birini konuşan halk. Talişler, İran'ın kuzey eyaletlerinden Gilan ve Erdebil ile Azerbaycan'ın güney kesiminde yaşarlar. Azerbaycan'da yaşayan Kuzey Talişleri, Taliş-i Guştasbi olarak adlandırılır (Kemaloğlu, 2012: 7).

1.3.5. Ruslar

Ruslar, ataları kabul ettikleri Slav ırklarından biri olarak kayıtlara geçmişlerdir. Slavlardan ilk olarak Romalılar söz etmişlerdir. Romalılar Slavlardan bahsederken onların Vistün Nehri'nin yukarı kısmında yaşayan Antlarla benzerlikleri vurgulanmıştır. VII. yüzyılda Doğu Roma İmparatoru *Mauricius* Slavların Antlarla benzerliğini belirtirken siyasi bir teşekkülden yoksun olduklarını ve kabileler halinde yaşadıklarını belirtmiştir. Arap ve Pers kaynaklarında Slavlardan bahsedilmiş, Arap coğrafyacı *Hurdazbih* tarafından IX. yüzyılda yazdığı "*el-Mesalik ve'l Memalik*" adlı eserinde Ruslar Slavların bir kolu olarak anlatılmıştır (Topsakal, 2010: 18-19).

Yerleşim yerlerinin Kafkaslar, Karadeniz'in kuzeyi ve Orta Avrupa olduğu bilinmektedir. Kendilerini Slav kavimlerinin bir parçası olarak gören Ruslar, VII. yüzyıla kadar günümüzdeki Rusya'nın batısında yaşamışlardır. IX. yüzyılda ise ilk Rus devleti Knezlik kurulmuştur. X. yüzyılda Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Ruslar devlet olarak varlıklarını devam ettirebilmek için yüzyıllar boyunca birçok devletle mücadele etmiştir. XIX. ve XX. yüzyıllarda girdikleri savaşların neticesinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni kurmuşlardır. 1991 yılında Sovyetler Birliği yerini Rusya Federasyonu'na bırakmıştır (Kurataran, 2015: 592; Ödevi, Tunca ve Yorulmaz, 2018: 13).

İKİNCİ BÖLÜM

RUSLARIN KAFKASYA POLİTİKASI VE 1864 ÇERKEZ SÜRGÜNÜ

2.1. Knezlikten İmparatorluğa Rusların Kafkasya Politikası

Rusların Kafkasya politikası müstakil bir devlet olarak ortaya çıkmalarını sağlayacak işgal, iskân ve asimile çalışmalarından oluşmuştur. Başka bir ifadeyle Rusların Kafkasya politikası Rusya'nın doğusudur. Kafkasya her ne kadar Asya ve Avrupa bağlantısını oluşturacak geçiş yolları üzerinde olsa da büyük göçlerden fazlaca etkilenmemiştir. Bu durum muhtemelen bölgenin coğrafi özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Büyük göçler Kafkasların ya kuzeyinden ya da güneyinden geçmiştir. Kafkasya büyük göçlerden doğrudan etkilenmese de bölgeyi kontrol etmek isteyen birçok güç bölgede iskân politikası planlamıştır. Kafkasya milletleri göçle gelip yerleşenler ve hâlihazırda bölgede yaşayanlar olmak üzere birbirlerinden bağımsız birçok farklı etnik unsur ve farklı kültürden oluşmaktadır. Bölgenin dağlık olması özellikle kuzey ve güneyinin doğal dağ sınırları ile ayrılışı bölgenin tek çatı altında birleşmesini zorlaştırmıştır. Mevcut şartlar dış güçlerin bölgeye uzun süreli hâkimiyetine de etki etmiştir. Orta Çağ bölgede üç büyük gücün (Doğu Roma, Hazar, Sasani) çatışmalarına sahne olmuştur. Bölgeyi kısmen etkileyen bu çatışma iklimi İslam Devleti ve ordularının bölgeye gelmesiyle de farklı bir boyut kazanmıştır. Bölgenin güneyinde özellikle Hazarlar ile İslam Devleti arasında uzun süreli çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmalar kısa vadede sonuç vermese de genel anlamda bölgenin İslamiyet ile tanışmasına sebep olmuştur. Sonraki süreçte ise Türklerin İslam dinine büyük kitleler halinde katılmaları ve Kafkasya üzerindeki faaliyetleri bölgenin İslamlaşmasına etki etmiştir. (Yıldız, 2014: 14-15; Aydın ve Ergül, 2019: 93; Saydam, 1990: 240).

XI. yüzyıla gelindiğinde Kafkaslar üzerinde Türk egemenliği başlayacaktır. Büyük Selçuklu Devleti bölgeyi yalnızca bir geçiş olarak görmemiş aynı zamanda bölgeye çok sayıda Türk boyunu iskân ettirmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetine Moğollar son vermişlerdir. Cengiz (Moğol) İmparatorluğu'nun dağılmasıyla ardından Kubilay Hanlığı, Çağatay Hanlığı, İlhanlılar, Timurlular ve Altınordu Devleti olmak üzere

birçok devlet ortaya çıkmıştır. Kafkasya'ya Cengiz Han'ın soyundan olan Cuci Han ve soyundan olanların yönettiği Altınordu Devleti hâkim olmuştur. Altınordu Devleti özellikle Kuzey Kafkasya'ya hâkim olarak Rusların bölgeye hâkimiyetlerini uzun süre engellemiştir. Ruslar bu dönemde küçük prenslikler halindedir ve sürekli Moğol-Tatar akınları ile mücadele etmektedirler. XIV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yine Cengiz İmparatorluğu'nun dağılmasıyla müstakil birer devlet kuranlardan olan Timur'un batı seferi sırasında Altınordu Han'ı Toktamış Hanı bozguna uğratması ve devletini bölmesi Rusların yükselişi için ilk meşalenin yakılmasına sebep olmuştur. Moğol akınlarından yorulan Ruslar çareyi birleşmekte bulmuşlardır. 1283 yılında diğer Rus Knezliklerine¹ üstünlük sağlayan Moskova Knezliği kısa sürede güçlenmiştir ve ilk iş Kafkasya'daki karışıklıklardan yararlanma yoluna gitmiştir (Konak, 2012: 107; Saydam, 1990: 241).

Rus Prensliklerinin bir çatı altında toplanmasıyla kurulan Moskova Knezliği kısa süre içerisinde genişleyerek çevresindeki hanlıkları tehdit edecek hale gelmiştir. XVI. yüzyıla gelindiğinde Bölgede Rusları tehdit edebilecek tek unsur Altınordu Devletinin kalıntıları olsa da kendi aralarındaki çatışmalar sebebiyle bir başarı yakalayamamışlardır. Moskova Knezliği'nin başında bulunan IV. İvan'ın (Korkunç İvan) 1547 yılında Çar unvanı almasıyla birlikte Rusya Knezliği, Rusya çarlığı olarak anılmaya başlanmıştır (Kurataran, 2015: 592; Ödevi, Tunca ve Yorulmaz, 2018: 13).

Altınordu Devleti'nin XVI. yüzyılın ikinci yarısında sürekli taht kavgalarıyla meşgul olması ve bu taht mücadeleleri sırasında Kırım, Kazan, Nogay, Astarhan ve Sibir hanlıklarının kurulması Altınordu Devletinin tamamıyla yok olmasına neden olmuştur (Kamalov ve Mirgaliyev, 2008: 197; Saray, 1989: 540). Nitekim Korkunç İvan önderliğindeki Rusların, Astrahan ve Kazan hanlıklarını ele geçirmeleri Kafkasya'da işgalin başlangıcını oluşturmuştur (Saydam, 1990: 241). Rusların Kafkasya'nın işgalinde ilk adım her ne kadar IV. İvan döneminde atılsa da Rusların Kafkasya'yı işgal faaliyetleri Çar I. Petro döneminde hız kazanmıştır. Kafkasların işgalinin hız kazanması Rus Çarlığı'nın büyümesini de hızlandırmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Çar I. Petro (1721) Rus İmparatorluğu'nu ilan etmiştir. Rusların, I. Petro döneminde Kafkasya üzerinde kurulmak istenen hâkimiyet Ortodoks Hıristiyanlığının hamiliği rolüyle bölgedeki

---

¹ Knezlik, emirlik ya da prenslik: siyasi ve idari yapılanması gereği ayrı bağımsız bir devlet olmadıkları için emirliklerden oluşan konfederasyonlardır. Altın Ordu Devleti'ne bağlı Rus prensliklerini ifade etmek için kullanılmıştır (Çamaş, 2018: 113).

Hıristiyanları, Müslüman Osmanlı ve İran'ın elinden kurtarmak gerekçesine dayandırılmıştır (Sapmaz, 2008: 23).

Kuzey Kafkasya'yı Astrahan ve Kazan hanlıklarını zapt ederek hâkimiyeti altına alan Rusya gözünü güney Kafkasya'ya dikmiştir. Güney Kafkasya kuzey Kafkasya'ya nazaran daha düz bir alana sahiptir ve bölgedeki milletler Kuzey Kafkasya'ya nazaran daha birlik halindedir. Güney Kafkasya bu dönemde Safeviler ve Osmanlı Devleti arasında hâkimiyet mücadelesinin yaşandığı bir bölgedir. Rusların hızlı yükselişleri ve Kafkasya'yı işgal politikaları güney Kafkasya'nın hâkimiyeti konusunda Rusları da bu çatışmaya dâhil etmiştir. Aynı dönemde Kırım Osmanlı toprağıdır. Rusların sıcak denizlere inme politikası gereğince gerek Kırım sahası gerek Kafkasya Rusların bu politikalarını gerçekleştirmeleri için önlerinde engel niteliğindedir. Ruslar Kafkasya'nın hâkimiyetini İskenderun Körfezi'ne inmenin bir gereği olarak görmüşlerdir (Parmaksızoğlu, 1983, 60; Yılmaz, 2013: 73). Ruslar Kafkasya'yı işgal ederken kalıcı olmanın yollarını da aramışlardır. Bölgedeki halkı farklı bölgelere sürgün ederken yerlerine Rusları yerleştirmişlerdir. IV. İvan (Korkunç) döneminde Çerkezlerle kurulan akrabalık bağları ve bölgeye yerleştirilen Ruslar bu işgallerin geçici olmayacağını göstermiştir (Ödevi, Tunca ve Yorulmaz, 2018: 12). Rusların Kafkasya'yı işgale başladıkları dönem Osmanlı Devleti'nin duraklama ve dağılma dönemlerine denk gelmektedir. Nitekim Rus tehdidine karşı birçok proje ve sefer düzenlenmiştir. Fakat sonuç ne olursa olsun Rusların ilerleyişi durdurulamamıştır. Don Volga Kanal Projesi² yarıda kalmış, Astragan seferi Kırım hanının ilgisizliği sonucunda başarısızlıkla sonuçlanmış, Gürcüler Osmanlıların koruyuculuğunu kabul etmeyerek Ruslardan yana tavır almışlar, Çerkez ve Çeçenler Osmanlı adına yoğun mücadeleler verseler de Osmanlıların yeterince güçlü olmaması nedeniyle yardımlarının yetersiz kalması ve bölge üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen İran'ın kendi içerisinde karışıklıklar yaşaması bölge hâkimiyetinin tamamıyla Rusların eline geçmesine sebep olmuştur.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Ruslar Güney Kafkasya'da Derbent ve Bakü'yü kuşatmışlardır. Bölge yoğun mücadeleler sonucunda işgal edilse de gerek Osmanlı

---

² Don Volga Kanal Projesi: mimarının Çerkez Kasım Bey mi, Semiz Ali Paşa mı yoksa Sokullu Mehmet Paşa mı olduğu hakkında ihtilaf bulunan kısa sürede güçlenen ve genişleme siyaseti izleyen Rusların güneye inmelerini önlemek, Orta Asya'daki Türkler ile bağlantı kurmak, İran'ı kuzeyden çevrelemek gibi birçok sebebe dayandırılarak tasarlanan Karadeniz ile Hazar Denizi'ni birbirine bağlamak amacıyla düşünülen ve yapımına başlansa da sonuçlandırılmayan projedir. Proje hakkında Osmanlı Padişahı II. Selim döneminde faaliyete geçirilmek istense de ilk kez Kanuni Sultan Süleyman döneminde İran'ı abluka altına alabilmek için düşünüldüğüne dair rivayetler bulunmaktadır (Işık, 2018: 137-139).

Devleti'nin yardımları gerekse bölgede önemli bir güce sahip olan Nadir Şah'ın etkisiyle Ruslar geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı tarafından bugüne kadar pek ciddiye alınmayan Rus tehdidi Güney Kafkasya'nın işgal edilmeye başlanmasıyla daha fazla önemsenmeye başlanmıştır (Çaycıoğlu, 2017: 129).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Rus savaşı ve Küçük Kaynarca Antlaşması (1768- 1774)³ sonucunda Kırım'ın bağımsızlığının ilan edilmesi Rusya'nın Kırım üzerindeki etkinliğini arttırmada önemli rol oynayacaktır. Dolayısıyla Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Osmanlı'nın Kırım'ın yalnızca dini görevleri ile ilgilenmesi ve siyasi bakımdan Kırım'ın serbest kalması bu durumda etkili olacaktır. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın yarattığı boşluktan yararlanan Ruslar Kırım'ı çok geçmeden ilhak etmiştir ve bölgede yaşayan Kırım halkını Ural ve Hazar denizi kıyılarındaki bozkırlara göçe zorlarken boşalan alanlara da Ruslar yerleştirilmiştir (Esadzade, 1999: 5). XVIII. yüzyılın ikinci yarısı aynı zamanda Gürcülerin Rusya'nın himayesine geçtiklerini ilan ettikleri dönem olmuştur. Kırım'ın ve Gürcistan'ın Rus hâkimiyetine girmesi batı Kafkasya'nın ilk hedef haline gelmesi Osmanlı Devleti için Rusların doğrudan tehdit haline gelmesine yol açmıştır. Daryal geçidi⁴ Ruslar tarafından genişletilmiş, bölgeye asker taşımacılığı kolaylaştırılmıştır. Daryal geçidi üzerine inşa edilen demir yolu hattı Rusların bölgeye ağır silah taşımalarını da kolaylaştırmıştır. Bu gelişmeler karşısında çaresiz kalan Osmanlı Devleti'nin askeri olarak güçsüzlüğünü kabul etmesiyle politika değişikliğine gidilmiştir ve Kafkas halkının İslamlaştırılması çalışmalarına hız verilmiştir. Bölgede kurulan cemaat ve tarikatlar bu politikanın birer aşamasını oluşturmaktadır (Aydın, 2005: 44).

XVIII. yüzyıl Ruslar ve bölge milletleri arasında Ruslar için hâkimiyet, bölge milletleri için ise var olma savaşının verildiği yüzyıl olmuştur. Dönem dönem Ruslara karşı birleşilse de Rusların kararlı duruşları kazananı Ruslar olarak belirlemiştir. Bu direniş

---

³ Küçük Kaynarca Antlaşması: Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 1768-1774 yılları arasında yaşanan savaşı sonlandırmak için Güney Dobruca'daki Küçük Kaynarca kasabasında imzalanan antlaşmadır. Osmanlı Devleti'nin önemli toprak kayıplarına mal olan bu savaş ve antlaşma Kırım'ın Osmanlı Devleti'nin siyasi bağlarından koparılmasına neden olmuştur (Kurtaran, 2018: 37-45).

⁴ Dağıstan'ın batı sınırından başlayan ve Rusya ile Gürcistan arasındaki sınırda yer alan bir nehir boğazı görevi gören “Daryal Geçidi, günümüz sınırları ile Osetya-Gürcistan sınırında olup Güney Osetya'nın hemen kuzey doğusunda yer almaktadır.” (Özgül ve Ceylan, 2017: 34). “Daryal geçidi Osetya'nın başkenti Vladikafkaz'ı Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e bağlar.” (Tavkul, 2015: 60).

hareketleri içerisinde efsanevi mücadelelerin verildiği Gazavat Hareketi (Müridizm)⁵ Rusların bölgedeki işgal politikalarını geciktirmiştir. Nakşibendi tarikatının büyük etkisinin olduğu bu harekât Osmanlı Devleti tarafından da desteklenmiştir. Bu harekâtın başlıca aktörlerini Çeçenler oluşturmuştur. 1783 yılında İmam Mansur'un özellikle Kuzey Kafkasya'da Rus egemenliğini kırması bölgede yaşayan diğer milletleri de cesaretlendirmiştir. Hatta Çerkezlerin Ruslar üzerine yaptıkları akınlar 1787 Osmanlı-Rus savaşının sebebi olacaktır. Osmanlı-Rus savaşının başlaması ile Osmanlı Devleti bölge milletlerini Ruslara karşı isyana teşvik etmiştir. Bu teşvikin sebebi ise Kafkas milletlerine yardım edebilecek bir gücünün olmamasından ileri gelmektedir. Osmanlı Devleti bu dönem itibariyle birçok dış güçle mücadele vermektedir. Çok hızlı bir şekilde dağılmaktadır. 1787 Osmanlı-Rus savaşı ve sonucunda imzalanan 10.01.1792 tarihli Yaş Antlaşması⁶ ile Kırım ve Taman, tamamen Rusların eline geçerken Kafkasya için herhangi bir değişim söz konusu olmamıştır. Osmanlı-Rus savaşı sırasında İmam Mansur da yenilgiye uğramış ve 1791 yılında Ruslara esir düşmüştür. Ruslar bu tarihten itibaren Kuzey Kafkasya'nın işgaline hız vermişlerdir. Nitekim II. Katerina'nın ölümüne değin Derbend ve Azerbaycan geçilmiş Ruslar Gürcistan'a kadar ilerlemişlerdir (Aydın, 2005: 45). Çariçe II. Katerina'nın ölümü ile bölgedeki milletler yeniden hareketlenmiş ve Ruslara karşı yeniden direnişe geçmişlerdir. II. Katerina'nın ölümü ile çarlığın başına geçen I. Pavel ve I. Aleksandr dönemlerinde Gürcistan tamamıyla Rus egemenliği altına alınmıştır. Bu gelişme ile Azerbaycan hedef haline gelirken Dağıstan ve Kuzeybatı Kafkasya dışında bütün Kafkas coğrafyası Rusların eline geçmiştir. Bu gelişmeler sonrasında Ruslar direnişlerden yorulmuş ve kesin çözümü bölge halklarına baskı ve şiddet politikalarını arttırmakta görmüşlerdir. Kafkasya'nın işgali görevi Gaddar diye anılan Yermolof'a verilmiştir (Kerimov, 2012: 37-38). Aynı dönemde Çarlık Rusya'sı Kafkasya hâkimiyeti için yalnızca Osmanlı Devleti değil aynı zamanda İran ile de mücadele etmiştir. 1826-1828 Rus-İran savaşını Ruslar kazanmış, savaş sonrasında taraflar arasında Türkmençay

---

⁵ Çarlık Rusya'sının Kafkasya'yı işgaline karşı ortaya çıkan direniş harekâtıdır. İlk önemli direnişleri İmam Mansur döneminde olsa da harekât daha çok Şeyh Şamil'in imamlığı dönemiyle bilinmektedir. Direniş harekâtı, Nakşibendi tarikatı öğretilerine göre şekillenmiş ve Ruslara karşı bağımsızlık hedeflemiştir. Bu sebeplerle dini ve milli direniş harekâtı olarak anılmıştır. Ruslar harekâtı Müridizm şeklinde tanımlarken Müslümanlar Gazavat demişlerdir (Kimya, 2019: 1680-1696).

⁶ Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile kaybettiği Kırım'ı Ruslardan geri almak amacıyla açtığı (1787-1792) Osmanlı-Rus savaş sonucunda 10 Ocak 1792 tarihinde savaşı sonlandırmak için İngiltere, Prusya ve İspanya'nın arabuluculuğu ile bir ateşkes niteliğinde olan Kalas Mütarekesi'nin devamında imzalanan barış antlaşmasıdır. Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Rusların yanında savaşa dâhil olması seferin Osmanlı aleyhine sonuçlanmasına sebep olmuştur (Koçak, 2017: 480-484).

Anlaşması ⁷ imzalanmıştır. Türkmençay Antlaşması ile Revan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Talış Hanlığı Rusya'ya geçmiş, Aras Nehri İran ve Rus sınırını oluşturmuştur (Yeşilot, 2008: 187-191). Bu gelişme ile İran'ın Kafkasya ile olan bütün bağlantıları kesilmiştir. Bu tarihe çok yakın bir dönemde Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'sı arasında 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı olarak bilinen ve Kafkaslardan bağımsız gibi görünen bir savaş meydana gelmiştir. İngiliz, Fransız ve Rus donanmalarının Navarin Deniz Savaşı'nda Osmanlı Devleti donanmasını yakması üzerine Osmanlı Devleti protesto amacıyla Çanakkale Boğazı'ndan Rus gemilerinin geçişini yasaklamıştır. Bu gelişme üzerine Ruslar, Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Ruslar hem Balkanlar üzerinden hem de Kafkasya üzerinden olmak üzere iki koldan Osmanlı Devleti toprakları üzerine saldırıya geçmişlerdir. Rusların, batıda İstanbul'un 68 km yakınına kadar doğuda da Erzurum'a kadar ilerlemeleri üzerine Osmanlı Devleti ateşkes istemiştir. Dolayısıyla 14 Eylül 1829'da Çarlık Rusya'sı ve Osmanlı Devleti arasında Edirne Antlaşması imzalanmıştır (Çakmak, 2001: 39-50). Bu savaş ve sonrasında imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya'daki bütün haklarından vazgeçmiştir (Aydın, 2005: 228-229).

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya üzerinde hâkimiyetinin sona ermesi ile bölgede yaşayan halklar kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalmışlardır. 1829 yılından 1860'lı yıllara değin Kafkasya halkları Ruslara karşı istiklal mücadelesine girişmişlerdir. İmam Mansur'un başlattığı ve O'nun ölümü ile kısa süreliğine duraksayan Kafkasya Gazavatı harekâtı yeniden canlanmıştır. Edirne antlaşmasının ardından durumun vahametini anlayan özellikle Dağıstan bölgesinde yaşayan Çeçenler, Gazi Muhammed önderliğinde yeniden Ruslara karşı direnişe geçmişlerdir. Gazi Muhammed Ruslara karşı birçok başarı kazansa da 1832 yılında Rus ordusu ile yapılan savaşta Şehit düşmüştür. Yerine Dağıstanlı Hamzat Bek (Hamza Bey) harekâtın başına getirilmiştir (Aydın ve Ergül, 2019: 99; Tavkul, 2002: 38). Kısa süre sonra Hamzat Bek'in de şehit edilmesiyle 1834 yılında Gazavat Harekâtı'nın üçüncü lideri olarak Şeyh Şamil imamlığa getirilmiştir. Şeyh Şamil ve kurduğu devlet 1834-1859 yılları arasında Kuzey Kafkasya'nın neredeyse tamamına hâkim olmuştur. Şeyh Şamil Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nden yardım dilese de bu çağrısı sonuçsuz kalmıştır. Osmanlı Devleti dönem itibariyle oldukça zor bir durumdadır. Kaçak yollarla Şeyh Şamil'e destek verse de bu destek yeterli olmayacaktır. Şamil devletini bölgelere ayırarak yönetme yoluna gitmiştir. Ruslara karşı bir nevi gerilla

savaşı yürütmüş ve bunda kısmen de olsa başarılı olmuştur. Müridizm harekâtı ve dağlı halklardan oluşan devleti alt edemeyen Çarlık Rusya'sı çareyi bölgeyi abluka altına almakta bulacaktır. Yardım ve destek yolları kapanan direniş devleti zamanla zayıflamış ve birçok kez yenilgiye uğrattığı Ruslara karşı direnememiştir. Ruslar son çare olarak bütün ordu kuvvetlerini bölgede kullanarak başarıya ulaşmışlardır. Osmanlı, İngiliz, Fransız kuvvetleri ve Rusya arasında geçen Kırım Savaşı'ndan (1854) yenik çıkan Ruslar çareyi yine Kafkaslarda aramışlar ve bölge üzerinde tam hâkimiyet için topyekûn saldırıya geçmişlerdir. Osmanlı Devleti Kafkasya'da çaresiz kalması dolayısıyla bu savaşı fırsat bilip Çerkezleri Ruslara karşı ayaklandırmak istese de Çerkezler bu çağrıya karşılık vermemişlerdir. Nitekim sonrasında Ruslar bölgede böyle bir ihtimal bırakmamak üzere bütün ilgilerini Kafkasya üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Kırım Savaşı'nda ölen I. Nikola'nın yerine geçen Çar II. Aleksander Kafkasya'nın işgali için yoğun çaba harcamıştır. Nihayetinde Şeyh Şamil'in kurduğu direniş devleti yenilgiye uğratılmış ve Şeyh Şamil esir edilmiştir. Şeyh Şamil'den sonra Müridizm harekâtı kısa süre devam etse de eski başarısına ulaşmamıştır (Aydın ve Ergül, 2019: 99-105; Tavkul, 2002: 50). Bu büyük direniş Rusların bölge halklarına karşı daha sert bir tutum izlemelerine de sebep olmuştur. Asimile çalışmaları hız kazanırken bölge halkları ya Ruslara biat etmek ya da kaçmak zorunda bırakılmışlardır (Esadzade, 1999: 69-78).

Kafkasya'nın nerdeyse bütün bölgelerinde hâkimiyet kuran Ruslar bölgede etkili bir asimile çalışması yürütmüşlerdir. XIX. yüzyıl Kafkas halkları için yoğun Rus baskılarının yaşandığı yüzyıl olmuştur. Bölgede yaşayan halk ya din değiştirmeye ya da sürgüne zorlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgeden kaçışlar hız kazanmıştır. Bölgede yaşayan halklar arasında Çerkezler Rusların sürgün politikasından en fazla etkilenen millet olmuştur. Bu durumun sebebi ise Çerkezlerin çoğunluğunun Müslüman olmasıdır. Nitekim 1860'lı yıllarda çoğunluğunu Çerkezlerin oluşturduğu yaklaşık 1 milyon Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları Ruslar tarafından sürgün edilmiştir. Kendi isteği ile vatanlarından ayrılmak isteyenlerin tercihi ise din bağı ile bağlı oldukları ve kendilerini tebaası düşündükleri Osmanlı Devleti toprakları olmuştur.

2.1.1. Rusların Çerkezlere Yönelik Politikaları

Tarih birçok kez kanlı savaflara sahne olmuş örneklerle doludur. Bu savaflar çoğu kez kazananlar için şanlı zafer kaybedenler için ise hezimet diye adlandırılmıştır. Fakat akılda kalanlar şanlı zaferler ya da hezimetler olmamış daha çok insanlık suçu ya da savaş suçu olarak adlandırılan katliamların yaşandığı olaylar olmuştur. Bu tür olaylar hatırlanmak istenirse de yaşanmış bir gerçeklik olması nedeniyle kaçınılmaz olarak insanlık hafızasında yer edinmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren Çarlık Rusya'sının Kafkasya halklarına karşı yaptığı asimile ve sürgün faaliyetleri sırasında yaşananlar tarih sayfalarına bu katliamlara örnek olarak geçmiştir. Bu katliamlardan her ne kadar bütün Kafkas ırkları etkilense de en çok zarar görenler Çerkezler olmuştur. Dolayısıyla 1860'lı yıllarda yaşananlara Çerkez sürgünü ya da soykırımı denmiştir.

Ruslar Kafkasya'yı işgal gerekçesi olarak birçok sebebe sığınmışlardır. Başlangıçta sadece yeni kurulmuş devletin genişleme siyaseti olarak beliren işgaller zamanla yön ve şekil değiştirmiştir. Bu genişleme siyasetinin tepki çekeceği düşüncesiyle Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebine tabi olan Ruslar Kafkasya'da ve Osmanlı ülkesinde Hıristiyanlığın hamiliğine soyunmuşlar, Kafkasya'nın Müslüman halkına karşı cephe almışlardır. Yeterli başarı sağlanamaması, bölgedeki Hıristiyan ahalinin birleştirilmesi ve Fransa'nın bu durumu engellemek için yaptığı çalışmalar politikanın terk edilmesine sebep olmuştur. Bundan sonraki aşamayı ise Panslavizm politikası izlemiştir. Buna göre bütün Slav ırklarının birleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu politika gerek Kafkasya'da gerekse Balkanlarda Rusların önünde engel teşkil eden Osmanlı Devleti'ne karşı geliştirilmiştir. Bu politika Balkanlarda kısmen başarıya ulaşsa da Kafkasya'da istenilen elde edilememiştir. Rusların Orta Asya'nın içlerine kadar rahat bir şekilde ilerleyişleri bütün güçlerini Kafkasya üzerinde yoğunlaştırmalarını kolaylaştırmıştır. Kafkasya'nın alınması Rusların güneye yani denizlere bir nevi Dünyanın merkezine ulaşmalarını sağlayacaktı. Dönem itibariyle bütün ticaret yollarının kesiştiği Ortadoğu coğrafyası dünyanın merkezi konumundadır. Ticaret yollarına ulaşmak ise Rusların dünyanın kalbine ulaşmasını sağlayacaktır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine girmesi ve İran'ın Kafkasya'dan çekilmesi Rusların iştahını kabartmış bu vesileler ile önlerine gelen bütün engelleri hızlı bir şekilde yok etme isteği uyandırmıştır (Karpat, 2001: 82). Büyük güçlerin engelinin sona ermesi ile XVIII. yüzyılda ortaya çıkan ve XIX. yüzyılda en gelişmiş

dönemini yaşayan Kafkasya Gazavatı Harekâtı Rusların önünde tek engel olarak kalmıştır. Direniş harekâtı olarak adlandırabileceğimiz Kafkasya Gazavatı Harekâtı ise Rusların Kafkasya'yı işgalini sadece geciktirmiştir. Kafkasya Gazavatı, Ruslara karşı en önemli direniş faaliyetlerini 1834-1859 yılları arasında Şeyh Şamil'in İmamlığı döneminde yürütmüştür.

Şeyh Şamil dönemi; Rusların başarısızlıklarını sonlandırmak için bölge milletlerini ayırştırmak, Müslüman-Hıristiyan çatışması oluşturmak ve bölgede yaşayan halka korku vermek amacıyla yürüttükleri politikalar ile geçmiştir. Bu politikalarında kısmen başarı sağlayan Ruslar nihayetinde Kafkasya direnişini kırmışlardır. 1859 yılında son bulan Kafkasya savaşı Rusların politika değiştirmelerine neden olmuştur. Bölgede iki asrı aşkın bir süre hâkimiyet kurma çabası veren Ruslar başarısızlıklarının faturasını bölgede yaşayan Müslüman ahalide görmüş ve bundan sonraki süreçte sadece iskân ile başaramayacaklarını düşündükleri Kafkasya hâkimiyetini bölgede yaşayan Müslüman milletleri yok ederek elde etmekte görmüşlerdir. Nitekim Kafkasya Direniş uzun yıllar Rusları politikalarını gerçekleştirmekten alıkoyduğu gerekçesiyle daha çok şiddete başvurmaya itmiştir. Direnişin en büyük müsebbibi olarak gördükleri Çerkezlere ve onların yanında yer alanlara acımamışlar, kendilerinin yapamadıklarını da yanında getirdikleri Hıristiyan sivillere yaptırmışlardır.

1864 sürgünü sadece bir sürgün değil aynı zamanda soykırımdır. 1850'li yıllarda başlayan ve 1900'lü yılların başlarına değin süren Çerkez ve bölge Müslümanlarına yönelik yapılan sürgün faaliyetleri özellikle Kuzey Kafkasya'da yaşayan Çerkez nüfusunun neredeyse tamamını etkilemiştir. 1,5 milyon Müslüman Çerkez topraklarından edilirken yüz binlercesi de katledilmiştir. Sürgüne tabi tutulan Çerkezlerin yönü kendilerini birer tebaası hissettikleri ya da aynı dine mensup oldukları Osmanlı toprakları olmuştur (Bağ, 2001: 215). Osmanlı Devleti zor şartlarına rağmen bu göçlerin kendisini daha da zorlayacağını bile bile Çerkez göçmenlere kucak açmış, neredeyse bütün varlığını, kaybettiği topraklarından gelen tebaası için seferber etmiştir.

2.1.2. XIX. yüzyıl'da Kafkasya'da Osmanlı-Rus Hâkimiyet Mücadelesi ve Çerkezler

Kafkasya'dan Osmanlı toprakları yönünde yapılan göçlerin XIX. yüzyılda yoğunlaşmasının geri planına bakıldığında Rusların bölgede etkin hâkimiyet politikası

izleyen devletleri saf dışı bırakarak bölgenin tek hâkimi olması ve yerli halk üzerinde baskı altında kalmadan istediklerini yapabilmesi yatmaktadır. Ruslar, 1801 yılında Gürcistan'ı herhangi bir zorlukla karşılaşmadan Hıristiyan krallarla yapılan anlaşmalar sonucunda işgal etmiştir (Saydam, 1997: 41). 1828 yılında İran ile yapılan Türkmençay Antlaşması ile de Güney Kafkasya'nın neredeyse tamamını alarak İran'ı bölge üzerinden uzaklaştırmıştır. 1829 yılında ise Osmanlı Devleti ile yapılan Edirne Antlaşması sonucunda Osmanlıların Kafkasya üzerindeki etkisini kırmıştır. Dolayısıyla bölge siyaseti konusunda istediğini alan Ruslar için tek engel olarak Kuzey Kafkas Dağlı halkları kalmıştır (Bağ, 2001: 212). Osmanlı Devleti 1856 Kırım Savaşı sırasında Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Çerkezleri Ruslara karşı direnişe teşvike çağırsa da bu teşebbüs başarıya ulaşmamıştır. Bu gelişme Osmanlıların bölgeye olan ilgilerinin sona ermediğini de göstermektedir (Sapmaz, 2008: 24). Osmanlıların isyan teşviklerinin başarısız olması ve Batı Kafkasya'nın Kırım Savaşı sonrasında masada Ruslara bırakılması Kafkas milletlerinin Ruslarla mücadelelerinde yalnız kaldıklarını gösteren son gelişme olmuştur. Batum halkı ve Kuzey Dağlı kavimlerinin çoğunluğunu oluşturan Çerkezler, Edirne Antlaşması'nı "*Osmanlı, kendisinin olmayan toprakların üzerinde tasarruf hakkına sahip değildir*" (Saydam, 1990: 249; Özbay, 1999: 37). şeklinde beyanatları ile tanımamışlardır. Bu durum Ruslar tarafından direneceklerine dair yorumlanmıştır. Aynı dönem içinde Kafkas Dağlı halklarının, Ruslara karşı Avrupa devletlerinden bekledikleri yardım talebi de sonuçsuz kalmıştır.

Daha 1800'lü yıllarda Ruslar ile Kuzey Kafkasya Dağlı halkları arasında cereyan eden savaşlar sırasında bölge milletleri üzerinde oluşan Rus korkusu Kafkas milletlerini göç etmek zorunda bırakmıştır. Kafkas göçleri çok daha önce başlamasına rağmen 1864 sürgünü diye adlandırılmıştır. Bunun sebebi Rusların Kafkasya'yı işgallerini bir başarı olarak kutladıkları 21 Mayıs 1864 tarihinden kaynaklanmaktadır. Aynı tarihi Çerkezler soykırım günü olarak anmaktadır. 21 Mayıs 1914 tarihli Rus Okrug Birlikleri Başkomutanı General Yaver Süvari Generali Kont Vorontsov-Daşkov'un Rusların Kafkasya'yı işgalinin tamamlandığı tarihin 50.yıl dönümü kutlamaları için yazdığı 103 nolu emir yazısı:

"Şanlı Kafkasya Birlikleri,

Atalarınızın parlak zaferine duyduğum derin saygı duygusuyla bugün, Batı Kafkasya'nın fethinin ve Kafkas Savaşı'nın sona ermesinin 50. yılı jübilesinde sizleri selamlıyorum.

Bu savaş Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar bütün topraklarda yapıldı. 25 Ağustos 1859'da Gunib'in alınması ve Şamil'in esaretiyle, askeri faaliyetleri bizzat yöneten Feldmareşal Prens Baryatinski, Çeçenistan ve Dağistan'ı yatıştırdı. Böylece Kafkasya'nın diğer Dağlı kavimlerine boyun eğdirmenin tamamlanması için sağlam bir dayanak yarattı. Feldmareşal tarafından başlatılan Kuban bölgesinin (Zakubanski kray) ve Karadeniz eyaletinin (Çernomorje) fethini, onun ardılı Büyük Prens Mihail Nikolayeviç tamamladı.

Kont Yevdokimov'un ve bizzat Avgusteyşiy Başkomutanın liderliğı altındaki Kafkasya birliklerinin azimli çalışmaları tam bir başarı ile sonuçlandı. Çerkez kavimlerinin kalıntıları Rus hâkimiyetine boyun eğmek zorunda kaldılar. Bundan 50 yıl önce, Karadeniz (Mernomorje) eyaletinde Krasnaya Polyana'da, savaşçı atalarının ve Büyük Prens'in katıldığı, Kafkas Savaşı'nın sona ermesi münasebetiyle muhteşem bir dua töreni yapıldı.

Kanlı bir mücadele'nin arzu edilen sonu nihayet gelmişti! Zengin Kuban ötesi ve Karadeniz (Çernomorje) yöresi hızlı bir şekilde stanitsalarla ve kasabalarla iskân edildi. Kılıç ve istibdad gücünden başka bir şeyden anlamayan düşman halklar barışçıl, özür çalışmaya sarılabildiler. Rus yasalarının koruyuculuğı altında onlar sakin bir yaşamın bütün faydasını anladılar ve refahları yörenin kültürel gelişimiyle birlikte derece derece arttı.

Dağlılarla yapılan uzun mücadelede Kafkas askeri sayısız kahramanlık örneğı, yüksek askeri ruh ve Çarlarına, vatanına ateşli bir sevgi gösterdi.

Onun kudreti, onun düşmanlar için yenilmez ve korkunç gücü işte bunda saklıydı. Onun sadece cengâver savaşçı düşmanı değil, doğayı da yenmesi gerekiyordu. Geçit vermez dağların ücralarına, yüzyıllık balta girmemiş ormanların karanlıklarına atılırken görevinin bilincindeydi. Ben bizzat bu seferlere katılarak Kafkasya birliklerinin gerçekleştirdiğı parlak zaferlerin, çektiğı büyük güçlüklerin ve yoklukların tanığı oldum.

Kafkasya ordusunun bu zaferleri o zaman bütün dünya da hayret uyandırdı. Zaferler, birliklerde nesilden nesile aktarıldı; bunlar şanlı askeri geleneklerin devamıydı. Kafkasya birliklerine tevcih edilen askeri üstün feragat nişanları onların Çarları ve Rusya önünde verdikleri üstün hizmeti gösteriyordu.

Bugün Kafkas Savaşı'nın sona erişinin 50.yılı jübilesini kutlarken, Çarlarına ve vatanına kanları ve canlarıyla sadakat ve bağılıklarını nakşeden ve böylece ecdadının

minnetlerini kazanan atalarınızın hakkını veriyoruz. Birliklerini şan ve şerefe götüren büyük önderlerimiz Feldmareşal Prens Baryatinski'yi, Kont Yevdokimov'u ve Boz'da yatan Avgusteyşiy Başkomutan, Büyük Prens Mihail Nikolayeviç'i de şimdi saygıyla anıyoruz.

Çok yakınım Kafkas birliklerinin başında, bugünkü jübileyi kutlamak bana nasip olduğu için mutluyum. Ayrıca, geçen yarım asır içinde, siz, değerli silah arkadaşlarım, eski Kafkas ordusu askerlerine layık olduğunuzu gösterdiniz, bunun için de çok mutluyum. Babalarınızın ve dedelerinizin vasiyetinin gerçek varisleri olarak kalın; Kafkasya ordusunun şanlı geçmişi bundan sonraki başarılarınızın teminatı olsun.” (Esadze, 1999: 1-3)

Bu emir yazısı Kafkasya'da yaşananları özetler niteliktedir. Aslında Rusların Kafkasya siyaseti üzerinde en önemli amaçları bölgeyi Ruslaştırmak olarak gösterilebilir. Dolayısıyla bu sayede bölgede kalıcı olunabilecektir. Kafkasya'daki Dağlı halklara yönelik acımasızlığın sebebi olarak ise Dağlı halklarla uzun yıllar yapılan mücadeleler gösterilebilir.

Rusların Kuzey Kafkasya dağlı halklarına yönelik politikaları 1816-1827 yılları arasında İran Başkonsolosu ve Kafkasya Başkomutanı olarak atanan Aleksey Petroviç Yermolof döneminde planlanmıştır. 1827 Rus-İran savaşı patlak verene kadar bölgede aktif rol oynayan Yermolof, Kuzey Kafkasya Dağlı halklarına karşı yapılacak mücadeleyi kolaylaştırmak ve bölgeye gelecek Rus askeri takviyeleri için Kuzey Kafkasya'yı adeta abluka altına almıştır. Yermolof Kuzey Kafkasya'nın Dağlı halkları ile savaşırken bölgenin engebeli ve sık ormanlarla kaplı olması dolayısıyla bir dizi proje ortaya koymuş, askerlerin rahat hareket etmesi ve bölgeye ağır silahların taşınabilmesi için ormanları kestirerek yol güzergâhları oluşturmuştur. Yermolof, Kuzey Kafkasya Dağlı halklarını haydut olarak nitelendirirken bölgenin coğrafi durumunu da raporlamıştır. Bu rapor yazılarından birinde Dağlı halklardan birini oluşturan Çeçenler ve bölge hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Terek nehrinin alt kısmında en azılı haydutlar olan Çeçenler yaşıyor. Sayıları oldukça az olan Çeçenlerin son birkaç yılda nüfusları olağanüstü derecede arttı. Bunun en büyük nedeni işlenen suçlar nedeniyle tutuklanan diğer halkların topraklarını ele geçirmeleri oldu. Burada diğer halklarla işbirliği içinde ve her an beraber savaşımaya hazır bir şekilde yaşıyorlar. Çeçenya'yı rahatlıkla haydutların yuvası olarak nitelemek mümkündür. Yönetim, birkaç saygın aile arasında nesilden nesile aktarılarak devam ettirilmektedir. Özellikle bunlar zengin ve güçlü insanlarla sıkı bağları bulunan ailelerdir.

Kamuyu ilgilendiren konularda özellikle saldırı ve hırsızlık durumlarında toplumun geneli tarafından ortak kararlar alınıyor. Bu durumda herkes eşit olduğunu düşünüyor. Ancak toplum için yararlı bile olsa, karşıt bir görüş engellenip yok ediliyor. Çeçenya’da nüfus yaklaşık 600 aileden oluşuyor. Geçit vermez ormanlık alanlar ve elverişsiz topraklar tarımı imkânsız hale getiriyor. Bu yüzden insanların birçoğu emek vermek yerine var olmanın çaresini hırsızlıkta görüyor.” (Kerimov, 2012: 46).

Ruslar XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca Kafkas Dağlıları ile yapılacak savaşlar için hazırlıklar yapmışlardır. Kuzey Kafkasya bölgeye yapılacak takviyelere zemin oluşturacak şekilde imar edilmiştir. Bu hazırlıkların bir parçası olan garnizonların ve bölgeye getirilen Kazaklar için kurulan köylerin (stanitsa) temeli de yine Yermolof döneminde atılmıştır (Aygün, 2007: 100). Yermolof’un başkomutanlığı döneminde bölge halkına korku vermek amacıyla köyler kuşatılarak yakılmıştır. Yermolof’un bölgede yaşayanlara korku vermek için yürüttüğü çalışmalar bölgede büyük bir direnişe dönüşse de Rus-Kafkas savaşı sırasında da benzer faaliyetlerin yürütülmesine daha şiddetli şekilde devam edilmiştir. Rus-Kafkasya savaşında etkin rol oynayacak olan Karadeniz Kazak ordusunun Kafkasya kolordusuna dâhil edilmesi (1821) de yine Yermolof’un Kafkasya Başkomutanlığı döneminde gerçekleşmiştir (Kerimov, 2012: 195-197).

Rus-Kafkas savaşının iç yüzüne bakacak olursak; 1834-1856 yılları arasında Kafkasya’da yoğun bir direnişin başladığı görülmektedir. Osmanlı Devleti Edirne Antlaşması (1829) ile Kafkasya’daki tüm haklarından vazgeçmiş gibi görünse de yürütülen gizli faaliyetlerle bölgede etkili olmaya çalışmıştır. Bu dönemde Kafkasya’nın hâkimiyeti içi yoğun bir mücadeleye girişen Ruslar, Balkanlar ve Doğu Avrupa üzerinde de genişleme politikası izlemektedir. Bu durum Avrupalı devletleri özellikle Fransa ve Birleşik Krallığı rahatsız etmiştir. Ruslar, İngilizlere Osmanlı Ülkesini paylaşma teklifinde bulunsa da İngilizler ticaret yolları ve Avrupa üzerinde hâkimiyetlerinin sınırlanacağı endişesi ile bu teklifi reddetmişlerdir. Rusların kutsal topraklar üzerinde Ortodoksların hamiliğine soyunmaları da Fransızların tepkisine neden olmuştur. Ruslar, İngilizlerden istediklerini alamayınca Osmanlı Devleti’nden Rusların koruyuculuğunu istemişlerdir. Osmanlı Devleti bunu reddedince Ruslar tepki olarak Eflak ve Boğdan’ı işgale başlamışlardır. Ruslara bu iki şehri boşaltmaları söylene de bunu güvenlik gerekçesi olarak göstermiştir. Nitekim bu gelişmeler Osmanlı Devleti, Birleşik Krallık ve Fransa’nın Ruslara karşı savaş açmalarına sebep olmuştur. Yaşanan Kırım Savaşı’nı (1853-1856) Osmanlı, Fransız ve İngilizlerden

oluşan müttefikler kazanmıştır. Müttefikler Balkanlar ve Kırım cephelerinde başarı kazansalar da Kafkasya’da başarısız olmuş, Ruslar Kars’a kadar olan Osmanlı topraklarını işgal etmişlerdir. Kırım Savaşı’nın sonunda imzalanan Paris Antlaşması (1856) ile savaşın müttefiklerce kazanılmasına rağmen Osmanlı Devleti ve Kafkas milletleri aleyhine kararlar alınmıştır. Paris Antlaşması’nın Kafkasya için en önemli sonuçlarını Çerkezlerin kaderinin ve Batum şehrinin Ruslara bırakılması oluşturmuştur.

2.2. 1864 Çerkez Sürgünü

Kırım Savaşı ve sonrasında imzalanan Paris Anlaşması’yla Kafkasya’nın tamamında ve bölgede yaşayan milletler üzerinde tek güç olarak kalan Ruslar, 1800’lü yılların başından beri sürdürdükleri Kafkasya’yı işgal çalışmalarının sonuna gelmişlerdir. Ruslar Kuzey Kafkasya’da direnen tek millet olarak gördükleri Çerkezler üzerine şiddetli bir hücumla geçmişlerdir. I. Nikola’nın ölümü ile yerine oğlu II. Aleksandr geçmiş, babasının Çarlık Rusya’sı için planladığı reform ve politikaları devam ettirme yoluna gitmiştir. Bu dönemde Rusların Avrupa devletlerinden geri kaldığı düşünülerek özellikle askeri reformlar üzerine yoğunlaşmıştır (Saydam, 1990: 254; Avcı, Çınar, Öz, Pehlivanlı, Ünal, 2004: 376). II. Aleksander döneminde Çarlık Rusya’sının son Feldmareşali olan ve Kafkasya Savaşı’nda da yer alan Dimitri Alekseyeviç Milyutin savaş bakanı olarak atandıktan sonra askeri coğrafya ve istatistik kuramları üzerinde çalışmalar yapmış, Milyutin Rusların dış politikası için bir dizi plan hazırlamıştır. Bu planlara göre;

-Türkler Avrupa topraklarından atılmalıdır.

-Boğazlar tarafsız bölge olmalıdır.

-Çin ve İran desteklenmelidir.

-Orta Asya ve Hindistan üzerindeki İngiliz etkisinin kırılması için Orta Asya üzerinden Hindistan’a bağlanan bütün yollar ele geçirilmelidir (Caferoğlu, 2002: 62-63). Bu amaç doğrultusunda Kafkasya’da direnen milletler yok edilmelidir. Bu amaç doğrultusunda Kafkasya’da Ruslara direnen Çerkezler işgal edilen topraklar içerisinde istenmemektedir. Bu fikri Rus askeri tarihçi Rostislav Fadeyev de desteklemiştir. Rostislav Fadeyev’in Rus-Kafkas savaşı sonucu için söyledikleri bunu destekler niteliktedir. Fadeyev’in ifadeleri şöyledir:

“Kafkas ötesini ister İngilizler ister Fransızlar ele geçirsinler fark etmezdi. Bütün Avrupa nüfuzu Asya’da her zaman bizim zararımıza işlerdi. Hindistan ve Kafkasya her

zaman aralarında bu konuda mutabık olurlardı ve Rus nüfuzu Asya’da askeri hatlarımızla sınırlı kalırdı.” (Fadeyev, 2020: 350).

“Halkı yeniden eğitmek asırlar sürececek bir işti. Oysa zaman Kafkasya’nın dize getirilmesinde asıl önemli ögenin ta kendisiydi. Karadeniz’in batı kıyısını Rus toprağına dönüştürmemiz gerekiyordu. Bunun için bütün sahili dağlılardan arındırmalıydık.” (Bolat, 2013: 134-135).

“Bize Çerkezler lazım değil, Çerkezya lazım.” (Bolat, 2013: 135).

“Çerkez toprakları devlete lazımdı, onların kendilerine ise hiç gerek yoktu.” (Aslan, 2006: 134).

Fadeyev’in Kafkaslardan mektuplar adı altında Rus gazetelerinde de yayımlanan yazılarından bazılarında Kafkaslar ve Çerkezler için yukarıdaki ifadeleri kullandığı görülmektedir. Bu söylemler bölgenin yerli halklarından arındırılmak istendiğinin açık göstergeleridir.

Ruslar 1860 yılında Kuzey Kafkasya Dağlı halklarını itaate zorlamak maksadıyla Kafkasya Rus askeri birliklerini üç kol hâlinde birleştirmişlerdir. Kafkasya’nın işgalinde önemli rol oynayan Kazak birlikleri Kuban Kazak Ordusu olarak birleştirilmiştir. Kafkasya ordusu ana karargâhı başkanı G. Amiral Milyutin Savaş Bakanı Yardımcısı olarak atanmıştır. Birleştirilen Kazak kuvvetlerinin başına da Kont Yevdokimov (General Graff Evdokimov) atanmıştır. Yevdokimov; işgal edilen alanlara Kazakların yerleştirilmesini, Dağlıların ovalara yerleştirilmelerini, kabul etmeyenlerin Türkiye’ye sürülmelerini teklif etmiştir (Avagyan, 2004: 51; Aslan, 2006: 130). Yevdokimov’un teklifi kabul edilmiştir. Yevdokimov’un bu teklifi aslında Rusların Kafkasya’nın işgali politikasının temelini oluşturmasına karşın savaşın sonunda tekrarlanmış hâlidir.

Yevdokimov’un Rus-Kafkas savaşı sırasında ortaya attığı plan, Rus Çarının Kafkasya’ya geldiğinde yerli halka tebliğ olarak bildirilmiştir. Çar II. Aleksandr, Kafkasya cephesini ziyareti sırasında yerli halkların ileri gelenleriyle görüşmeler yapmıştır. Gerek II. Aleksandr’ın ziyareti sırasında gerek 1830’lu yılların başında Kafkasya’nın işgali sırasında özellikle Ruslara direnen Kuzey Kafkasya Dağlı halklarına şöyle söylenmiştir:

“Kafkas ahalisi dinlerini terk ederek Ortodoks Hıristiyanlığı seçecek, Rus göçmenlerin ticaret ve ulaştırma merkezlerine iskân edilmeleri kabul edilecek, yerli Kafkas

halkının zirai araç-gerecine ve hayvanlarına el konularak, Rus göçmenlerine angarya hizmette mecbur olacaklar, İskân mahallerinde verimli araziler, Rus göçmenlerine bırakılacak, Kafkas halkı kendi arazisini, daha az verimli ve hatta kurak arazi ile değiştirmek mecburiyetinde kalacak, Bütün Kafkas halkı silahlarını bırakacak, ya da Rus Ordusunda hizmet verecek, Rus Çarının isteklerine kayıtsız şartsız itaat ederek, gösterilen mahallere yerleşilecek” (Bolat, 2013: 135).

Söylenen bu sözlerle yaptırım kararları tebliğ edilmiştir. Bu ağır asimile şartları bölgede yaşayan yerli halkı direnmeye mecbur bırakmıştır.

Bu planları duyan Çerkezler *Büyük Özgür Meclis* adlı bir birlik ve direniş meclisi kurmuşlar; İngiltere, Osmanlı Devleti ve Fransa’dan yardım talep etmişlerdir. Fakat bu çalışmalar herhangi bir sonuç vermemiş bölgeyi işgal konusunda son derece kararlı olan Ruslar karşısında önemli bir varlık gösterilememiştir (Esadze, 1999: 79-82). Eylül 1861 yılında Rus Çarı II. Aleksandr, Rus-Kafkas Savaşı’ndaki son durumu kontrol için Kafkasya’ya gelerek cepheleri ve askerlerini denetlemiştir. Bu ziyaret sırasında Dağlı halkların temsilcileri ile görüşmeler yapmıştır. Bölge halklarının ileri gelenlerinin savaşın son bulması yönündeki çağrılarını da işe yaramamıştır. Ruslar bölgede yaşayan halka tüm Kuzey Kafkasya boşaltılmadıkça barışın olmayacağını belirtmişlerdir (Özbay, 1999: 37; Avagyan, 2004: 29; Aslan, 2006: 130). Dönem itibariyle barıştan yana olanlar olduğu gibi Ruslara teslim olmak istemeyenlerin varlığı Rusları politikalarından alıkoymamıştır (Esadze, 1999: 82-89).

1862 yılına gelindiğinde bölgeyi tamamen ele geçirmek isteyen Ruslar bu amaçlarını gerçekleştirmek için Kuzey Kafkasya’ya önceden hazırlanan köy yerleşkelerine Rus sivilleri ve Kazakları yerleştirmeye başlamıştır (Özbay, 1999: 41). Kazaklardan ve Ruslardan oluşan 100 bin kişilik bir ordu ile Çerkezler üzerine saldırıya geçilmiştir. Direnen bölgelerdeki milletler neredeyse tamamen yok edilmiştir. 1862 yılı sonunda Kafkasya’nın Başkomutanı olarak Prens Mihail Nikolayeviç atanmıştır. Nikolayeviç göreve atandığında savaş neredeyse bitmek üzeredir. Dağlı halklar küçük çaplı pusular ve direnişler dışında herhangi bir mukavemet gösterememektedirler (Esadze, 1999: 94-99). Çerkezlerin gücünün kırılması ile bölgeden en büyük göç dalgaları 1862-1865 yılları arasında gerçekleşmiştir (Karpat, 2001: 84).

1863 ve 1864 yıllarında Ruslar, Kuban Kazak kollarının büyük yardımı ile direnen son Dağlı halkları olan Abadzehleri, Vubıhları, Şapsığları, Abzekhleri, Kabardeyleri ve Tuba Topluluğunu da sürgüne mecbur ederek Rus-Kafkas Savaşı'nın sonunu getirmişlerdir (Habiçoğlu, 2001: 122; Aslan, 2006: 129-136; Esadze, 1999: 103-108). Nitekim 1864 yılı mayıs ayının 21'inde Rus Kafkas orduları için ayin ve geçit töreni ve bölgede savaşanlara Çar II. Aleksandr'ın telgrafıyla nişanların verildiği gün (Esadze, 1999: 125), Rus-Kafkas Savaşı'nın bitişi olarak uzun yıllar kutlanmıştır. 1830'lu yıllarda başlayan Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgalinde ve Bölgede yaşayan yerlilere yönelik sürgünlerden Çerkezlere bağlı boylar olan; Kabartaylar, Şapsığlar, Abzehler, Natuhaylar, Çemguylar, Bjeduğlar, Memhığlar, Ademıylar, Ubıhlar, Janeler ve Hatıkuaylar etkilenmiştir. Ubıh, Jane ve Hatıkuay gibi boyların ise tamamı yok edilmiştir (Kazemzadeh, ve Shahrokhi, 2020: 29). Bu yok edilme sadece ölüm olarak algılanmamalıdır. Kafkasya topraklarından çıkarılmaları olarak anlaşılmalıdır. Örneğin; Ubıhların tamamı Osmanlı topraklarına sürgün edilmiştir.

Circassian Tribes (Çerkez Kabileleri)	Before (Önce)	After (Sonra)	Percent Remaining (kalan yüzde)	Percent Died or Deporrted (Öldürülen veya sürgün edilen yüzde)	ablo 1. Rus işgal i sonr asın da Çerk ez kabil eleri nin duru mlar ı
Kabardins (Kabartaylar)	350 000	50 000	7%	93%	
Shapsugs (Şapsığlar)	300 000	1 983	1%	99%	
Abzakhs (Abzehler)	260 000	14 660	6%	94%	
Natukhais (Natuhaylar)	240 000	175	0%	100%	
Temirgoys (Çemguylar)	80 000	3 140	4%	96%	
Bzhedugs (Bjeduğlar)	60 000	15 263	25%	75%	
Mamkhegs (Memhığlar)	8 000	1 204	15%	85%	
Ademeys (Ademiler)	3 000	230	8%	92%	
Ubykhs (Ubıhlar)	74 000	0	0%	100%	
Zhaneys and Hatugways (Janeler ve Hatıkuaylar)	100.000	0	0%	100%	
Toplam	1 475 000	86 655	% 7 015	93%	

(Kazemzadeh, ve Shahrokhi, 2020: 31).

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Rus işgalinden Yaklaşık 1,5 milyon Çerkez ve Kuzey Kafkas Dağlı halkı etkilenmiştir. Doğrudan öldürülenlerin yanı sıra Osmanlı Devleti topraklarına sürgün edilenlerin de birçoğu kış ve yol şartları sebebiyle

hayatlarını kaybetmişlerdir. Ruslar yaptıklarının farkında olmaları ve Çerkezlerin kendilerine karşı kin duygusuyla hareket etmelerinin de önüne geçmek maksadıyla ya da ileride işgal etmeyi düşündükleri Osmanlı sınırlarından uzak bölgelere 1859'da Osmanlı Devleti ile yaptıkları anlaşmalar gereğince Çerkez halkının göç etmesine izin vermiştir (Karpat, 2001: 84).

Kuzey Kafkasya Dağlı halklarına yönelik sürgün ve katliamlardan bölgede yaşayan Çerkezlerin yanı sıra Abhazlar, Abazinler, Çeçenler, İnguşlar, Osetler, Nogaylar, Müslüman Gürcüler, Azeriler, Karapapaklar, Karakalpaklar (Erkan, 2001: 162) gibi diğer Müslüman milletler de etkilenmiştir.

2.2.1. Çerkezlerin Sürgün Yerleri ve Sayıları Hakkında

XIX. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya'nın Dağlı kavimlerinin Ruslar tarafından sürgüne zorlanması sonucunda yaklaşık 2 milyon Kafkasyalı vatanlarından başka coğrafyalara göç etmişlerdir. Bu göçlerin resmi ya da gayri resmi birçok sebebi olmakla birlikte resmi sebepler üzerinde en sık durulanları oluşturmaktadır. Resmi sebepler genel olarak Rusların bölgede kurmak istedikleri hâkimiyet mücadelesinden, yaşanan savaşlardan, Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'sı arasında gerçekleşen ikili anlaşmalardan kaynaklanmıştır. Ruslara göre bölge yerli unsurlardan temizlendiği takdirde yerleşim tamamlanmış olacak ve bölgede herhangi bir tehdit unsuru ile karşılaşılmayacaktı. Osmanlı Devleti için ise son yıllarda kaybedilen topraklar nedeniyle Müslüman nüfusa duyulan ihtiyaç giderilmiş olacaktı. Ayrıca elde kalan topraklar bu sayede atıl olmaktan çıkacak aktif bir nüfus edinilecekti. Resmi olmayan sebepleri ise bölge halkı ile Osmanlı toplumunun aynı dine mensup olmaları (Avagyan, 2004: 34), Osmanlı Harem sistemi dolayısıyla birçok padişahın annesinin Çerkez olması, Osmanlı askeri sistemi içinde yer alan Çerkez kökenli paşaların çalışmaları şeklinde açıklanabilir (Habiçoğlu, 2001: 118; Avagyan, 2004: 33-37). Kafkasya'da yaşayan ve çoğunluğunu Çerkezlerin oluşturduğu Dağlı halk bölgeden çıkarılmak adına çok ağır şartlara tabi tutulmuşlardır. Dağlıların temel geçim kaynakları yok edilmiş, din değiştirmeleri için baskılar yapılmış, dağlık bir alanda yaşamaya alışmış halk kurak bölgelere veya düzlüklere inmeye zorlanmıştır. Neticede kabul edilmesi mümkün görünmeyen şartlar bölge halklarını göç etmek zorunda bırakmıştır.

Yukarıda anlatılan birçok gerekçe nedeniyle Çerkezler ve Kuzey Kafkasya Dağlı halkları gerek kendi istekleri gerekse de Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'sı arasında yapılan anlaşmalar gereğince Osmanlı ülkesine göç etmişlerdir. 1864 sürgünü olarak adlandırılan Kafkas göçleri sonucunda Kafkasya'nın yerli nüfusunun sayısı yaklaşık %90 oranında azalmıştır. Göçe zorlanan veya öldürülen Çerkezler ve Dağlı halklarla ilgili birçok kaynak 600 bin ile 2 milyon arasında farklı rakamları işaret etmektedir. Göç edenler hakkında rakamlar değişse de göç ettikleri yerler bellidir.

1858 ile 1879 yılları arasında göç eden milletler arasında Çerkezlere bağlı kollar oluşturan; Kabartaylar, Şapsıglar, Abzehler, Natuhaylar, Çemguylar, Bjeduğlar, Memhıglar, Ademıylar, Ubıhlar, Janeler, Hatıkuaylar bulunmaktadır. Çerkezler dışında ise Abhazlar, Abazinler, Çeçenler, İnguşlar, Osetler ve Nogaylar bulunmaktadır. Çerkezler dışındaki bu kavimlerden en fazla olmak üzere Çeçenler göç etmiştir. 1866 yılı itibariyle 23 bin Çeçen Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir (Avagyan, 2004: 54). Göçmenler Osmanlı Devleti'nin göçleri kolaylaştırmak ve sistemli halde yürütmek için organize ettiği Muhacirin Komisyonu tarafından yürütülmüştür. Muhacirin Komisyonu önceden belirlenen uygun yerleşim yerlerine Çerkezlerin yerleşmesini sağlarken muhacirler yerleştirildikten sonra da ihtiyaçlarını belirlemek ve karşılamak için görev yapmışlardır. Başlangıçta 50 bin göçmen için hazırlık yapılmış fakat sayının çok daha fazla olması Osmanlı yetkililerini zor durumda bırakmıştır.

Tablo 2. 1864 Sürgünü sırasında Osmanlı toprakları içerisinde göçmen dağılımı

Sıra	Yıllar	Göç Eden Sayısı	Göç Edilen Yer
1	1858-1879	200-400 bin	Balkanlar
2		1 milyon	Anadolu
3		25 bin	Suriye-Ürdün
4		10 bin	Kıbrıs
Toplam		1, 435 000	

(Aslan, 2006: 146; Avagyan, 2004: 66)

Tabloda verilen rakamlar birçok kaynakta farklılıklar arz etmektedir. Fakat Osmanlı topraklarına ulaşan Kafkasyalı göçmen sayısı tabloda verilene yakın bir rakamdır. Birçok araştırmacı 1,5 milyon göçmen sayısında birleşmektedir.

Arsen Avagyan'ın birçok kaynağı mukayese ederek hazırladığı “*Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin devlet-iktidar sisteminde Çerkezler*”; adlı eserinde 1864 Büyük Çerkez Sürgünü sonucunda verilen rakamları karşılaştırılmıştır.

Tablo 3. 1858-1879 arasında gerçekleşen Çerkez göçmenlerin sayıları hakkında.

Sıra	Kaynak ve Menşei	Yıl	Çerkez Göçmen Sayısı	Göç Ettiği Yer
1	R.Fadeyev (Rus)	1864	210, bin	Osmanlı Toprakları
2	Ad. Berje (Rus)	1858-1864	493,194 bin	Osmanlı Toprakları
3	L.G. Lopatinski (Rus)	1864	500, bin	Osmanlı Toprakları
4	A.H. Kasumov (Rus)	1858-1867	1 milyondan fazla	Osmanlı Toprakları
5	D.E. Eremeev (Rus)	1858-1864	1,8 milyon	Osmanlı Toprakları
6	Alexandre Grigorianz (Rus)	1864	750 bin	Osmanlı Toprakları
7	R.G. Landa (Rus)	1858-1864	1-3 Milyon arasında	Osmanlı Toprakları
8	V.E Davidoviç ve Y. Suşçiy (Rus)	1858-1864	350-700 Bin arasında	Osmanlı Toprakları
9	Takvim-Vekayi (Osmanlı Gazetesi)	1855-1863	311 333 bin	Osmanlı Toprakları
10	Takvim-Vekayi (Osmanlı Gazetesi)	1864	283 bin	Osmanlı Toprakları
11	Ali Meram Kemal (Türk)	1860-1865	300 bin	Balkanlar
12	Ali Meram Kemal (Türk)	1860-1865	600 binden fazla	Anadolu
13	İsmail Berkok (Türk)	1858-1864	1 milyon	Osmanlı Toprakları
14	Erel Şerefettin (Türk)	1858-1864	1 milyon	Osmanlı Toprakları
15	Fuad Dünder (Türk)	1859-1879	1,5 milyon	Osmanlı Toprakları
16	Kemal Karpat (Türk)	1859-1879	1,5 milyon	Osmanlı Toprakları
17	Ahmet Hazer Hızır (Türk)	1858-1864	1,5 milyon	Osmanlı Toprakları
18	Ahmet Cevat Eren (Türk)	1858-1864	600 000	Osmanlı Toprakları
19	Musa Kunduhov (Çeçen)	1858-1867	600 000	Osmanlı Toprakları

(Avagyan, 2004: 54-60)

(Tablo 3 devamı)

Sıra	Kaynak	Yıl	Göçmen Sayısı	Göç Ettiği Yer
20	Bilal Şimşir (Türk)	1858-1879	1,5 milyon	Osmanlı Toprakları
21	General Salih Polatkan (Türk)	1858-1864	1 milyon	Osmanlı Toprakları
22	Ahmet Cemal Şener (Türk)	1858-1864	500 bin-2 milyon arasında	Osmanlı Toprakları
23	Abdullah Saydam (Türk)	1856-1876	1,200 milyon	Osmanlı Toprakları
24	İslâm Ansiklopedisi (Türk)	1858-1864	1,5 milyon	Osmanlı Toprakları
25	Türk Ansiklopedisi (Türk)	1858-1864	500 bin	Osmanlı Toprakları
26	Nokta (Türk Dergisi)	1858-1864	2 milyon	Osmanlı Toprakları
27	İzzet Aydemir (Çerkez)	1858-1864	1,5 milyon	Osmanlı Toprakları
28	Kaflı Kadircan (Çerkez)	1858-1864	1 616 000	Anadolu
29	Psimaho Kosok (Çerkez)	1858-1864	1 milyon	Osmanlı Toprakları
30	Vassan Giray Cabagi (Çerkez)	1858-1864	780 bin	Osmanlı Toprakları
31	Hayri Ersoy ve Aysun Kamacı (Çerkez)	1858-1879	1 -1,5 milyon	Osmanlı Toprakları
32	Guaze (Çerkez Gazetesi)	1858-1879	1,760 milyon	Osmanlı Toprakları
33	Mohammad Kheir Haghandoga (Çerkez)	1858-1878	600 bin	Osmanlı Toprakları
34	Shaukat Mufti (Çerkez)	1858-1879	500 bin	Osmanlı Toprakları
35	Hayati Bice (Çerkez)	1858-1879	2 milyon	Osmanlı Toprakları
36	R. Traho (Çerkez)	1859-1864	1 milyondan fazla	Osmanlı Toprakları
37	Peter Alford Andrews (Bati)	1859-1864	1 milyon	Osmanlı Toprakları
38	R. Konqvest (Bati)	1859-1864	600 bin	Osmanlı Toprakları

(Avagyan, 2004: 54-60)

Tablodan da anlaşılacağı üzere genel kanı bir milyonun üzerinde Çerkez'in Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç ettiği'dir. Bu rakamlar dışında yaklaşık 130 bin Kuzey Kafkasya Dağlı halkının Kuban çevresine göç ettirildiği de bilinmektedir (Avagyan, 2004: 51). Tabloda genel olarak Çerkezler hakkındadır. Çerkezler dışında göç eden diğer toplulukları ise Abhazlar, Abazinler, Çeçenler, İnguşlar, Osetler ve Nogaylar oluşturmuştur. Bu milletlerden Osmanlı topraklarına göç edenlerin sayıları az olması dolayısıyla daha çok Çerkezler üzerinde durulmuştur. Kuzey Kafkasya Dağlı halklarının da

bölgeden çıkarıldığı düşünülürse verilen rakamların gerçeği yansıtmadığı açıktır. Verilen rakamların çoğunluğunun Rus kaynaklarına dayandırılması da rakamlar üzerinde şaibe yaratmaktadır. Rus-Kafkas savaşı sonrasında bölgede kalan Adige ve Çerkezlerin savaş öncesindeki nüfusları da verilen rakamların gerçeği yansıtmadığını göstermekte bölgede tam anlamıyla etnik temizlik yapıldığını kanıtlamaktadır. Rus-Kafkas Savaşı sonrasında Kafkasya’da toplam Çerkez nüfusu 150-200 bin arasında gösterilmiştir. Savaş öncesindeki rakamlar ise 2 milyondan fazla olduklarına işaret etmektedir. Yine savaş sonrasında Adigelerin nüfusu 75 bin olarak belirlenmiş savaş öncesindeki rakam ise 1 milyonun üzerinde olduklarını göstermektedir (Aslan, 2006: 148).

Osmanlı Devleti 1859 yılında Ruslarla yaptıkları anlaşmalar gereğince Çerkez göçlerine izin vermiş ve bu yöne çalışmalar yapmaya başlamıştır. Çerkezlerin İskânı hususunda iki devlet arasında yapılan anlaşmanın en önemli kaidesini ise Çerkezlerin Osmanlı-Rus sınırlarından uzağa sevkleri oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, Rusların beyanı üzerine 40-50 bin Muhacir için hazırlık yapmış özellikle 1859-1862 yılları arasında bu sayının yüz binleri aşması Osmanlı yetkililerini yeni tedbirler alma mecburiyetinde bırakmıştır. Dolayısıyla yüz binlerce muhacir Osmanlı sınırına dayanınca, göçmen işlerini yürütmesi için 5 Ocak 1860 tarihinde *Muhacirin-i İslamiye Komisyonu* kurulmuştur (Paşaoğlu, 2013: 351).

Osmanlı Devleti, göçmenlerin iskân mahallerine sevk için Trabzon, Çanakkale, Gelibolu, Selanik, Köstence, Varna, İstanbul, Antalya, Kıbrıs gibi limanları göçlerin düzenlenmesi için açmıştır. Her liman şehrine göçmen kampları açılmıştır. Bu liman şehirleri ve kampları Muhacirin Komisyonu yer tespiti yaptıkça boşaltılmış, göçmenler kalıcı iskân olunacakları yerlere taşınmıştır. Her ne kadar bu şehirler geçici sevk merkezleri olsa da buralarda da iskân edilen Çerkezler olmuştur.

Muhacirin Komisyonunun çalışma şekline gelince; Kafkasya göçmenleri açılan liman şehirlerinde hazırlanan kamplara yerleştirilmişlerdir. Buralarda göçmenler kayıt altına alınmıştır. Göçmenler daha önceden belirlenen boş arazilere görevli memurlar eşliğinde gönderilmişlerdir. Göçmenlerin Osmanlı-Rus sınırlarına yerleştirilememeleri, toplu olarak iskânın güvenlik gerekçeleri gereği yapılamaması, Osmanlı Devleti'nin göçmenleri üretime katmak için atıl durumdaki arazileri canlandırma çalışmaları, hatta Rumeli ve Doğu Anadolu gibi bölgelerde Müslüman nüfusun arttırılmak istenmesi Muhacirin Komisyonu'nun işlerine zorlaştıran etkenler olmuştur. Bu sebeplerle Göçmenler

liman şehirleri ve kamplarda uzun süre tutulmuşlardır. Bu durumun da çok kötü sonuçları olmuştur. Yardımların yetersiz kalması, açlık, salgın hastalıklar gibi sebeplerden kaynaklı olarak çok sayıda ölüm vakalarına rastlanmıştır. Gerekli çalışmalar ne kadar hızlı yapılırsa yapılırsa göç eden Kafkasyalı muhacir sayısının çok fazla olması Osmanlı devlet adamlarını zor durumda bırakmıştır. Göçmenlerin yerleştirilmesinde aile bütünlüğü gözetilmiş, hayatlarını kurabilecekleri imkânlar sunulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda muhacirler on yıl için askerlikten ve vergiden muaf tutulmuşlar, evlerini yapabilecekleri para ve geçimleri için de iki öküz verilmiştir (Avagyan, 2004: 62). Muhacirin Komisyonu bu şartlar altında göçlerin azaldığı 1865 yılına değin çalışmalarını sürdürmüş, bu yıldan itibaren komisyonun işleri Zaptiye Nezareti'ne devredilmiştir (Paşaoğlu, 2013: 352-354).

1864 Büyük Çerkez Göçü sonucunda Osmanlı topraklarına göç eden Muhacirler Osmanlı Devleti tarafından belirlenen üç ana bölgeye yerleştirilmişlerdir. Bu bölgeler *Küçük Asya* diye tabir edilen Orta ve Batı Anadolu toprakları, *Balkanlar* ve *Ortadoğu toprakları*; Güney Anadolu, Suriye ve Ürdün topraklarıdır. Göçler üç ana bölge için planlansa da zaman zaman dışına çıkmış Anadolu'nun nerdeyse bütün bölgelerine Çerkez göçmenler küçük gruplar halinde yerleştirilmişlerdir. Çerkezler, *Küçük Asya* olarak adlandırılan bölgede; Samsun, Tokat, Sinop, Balıkesir, Bolu, Aydın, Sakarya, Çanakkale, Kayseri, Çorum ve Amasya şehirlerine yerleştirilmişlerdir. *Balkanlarda*; Dobruca, Tulça, Babadağ, Boğazköy, Köstence, Varna, Tuna, Rusçuk, Nikopolis, Vidin, Silistre, Kolarovgrad, Sofya, Niş, Selanik, Larissa, Serez, Kosova ve Filibe bölgelerine yerleştirilmişler. *Güney Anadolu*'da; Diyarbakır, Mardin, Halep ve Şam, *Ortadoğu* topraklarında ise Amman, Bade Şehir, Sveley, Ceraş, Ruseyfa, Zagra ve Naur'a yerleştirilmişlerdir (Özbay, 1999: 41; Avagyan, 2004: 63-65). Rus sınırına en yakın bölge olan olan Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum ve Kars'a küçük bir grup halinde Çeçenler, Sarıkamış'a da Osetlerden bir grup (350 kişi) yerleştirilmiştir (Avagyan, 2004: 64; Özbay, 2001: 219).

İskân mahallerine yerleştirilen göçmenlerin davranışları konusunda Balkanlar dışında büyük çaplı olaylar yaşanmamıştır. Balkanlarda sorunların yaşanmasına sebep ise bölge Hristiyanlarının Müslüman Çerkezleri bölgelerinde istememeleridir. Nitekim Yunanistan'ın Epir bölgesi Rus konsolosluğunun Müslümanların bölgeye gelmesinin Hristiyan tebaa için olumsuz sonuçlar doğuracağını belirtmiştir (Avagyan, 2004: 67). Kafkasyalı göçmenlere yerli halk da gereken desteği sağlamışlardır. Küçük çapta olayların

yaşanmasının nedenini uzaklarda aramak ya da göçmenleri suçlamak yerine yaşadıklarına bakmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Vatanlarını yani neredeyse her şeylerini kaybetmiş bir milletin mensuplarının buldukları psikolojik durum gereği ve hayatta kalmak adına verdikleri mücadelenin sonucunda birtakım olumsuz olayın yaşanması da normal bir durumdur. Nitekim köleliğin kaldırıldığı bir dönemde Osmanlı Devlet adamlarının tüm engellemelerine rağmen köle olarak alınıp satılmaya başlanan ve Ruslarca yok sayılmak için toplu halde katliama maruz kalan bir milletin sırf Osmanlı tebaası diye kötü gösterilmesi de kabul edilemez bir yaklaşımdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

93 HARBİ VE GÖÇLER

3.1. Göç Kavramı

İnsanlık tarihi ile eşdeğer olan göç (Koçak ve Terzi, 2012: 165); dini, iktisadi, siyasi, sosyal ve diğer sebeplerden dolayı insan topluluklarının hayatlarının tamamını veya bir bölümünü geçirmek üzere bir yerleşkeden bir başkasına yerleşmek suretiyle yaptıkları coğrafi yer değiştirme fiiliyatına verilen addır (Yavuz, 2019: 206; Yılmaz, 2014: 1686). Göç sosyal, siyasi veya kültürel sebeplerden kaynaklanabilir (Oral ve Çetinkaya, 2017: 1). Sosyal, siyasi ve ekonomik sebeplerden kaynaklanacağı gibi sonucunda da aynı değişkenlere etki etmektedir. Dolayısıyla insanların yer değiştirmeleri toplumlarda doğal bir değişim ortamı doğurmaktadır. Tarih boyunca yaşanan büyük göçler dünyanın bu günkü oturmuş demografik yapısını şekillendirmiştir. Nitekim insan hayatının bir vazgeçilmezi olarak göç, arayış içindekiler için her zaman bir çıkış kapısı oluşturmaktadır. Bir insanın doğup büyüdüğü yeri terk etmesi kolay alınabilecek bir karar olmamakla birlikte daha iyiye ulaşma isteği insanları göç etmeye zorlayabilmektedir.

Göçler nedenlerine göre sınıflandırılabilir. Doğal nedenler; doğa olayları sonucunda yaşanan bölgenin şartlarının zorlaşması insanları göç etmeye zorlayabilir. Bu doğal nedenler arasında; kuraklık, deprem, heyelan, sel ya da salgın hastalıklar gösterilebilir. Ekonomik nedenler; toplumların sanayileşmesiyle iş koşullarının değişmesi insanları göç etmeye zorlayabilmektedir. Bu tür göçler genellikle aynı ülke içerisinde olan iç göçlerin kapsamında yer almakla birlikte ülke dışına yapılan göçlere de sebep olabilmektedir. Siyasi nedenler; insanlık tarihine bakıldığında siyasi göçlerin savaş, mübadele (antlaşmalar sonrası yer değiştirme), ülke sınırlarının değişimi gibi sebeplerden olduğu görülmektedir. Bu tür göçlerde zorlayıcı etkenlerin çoğunlukla belirleyici olduğu da anlaşılmaktadır. Doğal nedenler, ekonomik nedenler ve siyasi nedenler aynı zamanda mecburi göçler sınıfına girmektedir. Sosyal nedenler; sosyal hayat şartlarının toplumdan topluma oluşturduğu değişkenlerdir. Eğitim, nüfus artışı, sağlık şartları ve güvenlik gibi unsurlar göçün sosyal sebepleri arasında gösterilebilir. Bu tür göçler serbest veya gönüllü göçler (Koçak ve Terzi, 2012: 171), olarak da adlandırılabilir (İpek, 2006: 17; Tümtaş ve Ergun, 2016: 1349).

Yukarıda sebeplerine göre sınıflandırmanın yanı sıra göç genel olarak iç göç ve dış göç olmak üzere iki temel başlığa ayrılabilir. Dış göç: İnsanların buldukları ülkelerden başka ülkelere kalıcı veya geçici olarak yaptıkları göçlerdir. Dış göçler, günümüzde genellikle ekonomik nedenlerden kaynaklı az gelişmiş ülkelere daha gelişmiş ülkelere doğru olan göçleri içermektedir. İç göçler ise; kırsaldan kente şeklinde olan ve genellikle ekonomik sebeplerle daha az gelişmiş olan yerleşkelerden daha çok gelişmiş olana doğru olan göçleri kapsamaktadır (İpek, 2006: 17).

Göç fiiliyatını gerçekleştiren bireyler genel olarak göçmen olarak tanımlanmıştır. Göçlerin konu ya da sebeplerine göre tasnifte kullanılan terimler ise göç eden bireyin sebeplerince şekillenmiştir. Göçmenler, göçlerin mevcut sebep ve şartlarına göre; sürgünler, milletlerarası göçmenler, milli göçmenler, mülteciler, yurtsuzlar gibi birçok farklı şekilde tanımlanmışlardır. 93 Harbi ve sonrasında yaşanan göçlerle Osmanlı ülkesine gelenlere Osmanlı devlet adamları muhacir ya da mülteci tabirini kullanmışlardır. Bu tabirlerin farklarına bakacak olursak; mülteci terimi daha önce Osmanlı toprağı olan ve savaş nedeniyle kaybedilen topraklarda yaşayan Osmanlı tebaasının Osmanlı Devleti sınırları içerisine göç edenleri tanımlamak için kullanılmıştır. Muhacir ise; savaş sonrasında yapılan anlaşma ile karşı devlete bırakılan topraklardan ülke sınırları içerisine dahil edilenleri tanımlamak için kullanılmıştır (İpek, 2006: 18). Muhacir tabirinin çıkış noktası İslam tarihidir. Muhacir kavramı ilk kez; “*Göçmen Muhammed’e uyarak Mekke’den Medine’ye göç eden*” anlamında kullanılmıştır. Osmanlı Devleti’nde ise ilk olarak XIX. yüzyılda Balkan göçleri ve sonrasında Çerkez göçleri için kullanılmıştır (Yavuz, 2019: 206).

İnsanlık tarihinde dış göç tanımı içerisinde gösterilebilecek birçok büyük göç yaşanmıştır. Bu göçleri geçmişten günümüze sıralayacak olursak:

1. Hun göçleri (M.S. IV. yüzyıl) bu göç olayına nüfus artışı ve yaşanan kuraklığın sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu büyük göçün yaşanmasında sadece kuraklık etki etmemiştir. Hun göçlerinin yaşanmasında siyasi sebepler de yer almaktadır. Anayurtlarında baskı altında yaşamaktansa yeni yurtlar edinmeyi hedefleyen Türkler batıya yönelmişlerdir. Bu göç dalgasıyla Milattan Sonra IV ve VI. yüzyıllar arasında Asya’dan Avrupa’ya büyük bir göç dalgası yaşanmıştır. Hunların batıya hareketi Doğu Avrupa’da yaşayan Vizigotlar, Ostrogotlar, Vandallar ve Gepitleri domino etkisi misali batıya doğru

itmiştir. Kavimler göçü olarak adlandırılan bu olay günümüz dünyasının oluşmasına özellikle de günümüz Avrupasının şekillenmesine büyük oranda etki etmiştir (Çay, 2009: 2).

2. Milattan Sonra IX. ve XI. yüzyıllar arasında büyük Türk Göçü (Hun)'nun devamı niteliğinde bir Türk göçü daha yaşanmıştır. Bu göçün sebebi de yine siyasi olmuştur. Türk kavimlerinin kendi aralarında yaşadıkları hâkimiyet mücadelesi bu göç dalgasını doğurmuştur. Orhun bölgesinde hüküm süren Uygur Devleti'nin dağılması ve bölgeye başka bir Türk kavmi olan Kırgızların yerleşmesi bölgedeki birçok Türk topluluğunu daha güneye itmiştir (AIZIZI, 2018, ss. 8-9).

3. XI. yüzyıl Türklerin sadece güneye olan göçünden ibaret değildir. Orta Asya'da kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin izlediği fetih ve iskân politikası Türkleri büyük kitleler hâlinde batıya yönlendirmiştir. Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleri de yine bu dönemde olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti ve devamında Osmanlı Devleti'nin batıya ilerleyişi dünyanın demografik yapısında köklü değişikliklere sebep olmuştur (Sümer, 2009: 380). İki büyük Türk devleti dönemi arasına denk düşen Haçlı seferleri göçlerin yönünü batıdan doğuya değiştirse de Türk göçleri gibi kalıcı bir etki bırakmamıştır.

Türklerin yaşanan ilk fetihler sonrasında arkası hiç kesilmeyen göçleri bugün Anadolu coğrafyası içerisinde kalıcılığı kesinleştirmiştir. Bu göç süreci yüzyıllar almıştır. Dolayısıyla yavaş yavaş gerçekleşen Türk göçleri Ortadoğu coğrafyasında demografik yapının şekillenmesinde asıl faktörü oluşturmuştur (Sümer, 2016: 157).

4. Türklerin dünyanın can damarlarını oluşturan ticaret yollarına hâkim olmaları diğer toplumları özellikle de Avrupalıları farklı arayışlara mecbur bırakmıştır. Coğrafi keşifler ve sonucunda yaşanan gelişmeler dünya düzenini tekrar değiştirmiştir. Nitekim dünya üzerinde yeni sahaların keşfi farklı dengelerin kurulmasına yol açmıştır. XV. yüzyılda Afrikalıların Köle Olarak Amerika'ya Göçü bu denge değişimine örnek gösterilebilir. Aynı yüzyıl içinde Amerika kıtasında siyah ırk bulunmamaktadır. Beyaz ırkın Amerika'yı keşfi ve sonrasında üstünlük kurdukları siyah ırka mensup insanları bölgeye taşımaları özellikle Amerika için yeni bir düzenin başlangıcını oluşturmuştur (Uslu, 2007: 55).

Yukarıda anlatılan küresel çaptaki göçlerin yanı sıra insanlık tarihi boyunca birçok bölgesel olarak adlandırabileceğimiz büyük göç dalgası da yaşanmıştır. Savaşlar nedeniyle

yaşanan mübadele göçleri, iç savaş nedeniyle yaşanan göçler, doğal afetler sonucunda yaşanan göçler, yine savaşlar nedeniyle yeni sınırların oluşması ve aynı ırka mensup olanların ırkdaşlarının yaşadığı bölgelere göçleri, sanayi devrimi sonrasında iş imkânları nedeniyle yaşanan göçler ve beyin göçleri gibi birçok faktörün etkilediği göç olayları yaşanmış ve bitmiştir ya da hâlâ devam etmektedir.

Konumuzu oluşturan 93 Harbi ve sonrasında yaşanan Çerkez göçleri; savaş nedeniyle, baskı sonucunda, yeni sınırların oluşması ve aynı ırka mensup olanlarınla aynı inancı taşıyanların ırkdaşı oldukları veya aynı dine mensup olduklarının yaşadığı bölgelere sığınmaları gibi sebeplerle yaşanan büyük göçler sınıflamasında yer almaktadır.

3.2. 93 Harbi Öncesinde Yaşananlar

Paris Antlaşması, Osmanlı Devleti üzerinde Rusların politikalarını kısmen geciktirmiş gibi görünse de 1859-1865 yılları arasında Rusların Osmanlı Devletinden daha önce koparılan Kafkasya'daki toprakları ve bu dönemden sonra da Balkanlardaki Osmanlı toprakları üzerinde çalışmaları kısa süre sonra sonuç vermiştir. Ruslar bu dönem içerisinde Kafkasya'nın tamamını ele geçirerek Osmanlı Devleti ile her savaşa giriştiklerinde bir direnişle karşılaştıkları ve kendileri için büyük bir sorun olan Kafkasya belasından kurtulmuşlardır. Aynı dönem içerisinde Rus ajanların Balkan Ulusları üzerinde oynadıkları isyan olayları da yine kendileri için başarıyla sonuçlanmıştır. Rusların Osmanlı toprakları üzerindeki Ortodoksların hamiliğine soyundukları bir dönemde bu duruma en çok tepki gösteren ulus olan Fransızların Prusya ile (1870-1871) savaşa tutuşmaları, Rusların Balkanlardaki politikalarını kolayca yürütmelerine etki etmiştir. Aynı dönem içerisinde İngilizlerin de henüz işgal aşamasında oldukları Amerika'daki iç çatışmalarla boğuşmaları da Rusları Osmanlı üzerindeki politikalarını gerçekleştirmede bir nevi rahat bırakmıştır. Paris Antlaşması'nın Karadeniz kıyı bölgeleri için alınan kararlarını yeniden görüşmek üzere Osmanlı Devleti ve Rusya arasında görüşmeler başlamış, Ruslar Ortodoksların koruyuculuğunu bu yolla tekrar Osmanlıdan almak istemişlerdir (Birbudak, 2018: s 243-254). Aynı dönem içerisinde Rusların Panslavizm politikasını gerçekleştirmek için bir dizi teşebbüste buldukları da görülmektedir. Nitekim 1872 yılında Bulgar Kilisesi, Rum ve Ortodoks Kilisesi olarak ikiye ayrılmıştır (Güllü, 2018: 350). Bu olay Rusların Panslavizm

politikasından daha çok başarı elde edebilecekleri düşüncesini doğurmuş, sonraki süreçte Balkan ulusları Ruslarca sürekli isyana teşvik edilmişlerdir.

Ruslar, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde ve Doğu Avrupa'da yürüttükleri işgal faaliyetlerini meşru bir zemine oturtmak için Ortodoks Hıristiyanların hamiliği ve Panslavizm olmak üzere iki gerekçeli plan hazırlamışlardır. 1789 Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan milletlerin kendi kendini yönetmesi fikri, dönemin imparatorluk şeklinde adlandırılan büyük devletlerini parçalamaya itmiştir. Milletlerin kendi devletlerini kurmalarının zemini ise aynı ırka mensup olanların birleşmesini öngören siyasi düşünce akımlarıyla desteklenmiştir. Batı Avrupası'nda Pancermenizm fikrinin ortaya çıkması Slav ırkları için de aynı gerekçenin kullanılmasına neden olmuştur. 1829 yılında bir Slovak yazar Panslavizm fikrini ortaya atmıştır. Panslavizm fikriyle dilde ve kültürde birliktelik hedeflenmiştir. Siyasi bir düşünce olarak ise bütün Slav ırklarının tek bir çatı etrafında birleştirilmesini içermiştir (Aydın, 2004: 74).

Ruslar, başlangıcı itibariyle kültürel birliktelik hedefleyen bu fikir akımından hareketle Doğu Avrupa ve Balkanlarda yaşayan Slavları birleştirmek için bir dizi plan hazırlamışlardır. Nitekim planlar sonuçlandığında kurulabilecek Birleşik Slav Devleti'nin merkezi olarak İstanbul düşünülmüştür. Panslavizmin aktif bir politika olarak kullanıldığı dönem ise 1853-1856 Kırım Savaşı sonrası dönem olmuştur (Yavuz, 2019: 19-21). Kırım Savaşı'nda müttefiklere yenilen Ruslar, Fransızlar ile Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ortodoks Hıristiyanların koruyuculuğu hususunda ters düşmüşlerdir. Bu durum Rusları Ortodoks Hıristiyanların hamiliği fikrinden alıkoymasa da kısmen durdurmuştur. Dolayısıyla Ruslar Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki amaçlarına ulaşmak için Panslavizm düşüncesine ağırlık vermişler, hâli hazırda savaşıcakları devletlere Avusturya-Macaristan'ı da eklemişlerdir.

Ruslar, Ortodoks Hıristiyanların koruyuculuğu ve Slav ırkların birleştiriciliği politikaları üzerine bir dizi eylem gerçekleştirirken Osmanlı Devleti ise hem içte hem de dışta birçok sorunla mücadele etmektedir. Bosna Hersek ve Bulgaristan ayaklanmaları dış olayları teşkil ederken Abdülaziz'in tahttan uzaklaştırılması, yerine V. Murat'ın getirilmesi neredeyse bütün kurumları iflas etmek üzere olan Osmanlı Devleti'nin tek çaresinin Anayasa değişikliği olduğunu göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin merkezi böyle karışık bir durumdayken Bosna Hersek olaylarından yararlanan Sırbistan ve Karadağ, Rusların da

teşvikiyle bağımsızlık için ayaklanmışlardır. Nitekim bu ayaklanmalar, Slavların çoğunlukta olduğu Balkan ülkelerinde etki etmiş ve Osmanlı Devleti'ne karşı isyan girişimleri artmıştır (Sürgevil, Özgün, Ortaç, Yapucu, 2012: 137-138).

Kırım Savaşı sonucunda Balkanlarda ve Kırırıda yenilgiye uğrayıp Kafkasya'da başarı kazanan Rusların savaşı sonucunda imzalanan Paris Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi politikaları kısmen engellenmiştir. Paris Barış Antlaşması'nın maddeleri içerisinde yer alan önemli maddeler: "*Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupalı büyük devletlerin koruması altındadır ve Ortodoks Hıristiyanların koruyuculuğu da Rusların himayesinde değildir*" şeklindedir. Ayrıca sıcak denizlere inmenin tek yolu olan boğazlar da Ruslara kapatılmıştır. Ruslar, bu şartlar altında Osmanlı toprakları üzerindeki hareket kabiliyetlerini yitirmiş durumdadır. Bu kısıtlamalar Rusları Osmanlı toprakları üzerinde farklı bir siyasi yol izlemeye itmiştir. Fransız İhtilâliyle ulus devlet anlayışının yaygınlık kazanması ve aynı ırktan olan milletlerin birleşme çabaları Rusları da Panslavizm politikası etrafında birleştirmiştir. Osmanlı Uluslarına karşı özellikle gayrimüslim tebaanın hakları üzerinden oynanan oyunlar, Osmanlı Devleti'ni bir dizi isyanla uğraşmak zorunda bırakmıştır. Özellikle Balkanlarda patlak veren bu isyanların en büyük kışkırtıcısı Ruslardır ve gerekçeleri de Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan ulus-devlet anlayışı, Ortodoks Hıristiyanların koruyuculuğu meselesi ve Slavları tek bir çatı altında birleştirme politikasını içeren Panslavizm fikir akımlarıdır. Rusların bu yöndeki çalışmalarına bakıldığı zaman 1860 yılında Bulgar Ortodoksları Rusların da teşvikiyle Osmanlı Devletinden Bulgar Kilisesinin Rum patrikliğinden ayrılmasını talep etmişlerdir (Güllü, 2018: 353). Osmanlı Devleti bunun sonunun özerkliğe ve sonrasında da bağımsızlığa gideceğini düşünerek reddetmiştir. Balkanlarda siyasi kışkırtmalarına devam eden Ruslar aynı dönem içerisinde Almanların müstakil bir devlet hâline gelmesi Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun da Panslavizm fikir akımına karşı çalışmalar yürütmesi gibi Rusları Avrupa siyasetinden uzak tutacak gelişmeler, Rusların Balkanlar üzerindeki çalışmalarına hız vermesine neden olmuştur (Roberts, 2010: 548).

Ruslar 1870-1871 Alman-Fransız savaşının yaşandığı dönemde Paris Antlaşmanı imzalayan devletlerle Karadeniz'de Ruslara yönelik alınan kararları tekrar görüşmek için çağrıda bulunmuşlardır. Rusların bu teklifi sonuç vermiş 1871 yılında yeni kurulmuş bir devletin başkanı olan Alman Başbakan Bismarck önderliğinde Londra Konferansı düzenlenmiştir. Bu anlaşma hükümlerince Paris Antlaşmanın bir hükmü olan Rusların

Karadeniz'de donanma bulunduramama durumu ortadan kaldırılmıştır. Bu durum Rusların Osmanlı Devleti'ne karşı savaş hazırlıklarının başladığını da göstermektedir. 1871 Londra Antlaşması Avrupalı Devletlerin daha önce imzalanan Paris Barış Antlaşmasının şartlarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti durumunu da boşa çıkarmıştır (Acar, 2019: 120). Tarihte üç imparator birliği diye bilinen Almanya-Avusturya-Macaristan (1872) bloğunun ortaya çıkışıyla (Artar ve Baysoy, 2020: 8) Ruslar Avrupa dışında kalmamak için Bosna-Hersek, Sırbistan, Karadağ ve Bulgar Hıristiyan halklarını isyana teşvik etmişlerdir. Nitekim 1875 yılında Hersek isyanı başlamıştır. *1875 Hersek İsyanı, bu zamana kadar bölgedeki en geniş isyan hareketidir. Bu yüzden gerek iç politikada ve gerekse dış politikada önemli bir hareketliliğe sebep olmuştur. Dolayısıyla da etkileri büyük olmuştur* (Gümüş, Yüksel, 2020: 33).

Hersek İsyanı Hersek'in küçük bir kasabası olan Nevesin'de başlayıp Avusturya ve Rusya'nın kışkırtmalarıyla Sırbistan ve Karadağ'ın Hıristiyan halklarının da katılımıyla büyük bir isyana dönüşmüştür (Öksüz ve Köksal, 2018: 312). Osmanlı devlet adamları başlangıçta isyanı hafife almışlardır. İsyanın bastırılması yerine ara bulucular görevlendirmişler ve azınlıklara birtakım haklar vermeyi kabul etmişlerdir. Fakat isyancılar gerek çözümden yana olmamaları ve gerekse Rusların kışkırtmalarıyla Osmanlıların vadettiklerinden çok daha fazlasını istemişlerdir. İsyanın istedikleri tam bir din serbestîsisi, çiftçilerin tasarruf hakları, ıslahatların denetlenmesi için Hıristiyan halka da görev verilmesi, bazı vergilerin kaldırılması ve vergilerin sadece yerel ihtiyaçlar için kullanılması şeklindedir. İsyanın daha da fazla yayılmasını önlemek isteyen Osmanlı yetkilileri bu ağır şartları kabul etmesine rağmen isyan son bulmamıştır. Hersek İsyanının daha fazla büyümemesi için Avusturya, Almanya ve Rusya çaba gösterir gibi görünmüşlerdir. Osmanlı Devleti bazı büyük devletler duruma müdahil olunca isyanı bastırmak için Muhtar Paşa'yı görevlendirmiştir. Nitekim Muhtar Paşa isyanı bastırması, isyanın bastırıldığı raporları bölge üzerinde oyunlar oynayan Avusturya ve Rusya'yı rahatsız etmiş, Ruslar ve Avusturyalıların teşvikiyle isyan Hersek'te bastırılrsa da Sırbistan, Karadağ ve 1876'da da Bulgaristan'da yeniden canlanmıştır (Turan, 2018: 636-660).

Balkanlarda çıkan isyanlarda Osmanlı Devleti'nin bölgenin Hıristiyan halkına karşı katliam yaptığı söylentileri Rusya ve Avusturya tarafından birçok kez dile getirilmiştir. 1864 Büyük Çerkez Sürgünü ile bölgeye 400 bin kadar Çerkez'in yerleştirildiği birçok kaynak tarafından doğrulanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bölgede Hıristiyan halkın

çıkardığı isyanlarda Hıristiyanlara düşman gibi gösterilen Çerkezleri kullandığı da ifade edilmiştir. Örneğin; 1876 yılında Horiton isyanı diye bilinen Bulgar isyanında Çerkezlerin katliam yaptığı iddia edilmiştir. Bu isyan sırasında 15 bin Hristiyan'ın öldürüldüğü ve yüzlercesine tecavüz edildiği bildirilmiştir (Avagyan, 2004: 68). Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Çerkezlerin bir kısmını Balkanlara yerleştirmesi, Slav ırklarına karşı demografik bir eylem olarak görülmüştür. Dolayısıyla Ruslar kendi politikalarına ters düşen bu durum karşısında Çerkezlerin Balkanlardan uzaklaştırılmasını istemiştir.

Avrupalıların ve Rusların Şark Meselesi adını verdikleri fikir, Türklerin Avrupa topraklarından atılması fikrinin fiiliyatını içermektedir. Şark Meselesinin vücut bulduğu dönemde İngilizler Amerika'daki karışıklıklara yoğunlaşmışlardır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise Rusların Panslavizm politikasına karşı çalışmalar yürütmeye başlamışlardır. Çünkü Avusturya-Macaristan İmparatorluğu toprakları Rusların Panslavizm politikasından en çok etkilenen bölgelerdendir ve Ruslar denizlere Avusturya-Macaristan İmparatorluğu üzerinde yer alan Tuna Nehri havzasından inmektedirler. Deniz yolları üzerinde Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nin bulunması, 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı'nın güvenliği sebebiyle ve Osmanlı Devleti'nin varlığının Rusları önlemek adına İngilizler için gerekli olması gibi birçok faktöre rağmen Ruslar Osmanlı toprakları üzerindeki çalışmalarından vazgeçmemişlerdir. Hatta bu durum Rusları daha da şevklendirmiştir. Önlerinde de tek engel olarak Osmanlı Devleti'ni görmüşler zaten hasta adam diye nitelendirdikleri Osmanlı Devleti'ne son bir darbe için savaş hazırlıklarına hız vermişlerdir (Bediz, 2018: 342).

Birçok dış gücün Osmanlı Devleti toprakları üzerinde hak talebinde bulunması ve bu yolda birçok politika üretmesi Osmanlı Devleti'ni bu büyük dış güçler arasında denge siyaseti izlemeye mecbur bırakmıştır. Bu politikalar arasında yer alan Şark Meselesi ve Panslavizm politikalarına karşı Osmanlı Devlet adamları bir dizi önlem almışlardır. Bu önlemler:

1. Büyük Avrupa Devletleri arasında denge siyaseti izlemek
2. Balkan uluslarının kendi aralarındaki düşmanlıklardan yararlanmak
3. Hıristiyan kavimlerin din bağıını kullanarak birleşmelerini önlemek
4. Balkanlarda tarihi geçmişimizin ortak olduğu uluslarla iyi geçinmek
5. Balkanlarda çıkabilecek isyanlara karşı yeterli sayıda ordu kuvveti bulundurmak

gibi sıralanabilir.

Bu önlemler II. Abdülhamid'in tahtta olduğu sırada izlenen önleyici politikaları oluşturmaktadır. II. Abdülhamid Han'ın Osmanlı tahtından ayrılması, planlanan bu politikaların da terk edilmesine neden olmuştur. II. Abdülhamid Han'ın yerine gelen yeni yönetimin de Şark Meselesini ve Rusların çalışmalarını göz ardı etmesi Osmanlı'nın çöküşünü daha da hızlandırmıştır (Yavuz, 2019: 23).

1870'li yılların sonuna değin Osmanlı Devleti çok sayıda imtiyaz ve toprak kaybına uğramıştır. Kırım ve Kafkasya tamamen Ruslara bırakılmıştır. Rusların Panslavizm politikaları Sırp'ların özerklik kazanmasını, Yunanlıların bağımsızlığını, Romanya ile aradaki sınırın kaybedilmesiyle de Romanya'nın özerkliğine mâl olmuştur. Aynı dönem içerisinde Fransızlar Cezayir'i işgal etmiş Suudi Arabistan'daki Osmanlı yönetimi de Suudların yönetime gelmeleriyle neredeyse yok olmuştur. Dış sınırlar diye tabir edeceğimiz Anadolu dışındaki sahalarda bu gelişmeler yaşanırken Anadolu'da da 1873-1874 yılları kuraklık ve çok sayıda selin yaşandığı dönem olmuştur.

1875 yılında yaşanan Hersek İsyanının devamı niteliğinde 1876 yılında da Bulgar isyanı çıkmış, Bulgar isyanının Osmanlılarca kanlı bir şekilde bastırılması 4.500 asinin öldürülmesi ve 6 Mayıs 1876 tarihinde Selanik'te Fransız ve Alman konsoloslarının bir kalabalık tarafından linç edilmesi Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı tavır almasına sebep olmuştur. Bu kadar çok sorunla aynı anda mücadele etmeye çalışan Osmanlı Devleti'nde 1876 yılında yönetim değişikliği de yaşanmıştır. Aynı yıl içerisinde V. Murat tahta çıkarılmış ve kısa süre sonra da akli dengesinin yerinde olmaması dolayısıyla yerine II. Abdülhamid getirilmiştir (Hacısalıhoğlu, 2018: 203-206).

Osmanlı'da bu gelişmeler yaşanırken bundan faydalanmak isteyen Rusların Osmanlı devleti toprakları üzerinde yürüttüğü politikalardan endişe duyan Avrupalı Devletler, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan azınlıkların durumlarını görüşmek üzere Osmanlı'dan görüşme talep etmişlerdir. Bu anlaşmanın istenmesinin en büyük sebebi Rusların yayılcı politikalarından korkan İngilizlerin bunu önlemek için çözüm aramalarıdır. Sonuç olarak 1876'da İngiltere'nin öncülüğünde İstanbul'da Tersane konferansı toplanmıştır. Bu konferansta İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya temsilcileri yer almışlardır. Bu dönemde yönetimde olan II. Abdülhamid Han Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılması ve başına gelebileceklerden haberdar bir şekilde yeni bir anayasa ile meşrutiyeti ilân ettirmiştir. Bu anayasa ile iç işlerine karışılmasını önlemek isteyen

Osmanlı, azınlıklara gerekli temsilciliklerin ve hakların verileceğini teyit etse de katılımcıları ikna edememişlerdir ve tam aksine katılımcı devletler azınlıklara daha çok haklar verilmesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti yetkilileri bunu kabul etmeyince de bütün Avrupalı Devletler Osmanlıya karşı tavır almışlardır. Tersane Konferansında istediklerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettiremeyen İngiltere ve Rusya 31 Mart 1877 tarihinde Londra'da ikinci bir konferans toplamışlardır. Bu konferansta Osmanlı Devleti yok sayılmıştır. Nitekim bu toplantıda alınan kararlar Osmanlı Devleti'ne tebliğ edilmiş, Osmanlı Devleti bu kararları yeniden reddetmiştir (Öksüz ve Köksal, 2018: 335). Dolayısıyla Rusların politikaları sonuç vermiş, Osmanlı Devleti Avrupalı büyük devletlerin koruyuculuğundan çıkmış ve yalnız kalmıştır. Böylelikle Orta Doğunun kalbine ulaşmak isteyen Ruslar için Osmanlı Devleti dışında hiçbir engel kalmamıştır.

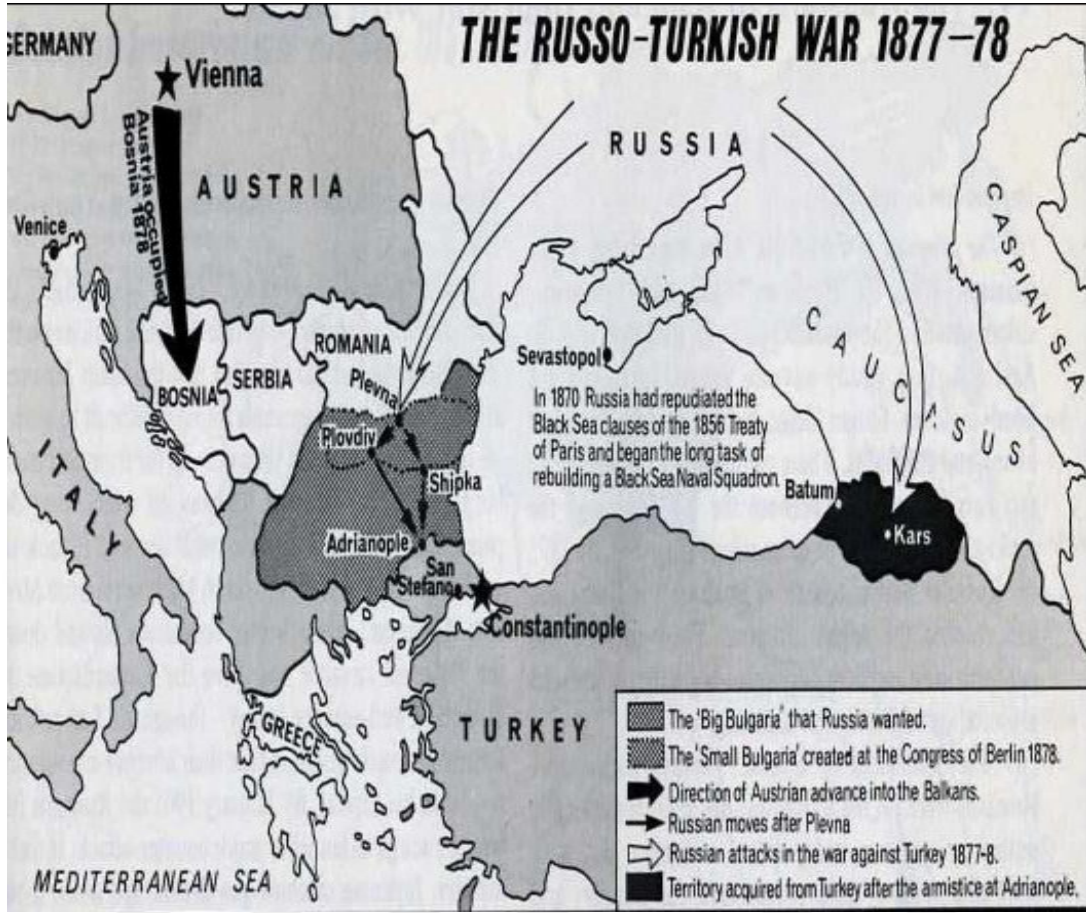
Ruslar 1877 yılına kadar önce Kırım'ı sonra Kafkasya'yı ve en sonda Balkanları Osmanlı topraklarından çıkararak yine son bir darbe için gerekli bütün hazırlıkları tamamlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin aynı yüz yıl içerisinde çok sayıda savaş yapmış olması asker varlığını neredeyse en aza indirmiş, geride yorgun bir ordu ve yorgun bir yönetim bırakmıştır. Bu şartlar altında Osmanlının elinin kolunun bağlı olduğunu gören Ruslar, hasta adam diye nitelendirdikleri Osmanlı Devleti'ne 24 Nisan 1877 tarihinde savaş açmışlardır (Öksüz ve Köksal, 2018: 335). Ruslar bu savaşı kendi kamuoylarında ve Avrupa kamuoyunda haklı göstermek için Türklerin Hıristiyan tebaaya zulmettikleri, özellikle Balkanlarda yine Rusların sürgünüyle göç ettirilen Çerkezlerin bunun için kullanıldığı yönünde birçok propaganda aracı üretmişlerdir. Ruslar, Müslümanları ve Türkleri kötü göstermenin yanı sıra aynı zamanda Slavları da Osmanlıya karşı tek bir çatı altında toplanmaya yönelik bildirimler yayımlamışlardır. Bu gelişmeler Ruslar nezdinde Osmanlıya karşı açılacak savaş için yeterli sebepleri oluşturmuştur (Hacısalihoglu, 2018: 202; Roberts, 2010: 550).

3.3. 93 Harbinin Başlaması ve Seyri

Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletler arasında yapılan Tersane Konferansı görüşmeleri ve sonrasında Londra'daki İngiltere ve Rusya'nın isteğiyle toplanan konferanslardan Osmanlı Devleti aleyhine alınan kararlar Osmanlı Devletince reddedilmiştir. Bunun sonucunda Çarlık Rusya'sı, Avrupalı Devletlerin hukukunu korumak ve Hıristiyan tebaanın koruyuculuğu gerekçeleriyle Osmanlılara karşı 24 Nisan

1877 tarihinde savaş açmışlardır (Yalçinkaya, 2018: 466). 1877-1878 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında olan ve iki büyük cephede gerçekleşen bu savaşa Rumi takvime göre 1293 yılına denk geldiği için 93 Harbi adı verilmiştir (Aydın, 1994: 498). Bu savaş Osmanlı Devleti'nin dağılma süreci içinde en önemli gelişme olmuştur.

Savaşın seyrine geçmeden önce Rusların Kırım Savaşı'ndan 93 Harbine kadar Osmanlı Devleti'ne karşı açacağı savaş için neler yaptıkları yukarıda anlatılmıştır. Bu hazırlıkların temel noktalarını 1865 yılında Kafkasya'nın tamamının Ruslar tarafından işgal edilmesi, Balkanlarda ise izlenen aktif Pan Slavizm politikası ve Osmanlı'nın yalnızlaştırılması çalışmaları oluşturmuştur. Ruslar 1865'ten 1877 yılına değin Osmanlıya karşı Balkanlara ve Kafkaslara yığınaklar yapmışlardır. Osmanlı Devleti ise savaşa neredeyse hazırlıksız yakalanmıştır. Nitekim savaşın olacağı yerlerde Tuna ve Kafkasya cepheleri için gerekli önlemler alınmaya çalışılsa da geç kalınmıştır. Tuna Cephesi başkomandanı olarak Serdar-ı Ekrem Müşir Abdülkerim Nadir (Abdi) Paşa olarak belirlenmiş, emrine üç ordu verilmiştir. Bu üç ordunun başına da Garp ordusunda Müşir Osman Paşa, Şark ordusunda Müşir Ahmed Eyüp Paşa, Cenup ordusunda Müşir Süleyman Hüsnü Paşa görevlendirilmiştir (Yalçinkaya, 2018: 467). Kafkas cephesini yönetmesi için de başkomutanı olarak Ahmet Muhtar Paşa görevlendirilmiştir (Sürgevil, vd, 2012: 139).

Şekil 1. 93 Harbi genel cephe haritası (Yürükçü, 2018: 51).

Ruslar, 93 Harbinin başlamasıyla birlikte Grandük Nikola kumandasında 160 bin kişiden oluşan ordu ile Romanya'ya girmiştir (Aydın, 1994: 498). Romanya içlerinde ilerleyen Rus ordusu Romen Prensiğinden aldıkları takviyeyle sayılarını 200 bine ulaştırmışlardır. Osmanlı-Romanya sınırını geçip Kalas-Vidin'e ulaşmışlardır. Türk ordusunun geçişlerini engellemek için de Tuna Nehrinin belirli bölümlerine de patlayıcılar yerleştirmişlerdir (Yürükçü, 2018: 22). Rusların Tuna'ya değin kolayca ilerleyişi Osmanlı Devleti'nin sadece savunma yapacağını bir göstergesi olmuştur. Tuna boyunca savunma hattı oluşturulmuş Varna ile Vidin arası boşaltılmıştır. Silistre, Rusçuk, Niğbolu ve Vidin'e yedek kuvvetlerle takviye yapılmıştır. Bir tarafı Balkan Dağları olmak üzere Varna-Şumnu-Sofya hattı üzerinde savunma hattı oluşturulmuştur. Rus donanması tehdidine karşı da Çanakkale hazırlanmıştır (Yurdakul, 2021: 31). Rusların Tuna'ya kadar bu denli hızlı ilerlemelerinin sebebi olarak Vidin Kumandanı Osman Paşa'nın Tuna'nın kuzeyine geçip düşmanı orada karşılama teklifinin Osmanlı merkezi tarafından reddedilmesi gösterilebilir

(Yürükçü, 2018: 22). 21/22 Haziran 1877 tarihinde İbrail ve Maçin üzerinden Tuna Nehri'ni kolayca geçen Ruslar, Osmanlı topraklarına doğru üç koldan ilerlemeye devam etmişlerdir (Yalçınkaya, 2018: 466).

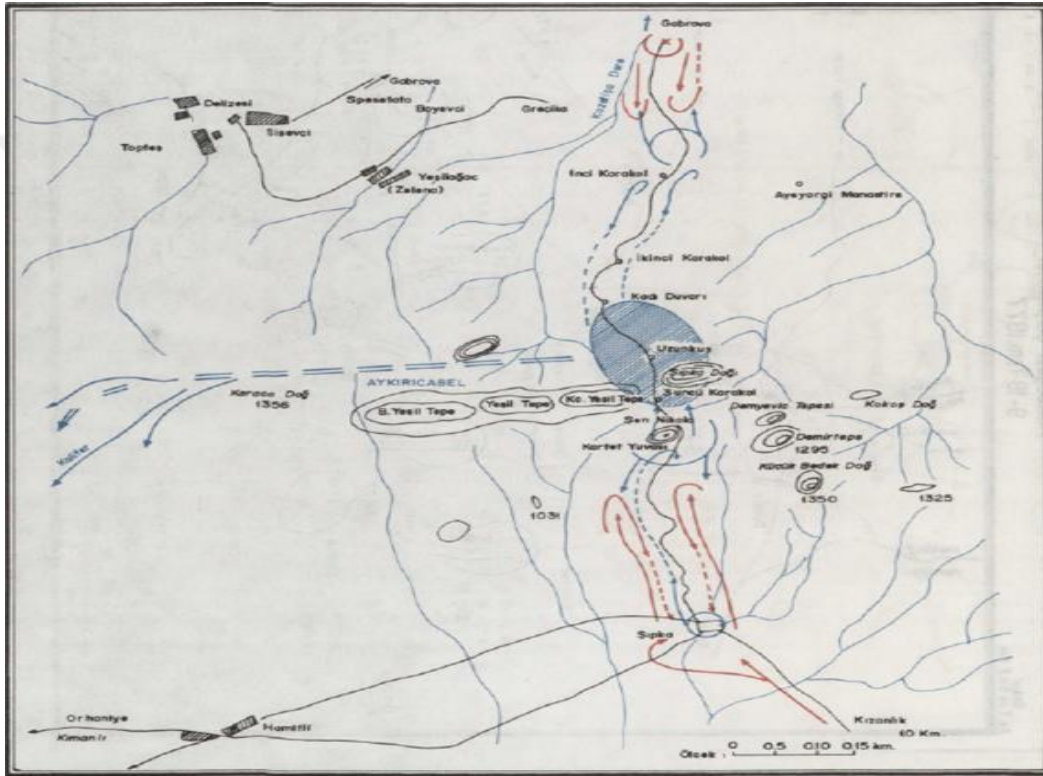
Rusları Tuna'yı geçmekte zorlayan tek faktör iklim ve coğrafi şartlar olmuştur. Mayıs ayı içerisinde taşkınlar olması Rusları haziran ayına kadar beklemeye sevk etmiş, haziran ayı sonunda Tuna Nehri Ruslar tarafından geçilmiştir (Yürükçü, 2018: 25). Ruslar 16 Temmuz 1877'de Zıştovi ve Niğbolu'yu ele geçirerek Bulgar topraklarına girmişlerdir. Rusların ilerleyişini oluşturan üç koldan biri Osmanlı kuvvetlerinin savunma hattı oluşturdukları Şıpka Geçidi'dir. Ruslar Şıpka Geçidi ile Elena, Hain Boğazı ve Ferdiç geçitlerini üç hafta gibi kısa bir sürede, 27 Temmuz 1877'de ele geçirmişlerdir (Yalçınkaya, 2018: 467; Yürükçü, 2018: 22).

Şekil 2. 93 Harbi sırasında Tuna nehri üzerinde Osmanlı askerleri (Şeker, 2019: 273).

Şıpka'da bunlar yaşanırken Karadağ cephesinde bulunan Müşir Süleyman Paşa Balkanlara yönlendirilmiş, Müşir Osman Paşa da Plevne'de bir savunma hattı oluşturmak için görevlendirilmiştir. Şıpka Geçidi'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle Müşir Abdülkerim Nadir Paşa görevinden azledilmiş, yerine Ferik Mehmet Ali Paşa getirilmiştir (Yurdakul, 2021: 34).

Rusların hızlı ilerleyişi ve Batı cephesi için son derece önemli bir konum oluşturan Şıpka Geçidi'nin geçilmesi İstanbul'da korkuya sebep olmuş, savaşın doğru yönetilmediği gerekçesiyle başşehirde kurulacak bir komisyonca yürütülmesine karar verilmiştir. Ayrıca görevden azledilen Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa dîvanıharbe sevk edilmiştir (Aydın, 1994: 498). Bu gelişme ile savaş tek merkezden yönetilmeye başlanmış alınan kararların cepheye geç ulaşması savaşın seyrini Osmanlı aleyhine olacak şekilde kötü yönde etkilemiştir.

Şekil 3. Şıpka Muharebesini anlatan kroki (Taşdemir, 2020: 37).

Şıpka Geçidi'nin geçilmesiyle herhangi bir mukavemetle karşılaşmayan Ruslar, Plevne'yi de kolayca geçebileceklerini düşünerek ilerlemeye devam etmişlerdir. Vidin'den Plevne savunması için görevlendirilen Müşir Osman Paşa, 7 Temmuz 1877'de kuvvetleriyle birlikte Plevne Köprüsü mahalline ulaşmıştır. Osman Paşa'nın yaveri olan Talat Paşa'nın, Osman Paşa ve kuvvetlerinin Plevne'ye geliş sürecinde sıcaklar nedeniyle çok sayıda askerin şehit olduğu bilgisini vermektedir. Osman Paşa 15 gün önce merkezden Vidin'e geçiş için izin istemiş fakat bu isteği reddedilmiştir. Talat Paşa'ya göre Osman Paşa'nın bu isteği kabul edilseydi Niğbolu elden çıkmayacak oradaki asker esir

olmayacaktı. Ayrıca Niğbolu'daki toplar, mühimmatlar ve erzaklar da elde kalacak Ruslara karşı 40 taburdan oluşan büyük bir ordu karşı koyacaktı. Osmanlı Merkezi yönetimi bu süreçte Sırp'ların baskınından çekinmiştir. Bütün bu gelişmelere rağmen Osman Paşa ve kuvvetleri Ruslara karşı büyük bir direniş örneği göstermiştir. 27 piyade taburu, 1 süvari alayı, 9 batarya ve 150 gönüllü atlıdan oluşan Osman Paşa'nın kuvvetleri 18-19 Temmuz 1877'de Rusları ağır bir yenilgiye uğratarak geri püskürtmüştür. Ruslar, Plevne'ye ilk saldırılarında 75 subaylarını ve 2.326 erini kaybetmiştir. Türk tarafının kaybı ise 38 subay, 648 er olarak kayıtlara geçmiştir (Kul, 2018: 268; Yurdakul, 2021: 35).

Rusların tekrar döneceğini saraya rapor eden Osman Paşa, merkezden yardım talebinde bulunmuştur. Bu çağrı merkezden karşılık bulmasa da Osman Paşa Ruslara karşı çevredeki birliklerle cephesini takviye etmiştir (Yürükçü, 2018: 25). Ayrıca Plevne'nin elde tutulabilmesi için son derece önemli bir mevki olan Orhaniye ve Sofya arasındaki bağlantıyı sağlayan Lofça'nın geri alınmasına karar vermiştir. Osman Paşa Lofça'nın geri alınması için Refet Paşa'yı görevlendirmiştir. 13/14 Temmuz 1877'de Osmanlı kuvvetleri Lofça'yı geri almıştır. Ruslar bu yenilgiler üzerine Osmanlı kuvvetlerine gelecek yardım yollarını kesmenin gayretine girişmişlerdir. Bu sebeple Vidin, Rahova ve Plevne arasındaki bağlantı yolunu kesmek isteyen Ruslar Tristinik Köyü'ne saldırmışlarsa da Çerkez gönüllü süvarilerin yardımı ile Osmanlı kuvvetleri tarafından geri püskürtülmüşlerdir (Kul, 2018: 269-270).

Osman Paşa Rusların intikam için geri döneceğini hesaplayarak Plevne'deki Osmanlı savunma hattını güçlendirme yoluna gitmiştir. Osman Paşa'nın çalışmaları sonuç vermiş 30/31 Temmuz 1877'de Rusların ikinci kez saldırdıkları Plevne'de Osmanlı kuvvetleri yine başarılı olmuştur. Mahmut Talat Paşa'nın notlarına göre Osman Paşa savunma hattı gerisinde bulundurduğu sekiz bölüğü peyderpey düşman üzerine hücumla kaldırmıştır. Osman Paşa'nın bu taktiği II. Plevne savunmasının da zaferle sonuçlanmasını sağlamıştır (Kul, 2018: 271). İkinci saldırıdan da yenik çıkan Ruslar kaçmaya başlamış, Osman Paşa askerlerine taarruz emretmiş ve Ruslar geri çekilmeye başlamışlardır. Savaş sırasında bilinmeyen fakat savaş sonrasında yabancı kaynaklardan öğrenildiği kadarıyla Ruslar ve bölgenin Hıristiyan ahalisi korkuya kapılarak ve "*Türkler geliyor!*" diyerek kaçmaya başlamışlar; hasta, yaşlı binlerce insan Zıştovi köprüsüne yığılmışlardır (Kul, 2018: 271). Savaş sırasında Rusların düştükleri aciz durumun bilinmemesi Osmanlı Kuvvetlerinin de hareketsiz kalmalarına neden olmuştur. Ruslar ise bulgar çoban ve ahali

sayesinde Osmanlı askerinin durumundan haberdar olmuşlardır (Kul, 2018: 282). 93 Harbi ile savaş sırasında elzem olan istihbarat ve casusluk faaliyetlerinin önemi bir kez daha anlaşılmıştır. Bu gelişme üzerine Avrupa kamuoyu Osmanlıların başarısını yazmaya başlamış, Rus Çarı II. Alexander Romanya Prenslüğünden açıkça yardım dilemiştir. Rus Çarı II. Alexander'ın çektiği telgrafta: *"Yardımaımıza geliniz, nereden isterseniz, ne şekilde isterseniz Tuna'yı geçiniz! Fakat bir an önce yardımaımıza koşunuz, Türkler bizi mahvediyor. Hıristiyanlık davası kayboluyor..."* yazmaktadır. (Yürükçü, 2018: 26; Yurdakul, 2021: 37). Bu telgraftan da açıkça görülmektedir ki Tuna Cephesinde Ruslar yardımsız savaş kazanamayacaklarını anlamışlardır. Osman Paşa'nın bu büyük zaferi destek taleplerinin merkezce yerine getirilememesi ve batı cephesinin tek merkezden yönetiliyor oluşu Rusların da takviye güçlerle desteklenmesi sonucunda zayı olmuştur.

II. Plevne'de bunlar yaşanırken Şıpka Geçidi'ne yakın bir nokta olan Eski Zağra'ya ulaşan Süleyman Paşa Ruslara karşı taarruza geçmiş, Eski Zağra'dan sonra Yeni Zağra alınsa da Şıpka Geçidi'ne çekilen Ruslar coğrafi şartlardan kaynaklı olarak geri püskürtülememişlerdir (Aydın, 1994: 498). Rusları Şıpka Geçidi'nden çıkaramayan Süleyman Paşa kuvvetleriyle birlikte Kızanlık mevkiine çekilmiştir (Yürükçü, 2018: 26). Eski Zağra, Yeni Zağra ve Şıpka muharebeleri sırasında Müşir Süleyman Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinden 63 subay ve 1.604 er şehit olmuştur. Rus tarafından ise 15 subay, 657 er ölmüştür (Yurdakul, 2021: 38).

Müşir Süleyman Paşa Şıpka'ya doğru ilerleyememesi nedeniyle ordusunu Kızanlık mevkiine çekmiş merkezden gelecek talimatları beklemeye başlamıştı. Dolayısıyla aynı cephede yaşanan aksamalardan bir yenisi olarak gösterilebilecek bir durum yaşanmış, takviye için savunma hattına çekilen Ruslar da beklemesine karşın uzun bir süre Süleyman Paşa'ya herhangi bir harekât emri verilmemiştir. Bu durum bu zamana kadar Osmanlı ordusunun kazandığı başarıları boşa çıkaracak gelişmelere neden olmuştur. Nitekim Romen kolordusunun desteğini alarak Plevne önüne yeniden gelen Ruslar Plevne savunmasını düşürmek ve Osman Paşa'ya herhangi bir yardım ulaşmaması için bölgeyi üç koldan abluka altına almışlardır. Süleyman Paşa'nın savaş esnasında tuttuğu notlarda istihbarat ağının eksikliğinden, merkezden gelen harekât kararlarının gecikmesinden ve komutanlar arasındaki uyumsuzluktan sıkça yakındığı görülürken istihbarat ve casusluk alanlarındaki yetersizliğin facia ile sonuçlanacağı ve savaşın bu yüzden kaybedildiği bilgisi yer almaktadır. Komutanların ferasetsiz oluşlarından da dem vuran Süleyman Paşa korkak

komutanların gelen göçmenleri düşman zannederek kaçtıklarını da belirtmiştir (Yalçinkaya, 2018: 471).

93 Harbi'nin batı cephesinde özellikle Plevne önlerinde iki ağır yenilgi alan Ruslar kısa bir süre bekledikten sonra ordularını Romen güçleriyle takviye ederek 7 Eylül 1877 tarihinde tekrar taarruza geçmişlerdir. Bu süreç içerisinde Osmanlı Ordusu Plevne çevresinden aldıkları takviyeler dışında merkezden yardım alamamışlardır. Olumsuz şartlara rağmen Türk askerlerinin manevi kuvvetleri ve Osman Paşa'nın cesareti sayesinde üçüncü kez saldırdıkları Plevne'de yenilgiye uğramışlar fakat yorgun olan Osmanlı kuvvetleri taarruza geçememiştir (Kul, 2018: 271). Ruslar bu savaşta da 3 generallerini, 297 subaylarını ve 12.741 erlerini kaybetmişlerdir (Yurdakul, 2021: 39).

Ruslar bu yenilgiyle Osman Paşa komutasındaki Plevne'yi taarruz ederek alamayacaklarını anlamışlardır. Fakat geri çekilmeyerek ablukayı da kaldırmamışlar, Osman Paşa da herhangi bir yardım alamayınca abluka altında uzun bir süre bekledikten sonra askerlerin kış şartlarına dayanamamaları ve açlıktan ölmeleri gerekçesiyle Huruç (Yarma) harekâtına girişmek için karar almıştır. Bu kararın kolay alınmadığı gerçeği Talat Paşa'nın notlarından anlaşılmaktadır. Savunma için uygun olmayan Plevne'nin birçok saldırıdan zaferle çıkması ile Ruslar taktik değiştirmiş şehri 28 gün abluka altında tutmuşlardır. Askerin üç buçuk ay yetecek erzakının kalması, Osmanlı askerlerinin kıyafetlerinin kış şartlarına uygun olmaması ve Rusların top atışları nedeniyle gece ateş yakılamaması gibi sebepler Osman Paşa'yı zor durumda bırakmıştır. Ayrıca Osmanlı kuvvetlerinin birbirlerinden haberdar olmamaları sebebiyle Ruslar Gazi Osman Paşa'ya Doğu cephesinde Gazi Muhtar Paşa'nın ordusunun teslim olduğu ve Padişahın barış istediği belirtmişler, *Daily News* ve *Times* gazetelerinin Gazi Muhtar Paşa'nın yenilgisini konu alan sayfalarını göndererek teslim olmasını istemişlerdir (Kul, 2018: 280).

Zor durumda kalınacağını ve Rusların intikam için saldıracaklarını hesaplayan Osman Paşa III. Plevne Muharebesini kazandığında bölgenin abluka altına alınacağı gerekçesiyle merkezden Orhaniye'ye çekilmek için izin istemiş, III. Plevne Zaferiyle Gazi unvanı verilen Osman Paşa'nın bu isteği de reddedilmiştir (Yurdakul, 2021: 40). Rusların ablukasını yarmak isteyen Osman Paşa 1 Aralık 1877 tarihinde başka çaresi kalmadığı için savaşarak ölmeyi açlıktan ölmeye yeğlemiş ve Ruslar üzerine Huruç harekâtına girişmiştir. Bu harekât kısmen başarılı olsa da Osman Paşa, atının vurulup düşmesi ve kendisinin de

bacağından vurularak yaralanması sonucunda teslim olmak zorunda kalmıştır (Kul, 2018: 287; Aydın, 1994: 499).

Plevne'nin düşmesiyle Rusların karşısında tek engel olarak Balkan Dağları kalmıştır. Nitekim Ruslar Sofya üzerinden Meriç ovasına, oradan da herhangi bir direnişle karşılaşmadan Edirne'ye kadar ulaşmışlardır. Cephenin bir hattında bunlar yaşanırken bir taraftan da Süleyman Paşa taarruza geçen Rus kuvvetleri karşısında varlık gösteremeyerek Rodoplara çekilmiştir. Rusların bu başarıları Sırpaları heyecanlandırmış, 14 Aralık 1877 tarihinde Rusların yanında olmak üzere Osmanlıya karşı savaş ilan etmişlerdir (Aydın, 1994: 499). Rusların bu denli hızlı ilerleyişiyle artık ilk hedefin İstanbul olması Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne barış istemeleri için baskı uygulamalarına sebep olmuştur (Yurdakul, 2021: 41).

Batı cephesinde yukarıda anlatılan gelişmeler yaşanırken doğu cephesinde yaşananlar da çok farklı değildir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'sı arasında cereyan eden savaflara bakıldığında genel olarak aynı anda iki cephede savaşıldığı görülmektedir. 93 Harbi'nde de durum değişmemiş savaş iki ana cephede sürdürülmüştür. Doğu cephesinin başına Müşir Ahmed Muhtar Paşa getirilmiştir. Muhtar Paşa doğu cephesinde bulunduğu süre zarfında başta Zivin muharebesi olmak üzere Ruslara karşı büyük başarılar elde etmiştir. Ahmed Muhtar Paşa'nın merkeze çağrıldığı sürece değin büyük bir ilerleme gösteremeyen Ruslar O'nun bölgeden gitmesiyle ve batı cephesinde galip gelince ipleri ellerine almışlardır.

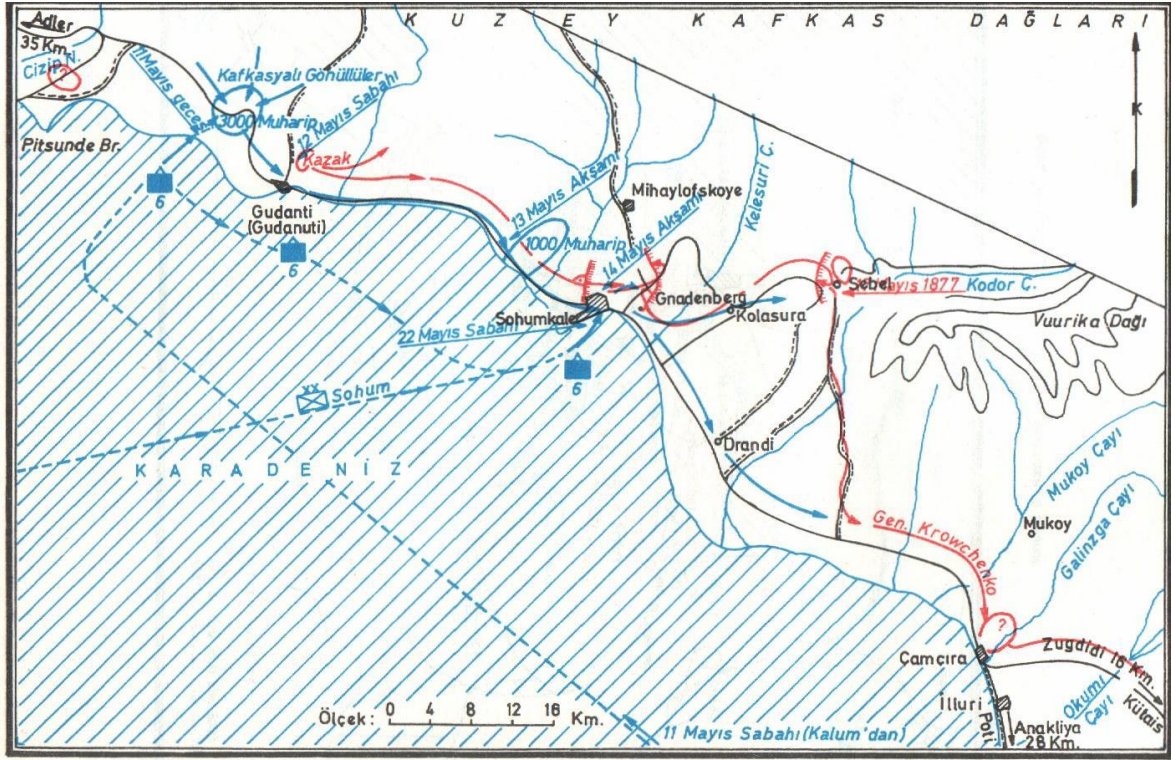
Kafkas (Doğu) Cephesinde Ruslara karşı savunmada kullanılacak dördüncü ordunun mevcudunu 74 piyade taburu, 4 süvari alayı, 16 batarya seyyar topçuları olmak üzere 57 560 kişilik kuvvetlerden oluşurken 18 bin sandığa yakın da cephanesi vardır (Yurdakul, 2021: 42). Rus kuvvetleri ise 122 bin kişiden oluşmaktaydı. Bu 122 bin kişilik ordunun başında ise Ermeni asıllı General Loris Melikof (Kalender, 2007: 126) görevlendirilmiştir. Ruslar bu kalabalık ordu grubunu dört kola ayrılacak şekilde bölmüşlerdir. Taarruz merkezi 40 bin askerden oluşturulurken sağ kanat grubu 12 bin asker Ahilkelek'e, sol kanat grubu 13 bin asker Revan'a, 25 bin asker de Batum'a sevk edilmiştir (Yapıcı, 2017: 293-295; Yurdakul, 2021: 43).

Osmanlılar savunma hattını Karadeniz'den Van'a kadar olan geniş bölgede oluşturmuş fakat Ruslar Kars, Ardahan ve oradan da Erzurum üzerine ilerleyecek şekilde plan yapmışlardır. Bu sebeple 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı sınırına doğru taarruza

geçen Ruslar, çok hızlı bir şekilde Doğubayazıt üzerinden Eleşkirt'e ulaşmışlardır. Rus Ordusu'nun doğu cephesindeki diğer kolu ise 25 Nisan 1877 tarihinde Batum üzerine harekete koyulmuştur. Osmanlı ordusunun Batum üzerindeki en önemli gücünü yerel milis kuvvetler oluşturmuştur. Yerli ahaliyi örgütleme ve silahlandırma görevi ise Gürcü halkından Çürüksulu Ali Paşa, Lazistan halkından Hurşitbeyzade Ali Rıza Paşa, Acara halkından Himşiaşvili Şerif Beyler görevlendirilmiş ve Asâkir-i Muâvene Ordusu oluşturulmuştur. Yapılan hazırlık çalışmaları sonrasında yaklaşık 15 bin kişilik yardımcı milis kuvveti sayısına ulaşılmıştır. 1877 yılı içerisinde 25 Nisan, 11 Mayıs ve 23 Haziran'da olmak üzere üç, 13 Ocak 1878 tarihinde de bir Rus saldırısı durdurulmuş, Ruslar ağır yenilgilere uğratılmışlardır (Kasap, 2018: 253-255; Demirel, 2009: 319).

Yukarıda anlatılan milis kuvveti toplama faaliyetleri ve Balkan uluslarının Ruslara karşı örgütlenmesi 93 Harbi'nin doğu cephesinin Kafkas cephesi olarak anılmasına sebep olmuştur. Yapılan çalışmalar neticesinde Abhazların Ruslara karşı isyan ederek Osmanlı Devleti yanında savaşa girmişlerdir. Osmanlı donanmasına bağlı kuvvetler Nisan 1877'de savaşın başlaması ile Rus kontrolündeki Soçi limanını bombalamaya başlamışlardır. Ayrıca Kafkasları örgütlemek için görevlendirilen Mahmud Paşa'da Abhaz topraklarına ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasları uyandırmak için giriştiği bu çalışma Rus kuvvetlerinin bölünmek istenmesidir. Nitekim Abhazlar Osmanlı Devleti ve padişahına bağlılık yemini etmişler ve Abhaz, Gürcü ve Çerkezlerden oluşan yaklaşık 30 bin yerel unsur Ruslarla mücadeleye girişmişlerdir. Bölgeye sadece 1500 kadar Osmanlı askeri çıkarma yapmıştır. 20 Ağustos 1877 yılına kadar direniş gösteren milis kuvvetler Rus kuvvetlerinin bölünmesine kısmen yarar sağlasalar da Osmanlı Devleti'nin yardım gönderecek gücü olmaması nedeniyle yenilgiye uğramışlardır. Kafkas Müslüman milletlerinin zaman zaman Rus ordusunda görev yaptıkları da olmuştur. Bunun sebeplerini ise çaresizlik, ekonomik kaygılar ve itibar edinme şeklinde açıklayabiliriz. Nitekim 93 Harbi sırasında düzensiz süvari birlikler sadece Osmanlı Devleti ordusunda değil aynı zamanda Rus ordusu içinde de yer almıştır. Bu birlikler genellikle Kuzey Kafkasya dağlı halklarından oluşturulmuştur (Aliyeva, 2018: 59). 93 Harbi Müslüman-Hıristiyan ayrımının derinleştiği bir savaş olmuş, savaş sonrasındaki süreçte Ruslar Müslümanları bünyelerinde tutmakta zorlanmışlardır. 93 Harbi sonrasında da daha önce Kafkasya'da yaptıklarına devam ederek Kafkasya'nın Müslüman halklarını sürmeye devam etmişlerdir. Süremediklerini ise ya cezalandırmışlar ya da asimile etmişlerdir. Abhazların 93 Harbi

sırasında Osmanlı Devleti yanında savaşa girmeleri onları Rusların gözünde hain yapmıştır. Ruslar Abhazları cezalandırmak için Okemir, Gudauta ve Sohum (Sukhum) şehirleri gibi kıyı bölgelerine yerleştirmeme kararı almışlardır (Aliyeva, 2018: 62). Ayrıca Rus baskısından korkup kaçan 32 bin Abhaz Osmanlı Devleti'ne sığınsa da 15 bini ilgisizlik nedeniyle geri dönmüşlerdir (Tsurtsumia, 2018: 426-431).

Şekil 4. Osmanlı Donanmasının 93 Harbi sırasında Kafkaslara yaptığı çıkarmanın krokisi (Bayıl, 2012: 138).

93 Harbi sırasında Ruslar girdikleri Anadolu toprakları içinde yolları üzerinde bulunan kasaba ve köyleri Hıristiyan Müslüman ayrımı yapmadan yakıp yıkmışlardır. İşgal ettikleri bölgelerde Balkanlarda da yaptıkları gibi Cenevre Sözleşmesine aykırı olarak mayıs ayında Ardahan'a girer girmez hastanelere saldırmışlar, hasta ve hasta bakıcıları katletmişlerdir. Ardahan ve civarındaki çiftlikleri ve köyleri yağmalamışlardır. Silahlı direnişte bulduklarını iddia ettikleri yerli halkı yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin öldürmüşlerdir. Rusların Osmanlı sınırını geçer geçmez öldürdükleri insan sayısı 800'ü aşmıştır (İpek, 2006: 49). Ayrıca Hıristiyan halkı silahlandırıp Türklere karşı kıskırtmışlardır ve yerli halka korku vermek için Kafkasya'da yaptıklarına benzer şekilde

köyleri yakmışlar, kadınlara tecavüz etmişler, çocukları öldürmüşler ve tarım alanlarını tahrip etmişlerdir. Rusların katliam girişimleri bölgeden kaçışları hızlandırmıştır. Kafkasya’da yaşanan sürgününün bir devamı olarak Müslüman halk Osmanlı Devleti’nin içlerine doğru bir göç harekâtı başlatmışlardır. Rusların Osmanlılarca planlanan savunma cepheleri yerine farklı bir güzergâh izlemeleri üzerine Müşir Ahmed Muhtar Paşa savunma hattı merkezi olarak Kars’ı belirlemiş Osmanlı ana kuvvetleri burada birleştirilmiştir (Yurdakul, 2021: 43).

Doğubayazıt üzerinden harekâta geçen ve Eleşkirt üzerinden Tahir’e değin ilerleyen Rus kuvvetleri, Zivin’e kadar herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan ilerlemişlerdir. 25-29 Haziran 1877 günleri arasında Zivin Muharebesi yaşanmış çok daha üstün kuvvetlere sahip olan Ruslar, Ahmed Muhtar Paşa’nın aldığı önlemler sayesinde (İpek, 2006: 50) büyük bir yenilgi almışlardır (Özcan, 2014: 115; Aydın, 1994: 499). Ruslar yenilginin ardından Kars’a doğru geri çekilmeye başlamışlardır. Hatta Kars kuşatmasını da kaldırmışlardır. Ruslar geri çekilme esnasında yolları üzerindeki bütün yerleşim yerlerini harabeye çevirmişler ve bölgede yaşayan yerli halkı esir almışlardır. Ayrıca çok sayıda yaşlı, kadın ve çocuğu katletmişlerdir. Ruslar esir aldıkları insanları Sibiryaya ve Tiflis’e götürmüşlerdir (İpek, 2006: 51). Rusların geri çekilmeye başlaması üzerine Müşir Ahmed Muhtar Paşa Rusları takibe başlamıştır. Ahmed Muhtar Paşa Kars önlerine kadar gelince Ruslar çekilmeyi planladıkları Kars’ta da duramamışlar, Yahniler Dağının gerisindeki Subatan’a kadar çekilmişlerdir. Rusların arkasından Sohum’a gelen Türk askerlerinin raporlarına göre köylerin tamamen yakılıp yıkıldığı, halkın kışlık ısınma ihtiyaçlarından çarşaflarına kadar her şeylerinin alınıp insanların evsiz barksız ve yaklaşan kış mevsimi için hazırlıksız bırakıldığı görülmüştür (İpek, 2006: 51). Müşir Ahmed Muhtar Paşa komutasındaki Türk ordusu Zivin Muharebesinde 138 şehit verirken Ruslar 900 askerini kaybetmişlerdir (Yurdakul, 2021: 44).

Zivin’de mağlup olan Ruslar, Gümrü’ye sevk ettikleri birliklerle birleşmek istemişler fakat Ahmed Muhtar Paşa’nın 25 Ağustos 1877’de Ruslar üzerine taarruzu bu birleşmeyi önlemiştir. Ruslar iki yenilginin ardından Kafkaslar üzerinden aldıkları takviyeler ile 70 bin kişilik bir ordu ile Yahniler Dağı üzerinden tekrar saldırıya girişmişler Eylül ayının sonundan Ekim ayının beşine kadar süren bu muharebeyi de Türkler kazanmış, Ruslar yeniden geri çekilmek zorunda kalmışlardır (Sürgevil vd, 2012: 140; Yurdakul, 2021: 44).

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında gerek doğu cephesinde gerekse batı cephesinde taarruz ile yenilemeyeceği anlaşılan Türk ordusunun gerekli erzak ve ikmal sıkıntılarının olduğunu gören Ruslar uzun süreli kuşatmalar ve ablukalar ile başarı elde etmeye çalışmışlardır. Rusların bu strateji değişikliği işe yaramış, yıllardır savaştan yorgun düşmüş ve özellikle kış şartları için gerekli teçhizatı yeterli olmayan Türk ordusu yenilgiye uğramıştır. Ahmed Muhtar Paşa'nın başarılı savunması, küçük çaplı taarruzları ve çetin kış şartları Rusları uzun süre oyalamıştır. Ahmed Muhtar Paşa'nın Ruslara karşın zayıf bir durumda olan kuvvetlerine rağmen başarılı olması ve Rusları sınırda tutması batı cephesinde ise savaşın kötüye gitmesi üzerine Ahmed Muhtar Paşa'nın kuvvetlerinden merkeze yardım gönderilmesi fikrini ortaya çıkarmıştır. Nitekim bir tımene yakın asker destek için batı cephesine yollanmıştır. Bu gelişme üzerine zaten zayıf olan Muhtar Paşa kuvvetleri daha da zayıflamıştır. Emrindeki ordunun durumunu değerlendiren Muhtar Paşa mevcut kuvvetler ile daha iyi bir savunma yapabilmek için Alacadağ'a çekilmiş ve savunma için mevzilerini güçlendirmiştir. Sürekli başarısız olan Ruslar mevcut kuvvetlerini iki katına çıkarmış, Bulanık-Vezinköy ve Digor-Pazarcık üzerinden geniş bir abluka harekâtına girişmişlerdir (Kutlu, 2019: 110; Yurdakul, 2021: 45). Rus ordusunun çok kalabalık olması nedeniyle uzun süre direnemeyeceğini anlayan Ahmed Muhtar Paşa kuvvetlerini Kars'a çekmiştir. Alacadağ'da savunma için bırakılan yaklaşık 7 bin Türk askeri Ruslara esir düşmüştür. Ruslar savaşın kendi lehlerine döndüğünü görünce ilerlemeye devam etmişler nitekim Ahmed Muhtar Paşa Kars'tan da çekilme kararı almıştır (Kalender, 2007: 126). Ahmed Muhtar Paşa Kars savunması için 30 taburluk bir kuvvet bırakılmasına, Mirliva Kaptan Mehmet Paşa komutasında 8 taburluk bir kuvveti de Rusları oyalaması için Soğanlı mevkiine gönderilmesi kararını vermiştir. Böylece Erzurum yolu Ruslara kapatılacak Erzurum savunması için de gerekli tedbirler alınabilecektir. Ahmed Muhtar Paşa 27 Ekim'de Köprüköy'e geçmiş, burada Alacadağ kuşatmasından kurtulan kuvvetler ile birleşmiştir. Erzurum savunması için hazırlıklarına devam eden Ahmed Muhtar Paşa, Müşir Kurd İsmail Paşa'yı dördüncü ordu kuvvetleriyle birlikte Deveboynu'na göndermiştir. Deveboynu'nu Erzurum direnişi için tertip etmiştir. Bu sayede Rusların Karasu Vadisi'ne ulaşmaları önlenecektir (Özcan, 2014: 121; Yurdakul, 2021: 46).

Ahmed Muhtar Paşa, Erzurum savunması için Deveboynu'na geçmeden önce Hüseyin Hami Paşa'yı Kars savunması için bırakmıştır. Ahmet Muhtar Paşa Kars

savunması için Hüseyin Hami Paşa'ya bıraktığı 25 bin kişilik kuvveti yeterli görmüştür. Fakat Rusların karşı muhasaraya başlaması üzerine Hüseyin Hami Paşa kuvvetleriyle birlikte Erzurum'a çekilmiştir. Türk kuvvetlerinin geri çekilmesi üzerine Kars Kalesi savunması için bırakılan Hacı Reşit Paşa ve komutasındaki 14 bin asker Ruslara esir düşmüştür. Ruslar Kars'ta direnişle karşılaşmamaları üzerine 4 Kasım 1877 günü Erzurum üzerine taarruza geçmişlerdir. Deveboynu savunmasını da kıran Ruslar için bundan sonraki ilk hedef Erzurum olmuştur (Özcan, 2014: 132; Yurdakul, 2021: 47).

Deveboynu'nun kaybedilmesi üzerine Ahmed Muhtar Paşa kuvvetleriyle birlikte Erzurum'a gelerek savunma hattı oluşturmak için hazırlıklara başlamıştır. Kars üzerinden Rusların önünde geri çekilen askerlerin katılımı ile Erzurum savunması için 20 bin Türk askeri sayısına ulaşılmıştır. Ruslar ise çok fazla kayıp vermedikleri için oldukça kalabalık bir asker grubu oluşturmaktaydı. Gazi Ahmed Muhtar Paşa Erzurum savunması için şehre Rusların girebileceği muhtemel noktalara tabyalar kurdu muştur. Bu tabyalar: Mecidiye tabyası, Sütnişan tabyası, Kiremitli tabyası, Ahali ve Aziziye tabyasıdır. Bu tabyalar sayesinde düşmanın şehre gireceği yerler önceden bilinecekti. Bu tabyalar arasında Ahali ve Aziziye tabyaları oldukça büyük bir öneme sahiptiler (Aksakallı, Selçuk ve Cem, 2017: 219).

Gecesini gündüze katarak Erzurum şehrini savaşa hazırlayan Gazi Muhtar Paşa 5 Kasım 1877 tarihinde merkezden II. Abdulhamid Han'dan manidar bir telgraf almıştır.

“Vezirim Muhtar Paşa!

“Bugünkü gün bulunduğunuz yer, kahrolası düşmanın arzularını uyandıran Asya'nın en önemli bir noktasıdır. İşte bu yer büyük bir tehlikede bulunuyor. Maazallah, ordunuzda bir vakitten beri görülen karışıklık ve bozgunlar bu defa da tekrar eder ve Erzurum düşman istilâsına girerse, böyle üzücü bir olayın, devletin maddî ve manevî varlığına açacağı yaralar size tarife muhtaç değildir. Binâenaleyh, asıl iş görecek, devletin üzerinizdeki nimet hakkını yerine getirme ve İslam milletinin sizden beklediği fedakârlığı ispat edecek gün, bu gündür.

Bulduğunuz durum ve yer ki, onun muhafaza olunamaması, hepimize, kıyamete kadar tarihlerimizden silinmeyecek ve askerlik namusumuza leke verecek, hazin bir hâtıra olacaktır.

Bunun olmaması için, bütün askerın ve silâh kullanmaya gücü yeten halkın, kanlarının son damlasını bu uğurda akıtıp, savunma görevini ne pahasına olursa olsun yerine getirmeye çalışmaları lâzımdır.

“Bunun için bizzat, vezirim İsmail ve İzzet ve Mustafa ve Hasan Paşalarla ciddi elbirliği ederek bütün gücünüzü sarf eyleyiniz. Ve en büyük kumandandan başlayarak, her kim savaş alanında bozgun çıkarır ve geçen muharebede olduğu gibi endişe ve korkuya kapılarak kaçma utancını işlerse, onu derhal kurşuna diziniz. Ve askerın geri çekilmesini önlemek için, diğer etkili askerî tedbirleri dahi alınız. Cümlelerinizi Hazret-i Hakk'ın hıfz ü nusretine tevdi eyler ve katiyen telâş ve korku göstermemenizi ve kendilerini korumaya güçleri olmayan biçarelerin ve bilhassa kadın ve çocukların emniyet ve muhafazalarını ayrıca tembih ederim. Vatanlarının savunmanın, bu konuda fedakârlık ve gayret göstermenin; dini ve insani bir görev olduğu, bu konuda azami direniş ve gayret göstermeleri benim arzum olduğunu, Erzurum ve Erzincan ve Bayburt ve Kiğı kazalarıyla diğer civar yerlerin eşraf ve halkına acele olarak bildiriniz. 5 Kasım 1877” (Özcan, 2014: 151)

Bu telgraftan da anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti yaşanan gelişmelerden dolayı oldukça endişelenmiştir. Batı cephesinde Süleyman Paşa'nın savaşın kaybedilme sebebi olarak gördüğü komutanların korkaklığı için Osmanlı Padişah'ının da endişe duyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim benzer olaylar doğu cephesinde de yaşanmış Kars'ın kaybedilmesi böyle bir durumun sonucunda gerçekleşmiştir. Kars kalesine savunma için bırakılan çok sayıda kuvvet Ruslara esir düşmüşlerdir.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Kars Kapısı'nın ilerisinde inşa ettirdiği ve yığınaklar yaptırdığı tabyaların önemi Rusların bu kanattan saldırısıyla anlaşılmıştır. Bölgeyi iyi bilen Ermeni kılavuzlar aracılığı ile Aziziye'ye gelen Ruslar bu tabyayı yine iyi Türkçe bilen Ermenilerin yardımı ile kolayca işgal etmişlerdir (Yurdakul, 2021: 47). Bu gelişme üzerine şehir halkının şehirlerini savunmak için gösterdikleri üstün gayretle birlikte Türk kuvvetleri Rusları şehre sokmamışlardır. Nene Hatun'un direniş için halkı örgütlemesi eşine az rastlanır Türk kahramanlıklarına bir yenisini eklemiştir (Aydın, 1994: 499). Destanlaşan Erzurum savunması Rusların bir daha Erzurum'a taarruz cesareti gösterememelerine de neden olmuştur (Yurdakul, 2021: 48).

Batı cephesinde Rusların Edirne'ye girerek İstanbul önlerine kadar ulaşmaları üzerine Gazi Ahmed Muhtar Paşa olası İstanbul savunması için merkeze çağırılmıştır

(Okatan, 2019: 23). Erzurum savunması için de Müşir Kurt İsmail Paşa görevlendirilmiştir. Ruslar daha önce de yaptıkları gibi taarruzla alamayacaklarını anladıkları Erzurum'u abluka altına almaya başlamışlardır. 8 Ocak 1878 tarihinde Aşkale'yi işgal etmişler, Erzincan yolu dışında yardım yollarını kapatmışlardır. Doğuda durum böyleyken batıda payitahtın tehlikeye düşmesi nedeniyle Ruslara daha fazla direnemeyeceği anlaşılan Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmış ve sonucunda 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne Mütarekesi imzalanmıştır. Dolayısıyla 93 Harbi'nin doğu cephesinin kaderini batı cephesi belirlemiştir (Kasap, 2018: 256). Mütareke şartları gereği Türk ordusu Erzurum'dan çekilerek şehri Ruslara teslim etmişlerdir (Yurdakul, 2021: 48).

93 Harbi boyunca Kafkas (Doğu) cephesinde 144.778 Türk askeri görev yapmıştır. Türk ordusu 56.376 askerini kaybetmiştir. Bu sayının 5.330'u şehit, 33.557'si esir, 11.300'ü hasta, yaralı veya hastanelerde ölenler, 6.189'u da kaçak olarak kayıtlara geçmiştir. Rus tarafında ise Kafkasya Cephesinde 172.825 asker görev yapmıştır. Rus ordusunun Kafkasya cephesindeki kaybı ise kış şartları ve savaş nedeniyle yaklaşık 40 bindir (Yurdakul, 2021: 48).

93 Harbinin muhtemel cephelerinden birini oluşturan Karadeniz'de Rusların uzun bir süredir donanma bulunduramamaları Osmanlı Devleti için olumlu bir gelişme olmuştur. 13 Mart 1871 tarihli Londra Konferansı ile Karadeniz'in tarafsızlığının Ruslar için kaldırılmış olması donanma oluşturabilecek yeterli zamana sahip olamamalarına sebep olmuştur. Ruslar buna rağmen Osmanlı Devleti'nin denizlerden saldırma ihtimaline karşı Odesa, Kerç Boğazı, Sivastopol, Oçakof, Dinyeper, Prekop gibi liman ve çıkarma mahallerini mayınlamıştır (Yurdakul, 2021: 49). Osmanlı Donanmasına ise tarafsız devletler ile ticareti tesis, asker ikmali, Tuna'dan geçeceği düşünülen Ruslara karşı önlem planları belirlenmiştir. Osmanlı donanmasının başında Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa vardır. Abdülkerim Paşa'nın Tuna için yaptığı plan başarısız olmuştur. Abdülkerim Paşa, Rusların Tuna'dan geçişlerini engellemek üzerine plan kurmuştur. Bu sayede Rus ordusu iki koldan abluka altına alınacaktır. Başarısız olan bu plana rağmen Osmanlı donanması Çanakkale'nin korunması ve asker ikmali gibi görevlerini başarıyla yapmıştır (Yurdakul, 2021: 50).

3.4. 93 Harbinin Son Bulması ve Ruslarla Yapılan Antlaşmalar

Rusların Edirne'ye kadar ilerlemeleri ve Bulgaristan'ın tamamını ele geçirmeleri üzerine İngiltere ve Avusturya Osmanlı'ya barış antlaşması imzalaması için baskı yapmışlardır. Kafkas cephesinde ve denizlerde üstünlük kuramayan Rusların batı cephesinde hızlı ilerleyişi ve askeri imkânsızlıklar Osmanlı Devleti'ni ateşkes istemeye zorlamıştır. Ateşkes teklifinin kabul edilmesiyle görüşmelere Kızanlık'ta başlanmıştır. Bu görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni Server Paşa ve Namık Paşa temsil ederken Rusya'yı ise Grandük Nikola temsil etmiştir. Daha sonra Edirne'nin de Ruslar tarafından işgal edilmesiyle görüşmelere Edirne'de devam edilmesi kararlaştırılmıştır (Aydın, 1994: 449). 31 Ocak'ta 1878'de Ruslarla Edirne'de Edirne Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır. Avrupalıların baskısıyla karşılaşan Ruslar kazanan taraf olarak Osmanlı ile yalnız kalmak istemiş, sonucunda Yeşilköy (Ayastefanos)'de 3 Mart 1878 görüşmelere başlamıştır (Özkan, 2018: 341). 93 Harbi rakamlarına göre iki tarafın birbirlerine denk asker sayılarına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Sayılar birbirine yakın olsa da Osmanlı Devleti'nin silah ve eğitilmiş asker sayısı bakımından üstün olduğu da açıktır. Örneğin Rusların kullandıkları topların tamamı tunçtan yapılmış dolayısıyla uzun süre atış yapmaya müsait değildir. Osmanlı Ordusu'nun elinde ise daha uzun menzilli ve çelikten yapılmış toplar bulunmaktadır. Bu şartlara rağmen Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetme sebepleri hakkında Osmanlı subaylarının raporları ve yabancı kaynakların bildirdiğine göre; özellikle Balkanlarda Ruslara karşı oluşturulacak yığınakların zamanında yetiştirilememesi, Tuna nehri için alınan önlemlerin gerçekleştirilememesi, savaş sırasında savaş yönetiminin merkezi bir komisyona devredilmesi ve Rusların Romen, Sırp ve Bulgarların desteğini almaları, Osmanlı ordusunun kış şartlarında savaşabilecek yeterli ekipmanının olmaması, savaş esnasında istihbarat ağı zayıflığı, komutanlar arasındaki uyumsuzluk, cesaretsiz ve ferasetsiz komutanların varlığı gibi birçok faktör gösterilebilir (Nalçacı, 2012: 169; Yalçınkaya, 2018: 460). Nitekim 93 Harbi Doğu Cephesi başkomutanı Ahmet Muhtar Paşa'nın yakınında savaşa şahit olan başkâtip Mehmed Ârif Bey, Başımıza Gelenler – 93 Harbinde Anadolu Cephesi * Ruslarla Savaş adlı hatıra tarzındaki eserinde: *“Yiyecek, giyecek yokluğu, yetersiz silâh ve cephâne ile subayların bir kısmının ehliyetsizliği, bize bu savaşı kaybettirdi.”* Şeklinde bir çözümleme yapmıştır (M. Rifat Bey, 2010: 65)

Edirne Ateşkes Antlaşması gereği Ruslara direnen ve teslim olmayan Erzurum teslim edilecektir. İstanbul Konferansından daha küçük olmamak şartıyla sınırları genişletilen kendi muhtar ve milis teşkilatları olan Bulgaristan emareti kurulacaktır ve Osmanlıya vergi verecektir. Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsız olacaktır. Ruslara 300 milyon ruble savaş tazminatı verilecek, boğazlar üzerinde Ruslara bazı imtiyazlar verilecek, Bosna-Hersek'in muhtariyeti tanınacak, Rumeli'deki Hıristiyan ahalinin bulunduğu rivayetlerde ıslahat yapılacaktır. Edirne görüşmelerinde bu kararlar alınırken Rusların karargâhlarını Yeşilköy'e taşımalarıyla 5 Mart 1878 tarihinde Ayastafanos Antlaşması imzalanmıştır.

Ayastafanos Antlaşması 29 maddeden oluşturulmuştur. Bu maddelerin konusu:

(Birinci Madde) Karadağ'ın bağımsızlığı ve sınırları hakkındadır.

(İkinci Madde) Bağımsız olacak olan Karadağ'da yaşayan halkla ilgilidir. Bu madde ile Müslüman tebaanın bölgeden çıkarılması, bölgeden gönderilecek Müslümanların mal ve mülklerinin Hıristiyan tebaaya verilmesi kararlaştırılmıştır.

(Üçüncü Madde) Sırbistan'ın bağımsızlığı ve sınırlarının belirlenmesi hakkındadır.

(Dördüncü Madde) belirlenen Sırbistan sınırları içerisinde Osmanlı ülkesine gitmek isteyenler hakkında oluşturulmuş, Karadağ'da olduğu gibi Müslüman tebaanın mal ve mülkünün Hıristiyan tebaaya geçeceği belirtilmiştir. Bu sevk veya göçün üç yıl içerisinde gerçekleşeceği de belirtilmiştir.

(Beşinci Madde) Romanya'nın bağımsızlığı ve sınırlarının belirlenmesi hakkındadır.

(Altıncı Madde) Bulgaristan'a muhtariyet verilmesi hakkındadır. Bulgaristan Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olacak ve Osmanlı Devleti'ne vergi verecektir. Ayrıca bu maddeyle Bulgaristan Prensiği'nin sınırları da belirlenmiştir.

(Yedinci Madde) Bulgaristan Prensiği kendi içinde kendi kendini yönetecek, kendi yöneticilerini seçecek ve sadece Osmanlıya vergi verecektir. Bir nevi bu antlaşmayla Bulgarların bağımsızlığı için karar alınmıştır.

(Sekizinci Madde) Bulgaristan Prensiği içerisinde Osmanlı Devleti'nin ordu bulundurmamasıyla ilgilidir.

(Dokuzuncu Madde) Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne vereceği vergi hakkındadır.

(Onuncu Madde) Balkanlar ve Rumeli'de kalan Osmanlı topraklarından gelecek mal ve mülkün Bulgaristan sınırları üzerinden geçeceği ve bu geçişlerin nasıl yapılacağına

Bulgar Prensiğiyle Osmanlı Devleti arasında yapılacak antlaşmalarla belirleneceği hakkındadır.

(On Birinci Madde) Bulgar Prensiği sınırları içerisinde kalan Osmanlı tebaasının emlak durumları hakkındadır. Bulgar Prensiğinin içinde oluşturulacak komisyonun emlak kayıtlarını iki yıl içerisinde tamamlaması kararı alınmıştır.

(On İkinci Madde) Tuna Nehri üzerinde Osmanlı Devleti'nin ordu bulundurmaması hakkındadır. Tuna Nehri üzerindeki bütün haklar Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'a verilmiştir.

(On Üçüncü Madde) Tuna Nehri'nin savaş boyunca kullanılmaması ve Tuna Nehri üzerinde hasar alan yerlerin tadilatı için Osmanlı Devleti'nin tazminat ödemesi kararlaştırılmıştır.

(On Dördüncü Madde) Bosna Hersek'in Avusturya'ya bırakılması hakkındadır.

(On Beşinci Madde) Girit ve Rumeli'deki Hıristiyan tebaa için ıslahatlar yapılması hakkındadır.

(On Altıncı Madde) Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin yaşadığı bölgede ıslahatlar yapılması hakkındadır.

(On Yedinci Madde) Osmanlı Devleti tarafından af ilan edileceği ve hükümlü olanların salıverilmesi hakkındadır. Bu madde muhtemeldir ki Rumeli ve Balkanlardaki Osmanlı Devleti'ne isyan eden ve tutuklananlar içindir.

(On Sekizinci Madde) Osmanlı-İran sınırı hakkındadır.

(On Dokuzuncu Madde) Savaş sonucunda kaybeden taraf olan Osmanlı Devleti'nin vereceği tazminat konusundadır. Bu madde uyarınca Osmanlı Devleti 1.410.000.000 savaş tazminatı ödemeyi taahhüt etmiştir. Bu miktar batıda ve doğuda Ruslara savaş tazminatı olarak bırakılan topraklar neticesinde 300 milyon rubleye düşürülmüştür. Batıda bağımsızlık verilen Sırbistan, Karadağ, Romanya'ya ve muhtariyet verilen Bulgaristan'a çok geniş araziler bırakılmıştır. Doğuda ise Kars, Ardahan, Batum ve Doğubayazıt gibi önemli şehirler Ruslara verilmiştir.

(Yirminci Madde) Osmanlı Devleti Osmanlı sınırları içerisindeki Rus tebaanın davalarını dostane şekilde çözümlenecektir.

(Yirmi Birinci Madde) Rusya'ya bırakılan topraklar içerisinde kalan Osmanlı tebaasının istekleri dâhilinde mallarını satıp göç edebilmeleri hakkındadır.

(Yirmi İkinci Madde) Rumeli ve Anadolu'da ikamet eden Rus din adamlarının Osmanlı din adamlarıyla aynı hakları sahip olabilmeleri hakkındadır.

(Yirmi Üçüncü Madde) Rus tüccarların Osmanlı ülkesinde ticaret yapabilmeleri hakkındadır.

(Yirmi Dördüncü Madde) Boğazlar hakkındadır ve Ruslara imtiyazlar içermektedir. Bu sayede Rus gemileri boğazlardan rahatça geçebileceklerdir.

(Yirmi Beşinci Madde) Rus ordusunun işgal ettiği bölgelerden çekilme süreleri hakkındadır.

(Yirmi Altıncı Madde) Yirmi beşinci maddenin devamı niteliğinde olup Rus ordusu çekilinceye kadar işgal edilen bölgeye Osmanlı ordusunun giremeyeceği hakkındadır.

(Yirmi Yedinci Madde) Yirmi altıncı maddenin devamı niteliğinde olup Rus ordusunun işgal ettiği topraklardan çekilirken sağlanacak güvenlikleri hakkındadır.

(Yirmi Sekizinci Madde) Esir değişimi hakkındadır.

(Yirmi Dokuzuncu Madde) Anlaşmanın on beş gün içerisinde iki nüsha hâlinde imzalanması hakkındadır (Erim, 1953: 387-400).

5 Mart 1878 Ayastafanos Antlaşmasıyla Ruslar Panslavizm politikalarını başarıya ulaştırmışlardır. Bu minvalde kurmak istedikleri büyük Bulgaristan Devleti için zemin oluşturmuşlardır. Karadeniz'de donanma bulunduramam durumlarını tersine çevirmişler, boğazlar konusunda Rusları engelleyen kısıtlamaları kaldırmışlardır. Osmanlı Devleti çok büyük toprak kayıplarına uğramış neredeyse parçalanmıştır. Ruslar savaş boyunca sadık dostları olan ve her türlü askeri desteği sağlayan Romen, Sırp, Karadağ, Bulgar ve Ermenilere Osmanlı Devletinden alabilecekleri neredeyse her şeyi vermişlerdir. Kafkasya'dan sonra ilk hedefleri olan sıcak denizlere bir adım daha yaklaşan Ruslar Osmanlı Devleti için önemli bir konumda olan Doğu Anadolu'ya yerleşmişlerdir.

Ruslar Ayastafanos Antlaşması'nın kendilerine sağladıklarıyla yetinmeyip işgal ettikleri bölgelerde Türk ve Müslüman katliamına koyulmuşlardır. Kafkasya'da da olduğu gibi Ruslaştırma siyaseti izleyerek işgal edilen bölgelerdeki yerli halkı göç etmeye zorlamışlardır. 93 Harbiyle 1. Dünya Savaşı arasında geçen dönemde de bu durumu destekler nitelikte çok yoğun göç olayları yaşanmıştır. Bu göçler Anadolu coğrafyasının demografik yapısını değiştirmiştir (Şirin, 2018: 397).

Ayastafanos Antlaşması sonucunda Osmanlıyla baş başa kalan ve neredeyse istediği her şeyi elde eden Ruslar, Avrupalıların baskısıyla yeni bir kongre düzenlemiştir.

Öncelikle Balkanlarda Rusların çizdiği gelişigüzel sınırlar bölge milletlerini rahatsız etmiştir. Sırlar Rusların verdiklerinin aksine Bosna-Hersek ve Makedonya'yı da topraklarına katmayı istemişlerdir. Romenler Besarabya'yı Ruslara vermek istememiştir. Bulgaristan'a ise geniş toprakların verilmesi Balkan milletleri için başka bir hoşnutsuzluk oluşturmuştur (Gencer, 1992: 516). Bunların dışında Rusların Karadeniz'de ve boğazlarda istediklerini almaları; Sırbistan, Romanya ve Bulgar Prenslğine verilen geniş toprakların Avusturya ve İngiltere'yi rahatsız etmesi 13 Temmuz 1878 Berlin Kongresi'nin sebeplerini oluşturmaktadır.

13 Haziran 1978 tarihinde görüşmelerine başlanan Berlin Kongresi, Alman Başkan Bismark'ın ev sahipliğinde 13 Temmuz 1878'de karara bağlanmış ve antlaşma imzalanmıştır. Kongreye Osmanlı Devleti, Çarlık Rusya, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Prusya, Fransa ve İtalya katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Müşir Mehmet Ali Paşa, Nafiya Nazırı Aleksander Karat Heodori Paşa, Berlin Sefiri Saadullah Bey temsil etmiştir. Bir aylık görüşme sonucunda karara bağlanan Berlin Kongresi 64 maddeden oluşturulmuştur. Anlaşmanın 1. ve 22. maddeleri arası Bulgar Prenslğinin sınırları ile ilgilidir. Rusların Panslavist politikaları sonucunda oluşturulan geniş Bulgar Prenslği sınırları üçe bölünmüştür. Oluşturulan 1. bölgenin sınırları dağıtılmış ve Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olarak bırakılmıştır. 1. bölgeyi yönetecek prensi Bulgarlar seçecek ve Osmanlı Devleti bunu onaylayacaktır. 2. bölge Doğu Rumeli adı altında iç işlerinde serbest kalmak üzere Osmanlı Devleti'ne tabii olacaktır. Yönetici valisi ise Hıristiyanlar arasından seçilecektir. 3. bölge Sırların topraklarına katmak istediği Makedonya bölgesi olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı olacak ancak Osmanlı Devleti bölgede ıslahat yapacaktır. 23. madde Girit'le ilgilidir. Girit'in durumu 1868 Dâhili Nizamnamesine (iç tüzük) göre şekillendirilecektir. Maddenin devamında ise Yunanistan sınırı ile ilgili kararlar alınmış, Teselya ve Epir'in konumu daha sonra iki devlet arasında yapılacak antlaşmaya bırakılmıştır. 24. madde Bosna-Hersek'in Avusturya'ya verilmesi ile ilgilidir. 25. ve 33. Maddeler arası Karadağ sınırlarına ayrılmıştır ve Karadağ'ın bağımsızlığı kabul edilmiştir. 34. ve 43. maddeler arasını geniş alanlar bırakılan Sırbistan'ın sınırlarının daraltılması hakkındadır. 44. ve 57. Maddeler arası Romanya'yla ilgili olup Romanya'nın bağımsızlığı karara bağlanmış, Romanya'nın istediği Besarabya Ruslara bırakılırken Toçi ve Dobruca Romenlere bırakılmıştır. 61. madde Osmanlı'nın doğu illeriyle ilgilidir. Vilayet-i Sitte (Erzurum, Van, Mamüretü'l Aziz, Diyarbakir, Sivas,

Bitlis)⁸ diye tabir edilen altı Doğu Anadolu şehrinde Ermenilerin yaşadığı ve bu bölgede Ermenilere ıslahat yapılması kararlaştırılmıştır. Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı korunmaları ve emniyetlerinin tesis edilmesi istenmiştir (Şahin, 2015: 9 -12). 62. madde Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan halkın din, ırk ve mezhep ayrımı yapılmaksızın mahkemelerde eşit kabul edileceği yönündedir (Şahin, 2015: 283). 63. ve 64. maddeler antlaşmanın imza edileceği protokol süreçleri hakkındadır.

3.5. 93 Harbi Sonrası Yaşanan Göçler ve Çerkezler

Rusların Kafkasya üzerine hâkimiyet mücadelesine giriştikleri dönemde uzun süre ellerinde tutamayacaklarını anladıkları bölgeler için Ruslaştırma siyaseti izledikleri bilinmektedir. Nitekim Kafkasya yerli halkını eritmek için yoğun bir yok etme (Ruslaştırma ve katliam) ve sürgün çalışmaları yapmışlardır. Bu çalışmalar sonucunda 1 milyondan fazla Kafkasya yerli halkı vatanlarından edilmiştir. Ruslar için 1865 yılı mayıs ayı itibariyle Kafkas sorununun sona ermesi yönü Slav ırklarının yaşadığı Balkanlar olarak değişmiştir. Kafkasya'da yaptıklarını Balkanlarda da yapmak isteyen Ruslar, Panslavizm politikası çerçevesinde Türk ve Müslüman ahaliyi yok etmek için bir dizi plan ve çalışma yapmıştır. Kurulması düşünülen büyük Bulgar Devleti içerisindeki Türk ve Müslüman halkın temizlenmesi temelleri sağlam bir devletin ilk adımı olacaktır.

1829 Kırım Savaşı ve 1864 Büyük Çerkez Sürgününün bir yönünü oluşturan Balkanlara çoğunluğu Çerkez olmak üzere yaklaşık 600 bin göçmen yerleştirilmiştir. Kırım savaşından sonra göç edenlerin çoğunluğunu Nogaylar oluşturmuştur. 1860'lı yıllara kadar Rumeli ve Balkanlara göç ve iskân edenlerin sayıları birçok kaynakta yaklaşık 300 bin olarak zikredilmektedir. 1860'tan sonraki rakamlar da 300 bin göçmenin geldiği ve bölgeye yerleştiği söylenmektedir. Bu göçmenler arasında Kafkasya göçmenlerinin sayısı 175 bin kadardır. Göçmenler çoğunlukla Rumeli ve Dobruca civarına yerleştirilmişlerdir (İpek, 1994: 4).

1855 tarihinden itibaren Kafkaslardan göç eden Çerkezler Rumeli'de Bulgaristan, Sırbistan ve Arnavutluk sınır boylarına iskân edilmişlerdir. Çerkez muhacirlerin Vidin'den

---

⁸ “XIX. yy. 'ın sonlarında kullanılmaya başlanan “Vilayet-i Sitte” tabiri, 1877-1878 OsmanlıRus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile ortaya çıkmıştır. Söz konusu antlaşmanın 16. maddesi, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Ma'muretü'l-Aziz, Van ve Bitlis vilayetlerinden oluşan Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermeniler lehine ıslahat yapılması ile ilgilidir. Bu tarihten sonra, bu vilayetler “Vilayet-i Sitte” olarak adlandırılmıştır.” (Bırol, 2019: 1643).

Sırbistan sınırı üzerinde İzornik kasabasına ve Sava nehrine kadar uzanan bölgede askeri bir tampon oluşturacak şekilde iskân edildikleri anlaşılmaktadır (İpek, 1994: 4-5). Bunun da en önemli sebebini Çerkezlerin savaşı bir yapıya sahip olmaları ve Müslüman oldukları için Osmanlı Devleti adına görev yapabilecek milletler arasında olmaları gösterilebilir. 93 Muhâcereti 'nde yaşanan göçlerin sebebi olarak Osmanlılar ile Ruslar arasındaki savaş gösterilse de bu durumun tek ve asıl neden olduğunu söylemek yanlış olacaktır.

Rusların Panslavizm politikası üzerine kurulacak olan Bulgar Devleti sınırları içerisine Kafkas ırklarının yerleştirilmesi ve bu milletlerin Müslüman oluşları Ruslar için engel olarak görülmüştür. Ruslar Panslavist politikalarını Kafkasya'da olduğu gibi Panrussizm'e bırakmışlardır (İpek, 2006: 49). Bulgar toprakları içerisinde Panslavist politikaları yürütmesi için Bulgar komiteleri kurulmuş, bu komiteler Ruslarca finanse edilmiştir. Azınlıkların bulunduğu topraklarda Osmanlı'ya ıslahat yapması için yapılan baskılar sonucunda Rusların da teşvikiyle Bulgarların yaşadıkları bölgelerde milliyet esasına dayanan okullar açılmaya başlanmıştır. 1877 yılına değin bu okulların sayısı 1500'lü rakamlara ulaşmıştır. 1877 yılına kadar geçen sürede önemli sayılabilecek bir sayıda Bulgar aydını yetişmiştir. Bulgarlar zaman zaman milliyetçiliğin de etkisiyle Katolik devletlerin desteğini alacaklarını düşünerek yön değiştirseler de Rusların Panslavist politikaları daha ağır basmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısının sonuna kadar silahlı bir hareketin olmadığı Bulgar topraklarında 1840'lı yıllardan itibaren silahlı ayaklanmaların görülmeye başlanmıştır. 1875 yılına kadar Avusturya ve Rusya'nın etkisiyle Bulgar toprakları içerisinde birçok isyan patlak vermiştir. Osmanlı Devleti bu isyanları bastırırken düzensiz süvari grupları olarak adlandırılan Kafkas göçmeni olan Çerkezleri de kullanmışlardır. Bu küçük büyük isyanlar Osmanlılarca bastırılrsa da Rusların oluşturdukları kamuoyu faaliyetleri Osmanlı'yı ve bölge Müslümanlarını da kötü göstermeye yetmiştir. 1876 yılında düzenlenen tersane konferansında Avrupalı devletler açıkça Çerkezlerin Balkanlardan çıkarılmalarını istemişlerdir (Saydam, 1997: 207).

1876 yılına gelindiğinde Karadağ ve Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açtığı görülmektedir. Devamında ise 93 Harbi yaşanmıştır. 93 Harbine değin Osmanlı Devleti ve Müslüman halkı için oluşturulan kötü algı bölgede yaşayan Hıristiyan unsurların Türk ve Müslümanlara karşı tavır almalarına sebep olmuştur (İpek, 1994: 7-9). Gerek savaş sırasında gerek sonrasında Ruslarca idare edilen komiteler birçok bölgede Türk ve Müslüman katliamında bulunmuşlardır. Ruslar Kafkasya'da düştükleri hata olarak

gördükleri Ruslaştırma politikalarının işe yaramadığını tecrübe ettikleri için yukarıda da anlatıldığı gibi kurulması planlanan Büyük Bulgar Devletini tek milletten oluşturma gayretindedir. Osmanlı Devleti göçmenlere kucak açmış olmasına karşın nüfus değişimine ne Ruslar ne de Avrupalı Büyük Devletler kulak vermişlerdir. Dönem itibariyle neredeyse yarısını Türk ve Müslümanların oluşturduğu Bulgar topraklarında Bulgarları tek güç haline getirebilmek için diğer milletleri eritme politikası izlenmiştir. Bu göçe zorlamak değil öldürebildiği kadarını öldürmek, kaçabilenlere göz yummak şeklinde planlanan oyunların sonucu olmuştur.

Rusların Balkanlarda yaptıkları uzun süredir planladıklarının sonuçları olarak şekillenirken Kafkas cephesinde yaptıkları ise daha 1860'lı yıllarda Kafkasya'nın Dağlı halkları üzerinde tecrübe ettiklerinden ibaretti. Nitekim 93 Harbi sırasında Ardahan, Sohum, Doğubayazıt, Eleşkirt, Kars gibi şehirlerde yerli halkı katletmişler, öldüremediklerini ise göçe zorlamışlardır (İpek, 2006: 50-51). Bu faaliyetleri gerçekleştirirken de bölgece yaşayan Hıristiyan yerli ahaliyi aktif olarak kullanmışlardır. Türklerle ve Müslümanlarla herhangi bir sorunu olmayan milletleri dahi Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaasına karşı kıskırtmışlardır (Hacısalıhoğlu, 2018: 206). Batıda Bulgarları kullanırken doğuda ise ordularına alıp rütbe verdikleri Ermenileri kullanmışlardır. Ermenilere önemli görevler vererek onların kendilerince sadakatlerini sağlamışlardır. 93 Harbi sırasında doğu cephesini yönetmesi için bir Ermeni'yi seçmişler, Erzurum'a girebilmek için iyi Türkçe bilen Ermenileri kullanmışlardır.

3.6. 93 Harbi Batı Cephesi Rumeli ve Balkan Göçleri

93 Harbi planlarını Tuna Nehri'nin Osmanlı tarafında şekillenmesi nedeniyle Tuna'nın Avrupa tarafını oluşturan Dobruca Bölgesinden Ruscuk ve Vidin'e kadar olan bölgedeki Türk ve Müslüman ahalinin hafif yükleriyle birlikte derhal göç etmeleri istenmiştir. Savaşın henüz başladığı Mayıs 1877 tarihi itibariyle bölgede yaşayan Türk ve Müslüman halk Osmanlı topraklarına doğru kitleler hâlinde göç etmeye koyulmuşlardır. Göçlerin Bulgar toprakları üzerinden geçmesi neticesinde Bulgarlar göç katarlarına saldırmaya başlamışlardır. Savaşın başladığını ve göçlerin yoğunlaştığını gören Bulgar gençleri de Rus ordularına katılmışlardır. Tuna nehri civarında bulunan Tulça mevkiindeki Türk ve Müslüman halk gelen göçler ve şehirlerinin yakılacağı endişesiyle şehri hızlı bir şekilde tahliye etmeye başlamışlardır (İpek, 1994: 22). Herhangi bir direnişle

karşılaşmayan Ruslar Dobruca bölgelerine geldiklerinde Bulgarlarla ordularını güçlendirmişler, Varna ve Silistre'ye doğru hareket etmeye başlamışlardır. Bu bölgedeki Türk ve Müslüman halk da Şumnu ve Osmanpazarı'na iltica etmişlerdir. Bu göçler haziran ayı içerisinde gerçekleştiği için halk mahsullerini toplayamamıştır (İpek, 1994: 23). Ruslar işgal ettikleri Dobruca'daki göç etmemiş olan Müslüman ahaliyi katletmişlerdir. Rusların bu hareketi savaşın seyri ve halka uygulayacak katliamların da ilk göstergesi olmuştur. Ruslar savaş sırasında ilk olarak Türk şehirlerini topa tutarak halkın göç etmesini istemişlerdir. Daha Tuna Nehri'ni geçmeden 25 bin nüfuslu Rusçuk şehrini topa tutmuşlardır. Rusların işgal ettiği bölgelerdeki Türk ve Müslüman halk korkuya kapılarak domino etkisi misali birbirlerini Osmanlı topraklarına doğru itmişlerdir. Ruslar Razgrat ve Osmanpazarı civarına geldiklerinde savunmasız bölgedeki Türk ve Müslüman olan erkek, kadın, çocuk demeden Bulgar ve Kazaklarla⁹ birlikte katletmişlerdir. Ruslar Temmuz 1877 yılı itibariyle Tırnova ve Osmanpazarı'nı işgal etmişler, bu bölgenin yerli halkı da Şumnu'ya doğru göç etmeye başlamışlardır (İpek, 1994: 23). Ruslar göç kafilelerine de acımamışlar, Varna yolu üzerinde bulunan bir Türk muhacir kafilesi Ruslar tarafından kılıçtan geçirilerek öldürülmüşlerdir. Ruslar işgal ettiği bölgelerde bunları yaparken daha önceden silahlandırdıkları Bulgarlar da rahat durmamış daha Rusların işgal dahi etmediği Havza, Babaeski, Pınarhisar ve Hayrabolu gibi bölgelerde katliam yapmışlardır. Rusların hızlı ilerleyişi Bulgarları heyecanlandırmış, silaha sarılan Bulgarlar Türk ve Müslüman avına başlamışlardır (İpek, 1994: 23).

Ruslar 93 Harbinin batı cephesinde ana iki kol üzerinden ilerlemişlerdir. Bu kollardan birini oluşturan General Gurko kuvvetleri Şıpka geçidini geçtikten sonra Kızanlık, Eski Zağra ve Yeni Zağra bölgelerinde silahlandırdıkları Bulgarlarla birlikte bölgenin Müslüman halkını erkek, kadın, yaşlı, genç, çocuk demeden katletmişlerdir. Şehirler ve kasabalar top atışları sonucunda küle dönmüştür. Bir süre Osmanlı kuvvetleri Rusları geriye ittiğinde dağlara doğru kaçan Müslüman halk geri döndüklerinde hiçbir şeylerinin kalmadıklarını görmüşler ve çaresiz bir şekilde Osmanlı Devleti topraklarının içlerine doğru göç etmeye koyulmuşlardır. Eski Zağra'da toplanan Hıristiyan, Yahudi ve Bulgar'ın da olduğu 30 bin kişilik göçmen kafilesi Filibe ve Edirne'ye doğru göç etmeye

⁹ “Kazaklar, Rusya genelinde 10 coğrafi bölgeye dağılmışlar ve Rus ordusu bünyesinde de bu şekilde yer almışlardır. Bunlar, Don, Kuban Kafkas, Terek Kafkas, Astrahan, Ural, Orenburk, Semiriatehensk, Batı Sibirya, Trans-Baykal ve Amur Kazaklarıdır.” 93 harbi esnasında 152.514 Kazak Rus ordusunda görev yapmıştır. Kazaklar vergi vermeme karşılığında Osmanlı Devleti'ndeki tımar sistemine benzer şekilde Rus ordusu içinde askerlik görevi üstlenmişlerdir (Nalçacı, 2012: 161).

başlamışlardır. Rusların elinden bölgede zulme uğramış 10 bin Müslüman kurtarılabilmıştır (İpek, 1994: 25).

Rusların Plevne önlerine kadar gelmeleriyle korkuya kapılan Türk ve Müslümanların yaşadığı şehirlerin başında gelen Lofça ve Sofya Türk-Müslüman halkları Ruslar daha şehirlerine gelmeden Orhaniye ve Plevne istikametine doğru kaçmaya başlamışlardır. Plevne'nin kısa süre de olsa tutulmuş olması nedeniyle Ferik Şevket Paşa bu muhacirleri Orhaniye Plevne arasındaki uygun yerlere iskân ettirmeye çalışmıştır (İpek, 1994: 25).

Eylül 1877 itibariyle Sofya'da 40 binden fazla muhacir toplanmıştır. Göçmen sayısı bu kadar çok olunca göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için bir komisyon kurulmuştur. Sofya'da çok sayıda Muhacirin toplanmış olması Rusları harekete geçirmiş ve böylece Ruslar Sofya'yı kuşatmışlardır. Sofya'nın Ruslar tarafından kuşatılmasıyla muhacirler Sofya'dan Osmanlı yönüne doğru her şeylerini bırakarak göçe başlamışlardır. Sofya'dan hareket eden muhacirlerin bir kısmı Filipe ve Tatarpazarcığı ovalarına inmişlerdir. Ocak 1878 yılı itibariyle Köstendil'den ayrılmayan Müslüman halk Bulgarlar tarafından katledilmişlerdir. 1877 yılının sonu itibariyle Sofya ve Edirne arasında göç eden muhacir sayısı 150 bini aşmıştır (İpek, 1994: 26).

Plevne'nin 10 Aralık 1877'de düşmesiyle bölgeye kuzeyden gelip yerleşen muhacirler Filibe'ye doğru göçe koyulmuşlardır. Filibe aynı zamanda muhacirlerin buraya kadar yaya gelip buradan da Osmanlı ülkesine nakledildikleri bölgedir. Daha Temmuz 1877 tarihi itibariyle dolan tren garları Plevne'nin düşmesiyle de hizmet veremeyecek hale gelmiştir. Osmanlı Devleti trenleri ve tren hatlarını 93 Harbi boyunca asker sevkiyatı için kullanmışlardır. Temmuz 1877 tarihi itibariyle Rus askeri birliklerin Kızanlık mevkiine gelmeleriyle Filibe halkı korkuya kapılıp göç etmeye başlamışlar, Osmanlı kuvvetlerinin Filibe'ye gelerek 10 bin kişilik bir askeri birlik kurması bölge halkını kısmen de olsa göç etmekten alıkoymuştur. Fakat diğer bölgelerden çok sayıda göçmenin Filibe'ye gelişi halkı korkuya sevk etmiş, Filibe halkı istasyonlara dolmuşlardır (İpek, 1994: 27).

Devamında Filibe şehri Ruslar tarafından işgal edilmiş, bölge halkı Ruslar tarafından şehre dönmeye ikna edilmiş fakat katliama maruz kalmışlardır. Meriç vadisine kadar gelen muhacirler ve bölgenin Türk-Müslüman halkı Plevne önlerinde kazanılan kısa süreli zaferler sonucunda Osmanlı ordusuna güvenerek yerlerinde kalmışlardır. Kızanlık'ta

Ruslarla mütarekelerin başlaması ile bölgedeki göçmen ve yerli halk göç etmekten vazgeçmişlerdir. Fakat kısa süre sonra Rusların ilerlediği duyulunca tekrar göçe koyulmuşlar nitekim devamında Osmanlı görevlilerinin halktan göç etmelerini istemeleriyle binlerce göçmen Edirne'de de durmayarak İstanbul yönüne doğru hareket etmeye başlamışlardır. Edirne halkı daha Ruslar bölgeye gelmeden muhacirlerin akını üzerine şehri çok daha önceden terk etmişlerdir (İpek, 1994: 28).

3.7. 93 Harbi Doğu Cephesi ve Kafkas Göçleri

Ruslar, Kafkasya'yı yüzyıllardan beri yurt edinmiş Türk ve Müslüman halkı Balkanlarda göstermiş olduğu başarıdan da güç alarak ya asimile etmeye çalışmışlar ya katletmişler ya da göçe zorlamışlardır. Yukarıda da birçok defa ifade edildiği gibi Rusların politikalarında bölge fak etse de yapılanlar değişmemiştir. Rusların politikaları girdikleri topraklarda kalıcı olabilmek için yürüttükleri faaliyetlerden kaynaklıdır. Bunu gerçekleştirirken hiçbir insani durumu gözetmemişlerdir. Günümüzde modern anlamda bir soyu asimile etmek veya göçe zorlayarak çok sayıda insanın ölümüne sebep olmak soykırım olarak adlandırılmaktadır. Ruslar, bunun birçok kez bilincinde olarak hareket etmişlerdir. Gerek Kafkasya'da gerekse Balkanlarda kendilerine sadık gördükleri Hıristiyan tebaayı da kullanmaktan geri durmamışlardır. Dönem itibariyle Hıristiyan tebaaya makam, mevkii, rütbe ve maddi olarak destekte bulunmuşlar, koruyuculuklarını üstlenecekleri vaadiyle Müslüman halklara karşı savaşmalarını istemişlerdir. Girdikleri bölgelerdeki Müslüman tebaanın her şeylerini alıp ellerini kollarını bağlarken Hıristiyan tebaayı ise silahlandırmışlardır. Rusların politikalarındaki değişiklikler Kafkasya üzerinde birçok kez deneyerek tecrübe ettiklerinden kaynaklanmıştır. Yaklaşık 300 yıl hükmetmek için mücadele verdikleri Kafkasya topraklarından üçüncü bir devlete karşı giriştikleri her savaştan arkalarından vurulmuşlardır. Ruslar da bunu önlemek için aktif bir Ruslaştırma politikası gütmeye başlamışlardır.

Ruslar 93 Harbinin Doğu Cephesini oluşturan bölgede genel itibariyle başarısız olmuşlardır. Fakat Osmanlı savunma hattının Erzurum'a kadar çekilmesi üzerine Doğubayazıt, Ardahan, Kars, Batum gibi şehirleri işgal etmişlerdir. Ruslara işgal edemedikleri bölgeler de Ayastafanos ve Berlin Antlaşmalarıyla teslim edilmiştir. Ruslar bölgede kalıcı olma hayali taşıdıkları bölgeyi kendilerine göre düzene sokmaya

çalışmışlardır. Bu plan kendileri için bir düzen teşkil etse de bölge halkı için felakettir. Ruslar Ayastafanos ve Berlin Antlaşmalarıyla kendilerine bırakılan Kars, Ardahan, Oltu ve Kazman sancaklarında bir askeri şehir oluşturmuşlardır (Tanrıverdi, 2018: 413). Oluşturulan bu askeri vilayete bölgenin nüfus yapısını değiştirmek ve devamında Ruslaştırmak için Ermeni, Rum, Yezidi, Süryani, Ukraynalı, Malakan, Duhabar, Estonyalı, Kafkasyalı ve Almanlardan oluşan Hıristiyanları yerleştirmeye koyulmuşlar, bölgenin Müslüman halkının göç etmesi için ise üç yıl süre tanımışlardır. Aksi takdirde kalanların Rus tabiiyetini kabul edecekleri belirtilmiştir (Arslan, 2018: 102; İpek, 2006: 53).

Göçmenlerin sevk edilmek üzere toplanacakları merkezi Erzurum oluşturmuştur. 93 Harbiyle birlikte tekrar aktif hale getirilen Muhacirin Komisyonunun yaptığı çalışmalarla tespit edilen iskân mahallelerine göçmenler peyderpey gönderilmeye başlamışlardır. Mayıs 1879 tarihi itibarıyla özellikle Kars civarından gelen göçmenlerin sayısı 15 bini geçmiştir. Daha sonraki yıllarda bu sayının 30 binleri gördüğü de bilinmektedir. Erzurum'a gelen göçmenlerden yaklaşık 8 bin kadarı 1880 yılının ilkbaharına kadar daha önceden belirlenen Sivas, Malatya, Mamuretülaziz, Ankara gibi mahallere gönderilmiştir (İpek, 2006: 54). Kars civarından Anadolu'nun çeşitli yerlerine yapılan göçler 1904 yılına değin devam etmiştir (Tanrıverdi, 2018: 415; İpek, 2006: 55). 93 Harbi sırasında ve sonrasında Karadeniz'den de göçmenler vapurlar yoluyla Trabzon ve Samsun ve Kastamonu gibi liman şehirlerine taşınmışlardır.

93 Harbiyle Güney Kafkasya'nın Sohum şehri civarında 40 bin göçmen toplanmıştır. Bu göçmenlerin çoğunluğu Trabzon'a yerleştirilmiştir. Geçici olarak liman şehirlerine taşınan Sohum göçmenlerinin bir kısmı Giresun'a bir kısmı da Karahisar'a yerleştirilmişlerdir. Trabzon ve İzmit arasında kalan Kuzey Anadolu coğrafyasında neredeyse her yere Kafkas göçmenleri küçük gruplar halinde yerleştirilmeye çalışılmıştır.

93 Harbi sırasında Batum'un Türk ve Müslüman halkı Osmanlı kuvvetlerinin yanında kendi vatanlarını korumak için mücadele etmişlerdir. Berlin Kongresi görüşmeleri sırasında da şehirlerinin yabancı bir güce teslim edilmemesi hususunda çağrıda bulunmuşlardır. Avrupalı Devletlerin bu çağrıya kulak asmaması üzerine Batum şehri Ruslara bırakılmıştır. Göçler Batum'da Rusların işgalinden önce başlamış ve 1878'de kadar Trabzon'a gelenlerin sayıları yaklaşık 6 bin olmuştur. Karadeniz üzerinde şekillenen göçlerde olduğu gibi Batum göçmenleri de Karadeniz üzerindeki liman şehirlerine geçici

olarak sevk edilmişlerdir. Sevk edilmeyi bekleyen bu göçmenlerin bir kısmı liman şehirlerinde iskân edilmişlerdir. 700 haneden oluşan Batum göçmeni Trabzon ve Kastamonu şehirlerine yerleştirilmişlerdir. Muhacirin Komisyonunun daha önce tespit edildiği bölgelere gitmek istemeyen göçmenler de olmuştur ve dolayısıyla uzun süre geçici sevk merkezlerinde beklemek zorunda kalmıştır. Muhacirin komisyonunca belirlenen birçok göç mevkiini beğenmeyen Kafkas göçmenleri yerleştirilecekleri bölgeleri kendileri seçmek istemişlerdir fakat bu istekleri uygun bulunmamıştır. Örneğin; Acara, Livana, Gönye, Çürüksu ve Batum civarından gelen yaklaşık 70 bin göçmen Aydın vilayetine yerleşmeyi talep etmişlerdir. Onların bu isteğine karşılık olarak Sisan adası karşısındaki bölge gösterilmiş ancak bölgenin tarıma elverişli olmaması ve su kaynaklarının kısıtlı olması sebebiyle göçmenler tarafından kabul edilmemiştir. Necide bu göçmenler Ankara civarına yerleştirilmişlerdir (İpek, 2006: 59). Batum'dan gelen göçler 1903 yılına kadar sürmüştür. Sohum'dan gelen göçmenlere uygulandığı gibi Batum'dan gelen göçmenler de Muhacirin komisyonunun belirlediği sahaları beğenmedikleri için Trabzon ve Sinop arasındaki sahil kasabalarına yerleşmişlerdir.

Kafkasya göçlerinin en yoğun olduğu dönem 1859 ile 1867 yılları arasında gerçekleşmiştir. Ruslar bölgede yaptıkları etnik temizlik çalışmalarının sonucunu alacaklarını ve Kafkas halklarından herhangi bir tehdit almayacaklarını düşünmüşlerdir. Fakat 93 Harbi sırasında da Çerkezler Ruslara karşı direniş göstermişlerdir. Dolayısıyla Çerkezlerin direnmesi Rusların Çerkezleri Osmanlı topraklarına sürmelerine neden olmuştur. 93 Harbi sırasında ve sonrasında başta Çerkezler olmak üzere Nogay, Tatar, Dağıstan halkları da Anadolu'ya göç etmişlerdir (İpek, 2006: 61).

3.8. 93 Harbi Sonrası Çerkez Göçmenlerin İskânı

93 Harbi sırasında ve sonrasında Kafkasya'dan gelen göçmenlerle Balkanlardan gelen göçmenlerin İstanbul'da toplandıkları anlaşılmaktadır. İstanbul göçmenler için geçici sevk noktası oluşturmuştur. İstanbul'a o kadar çok göçmen toplanmıştır ki göçmenleri taşıyan bazı gemilerin karaya yanaşmalarına izin verilmemiştir. Dolayısıyla göçmenler uzun süre gemilerde bekletilmişlerdir. Ayrıca şehirde bekletilen göçmenlerin yol açtıkları anarşinin önlenmesi için üç beş Çerkez'in bir arada gezmesi de yasaklanmıştır. Göçmen sayısı o kadar artmıştır ki Muhacirin Komisyonu boş arazi belirlemede zorlanmıştır.

İstanbul çevresinde bekletilen göçmenler ileride devlet için sorun teşkil edeceği gerekçesiyle buraya yerleştirilmek istenmemiştir. Ayrıca Şam ve Kudüs gibi bölgelere Avrupalıların tepkisinden çekinildiği için Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon, Hakkâri, Dersim gibi şehirlere de Rus sınırlarına yakın olduğu için göçmen yerleştirilememekteydi. Bu şartlar altında göçmenler Samsun, Mersin, Bingazi, İskenderun, İzmit, Trabzon, Sinop, Antalya, Mudanya gibi şehirlere yerleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Rus sınırına göçmen yerleştirilmemesi kararı alınsa da karadan olan göçler sonucunda Dersim, Diyarbakır, Erzurum, Hakkâri, Van, Siverek ve Erzincan gibi şehirlere küçük gruplar halinde göçmenler yerleştirilmiştir. Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yerleştirildiği yerlerin bazılarında da Rumeli'den göçmenlerin yerleştirilmediği görülmüştür. Bu vilayetler arasında Dersim, Diyarbakır, Erzurum ve Van da vardır.

1890 yılına gelindiğinde 93 Harbi sonrası yaşanan göçlerin oldukça azaldığı görülmektedir. 1864 Büyük Çerkez Sürgünü sırasında Kuban havzasına sürülen Çerkezlerden 24 bin kadarı Türk topraklarına göç etmek istemişlerdir. Ruslar göçmenlerin bu isteğini kendi sınırlarından uzak bölgeler olmak şartıyla kabul etmiştir. Muhacirin Komisyonu da bu istek üzerine Konya, Adana ve Ankara vilayetlerinde yerleşebilecekleri uygun yerler belirlemişlerdir. Fakat göçmenler Batı Anadolu topraklarına yerleşmek istemişler, bu bölgede yeterli arazi olmaması sebebiyle bu istekleri karşılanmamıştır. Bu şartlar altında Rumeli'den de göç hareketleri devam ettiği için Kafkasya'dan gelecek göçlerin kabul edilmemesi kararı alınmıştır. Daha önce istekleri kabul edilen Kuban vadisi göçmenlerinin Çerkez olmaları dolayısıyla Erzurum, Van, Hakkâri gibi bölgelere yerleştirilemedikleri de görülmektedir. Kastamonu, Ankara, Konya, Mamuretülaziz ve Sivas vilayetlerine sevk için karar alınmıştır ancak göçmenler bunu kabul etmemiştir. Kendilerinin istediği yerlere yerleştirilmek istemişlerdir. Nitekim bu durum karara bağlanmasa da göç etmesi kabul edilen 9 850 Kafkas göçmeninin Anadolu'ya getirilmesi yönünde karar alınmıştır (İpek, 2006: 64-65).

Tablo 4. 1890-1894 yılları arasında Anadolu'da yerleştirilen Kafkas göçmenleri

Antalya	2700
Adana	5000
Cebel-i Bereket (Osmaniye)	Bilinmiyor
Kozan	Bilinmiyor
Kastamonu	2000
Sinop	
Samsun	Bu üç şehre 93 Harbi Sonrasında 120 hanede
Sivas	700 Kafkas göçmeninin yerleştirildiği düşünülmektedir.

(İpek, 2006: 65).

Tabloda verilen göçmenler muhtemelen Kuban havzasından Anadolu'ya göç eden Çerkez grubudur. Çünkü 1890 yılı itibariyle Rumeli ve Kafkas göçleri neredeyse durmuştur. Rumeli'den gelmesi muhtemel tek göçmen grubu olarak Şumnu ahalisi kalmıştır. Kafkas göçmenlerinden yaklaşık 25 bin göçmenin göç isteklerinin kabulünün bu tarihler arasına denk gelmesi bu bilgiyi kanıtlar niteliktedir (İpek, 2006: 65). Sonuç olarak Kafkaslar Kuban ve Kabartay'dan çıkan Çerkez muhacirler Anadolu toprakları içerisinde Antalya, Adana, Osmaniye, Kastamonu, Sinop, Samsun ve Sivas şehirlerine yerleştirilirken Anadolu dışında ise Suriye, Ürdün ve Filistin topraklarına yerleştirilmişlerdir (İpek, 2006: 65-66).

3.9. Osmanlı Devleti'nin İskân Politikası ve Çerkez Göçmenlerinin İskânı

Osmanlı Devleti'nin iskân siyaseti dönemsel olarak değişkenlik göstermiştir. Devletin kurulduğu dönemlerde yayılma ve sınır güvenliği için yapılan göçler doğal sınırlara ulaşılmasıyla iç göçe doğru evrilmiştir. İç göçler ise Türk yaşayışında hep var olan kışlaktan otlığa mevsimlik hayvan otlatma üzerine olan göçler, devletin âtil durumda olan arazileri aktif kullanıma açmak için yaptırdığı göçler ve güvenlik kaygısıyla yapılan merkeze yakın olma isteğiyle doğan göçler olmak üzere üç şekilde yapılmıştır. Güvenlik kaygısıyla yapılan göçler Osmanlı Devleti içerisinde iç karışıklıkların ve isyanların yaşandığı XVII. yüzyılda yoğunlaşmıştır. Bu yüzyıl aynı zamanda dış göçlerin de

yoğunlaşacağı dönemin başlangıcı olmuştur. Osmanlı topraklarına XVII. yüzyıla değin 200 bin Yahudi topluluğu dışında büyük bir göç dalgası yaşanmamıştır. XV. yüzyılın sonlarında 200 bin Yahudi topluluğu İspanya'dan kovulurken Osmanlı Devleti kucak açmıştır.

On sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı toprakları ve Ruslar arasında bir tampon oluşturan Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi (1771) sonucunda Osmanlı ülkesine doğru toplu göç hareketlerinin yaşandığı görülmüştür. Bu göçlerin ana unsurunu Nogaylar oluşturmuştur. Rusların bu tarihten sonra durmak bilmeyen genişleme politikaları nedeniyle özellikle Osmanlı Devleti'nin kuzeyindeki Müslüman toplulukların yönlerini Osmanlı Devleti topraklarına doğru çevirmelerine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemine girmesiyle toplu göçler artmış sonucunda Osmanlı devlet adamlarının izlediği göç politikaları da değişmeye başlamıştır. Avrupa ve Asya'da kaybedilen geniş topraklar ve öncesinde buralara yerleştirilmiş ya da Müslüman olmuş topluluklar Osmanlı Devleti'nin doğup büyüdüğü Anadolu topraklarına doğru göç etmeye başlamışlardır.

Osmanlı devleti tahtında kim olursa olsun göçmenlere sınırlar sonuna kadar açılmıştır. Göçmenlerin dini ya da kimliği de Osmanlı Devleti topraklarına gelmeleri için engel teşkil etmemiştir. Avrupa'da baskı görmüş halklar da zaman zaman Osmanlı topraklarına sığınmıştır. Örneğin; XVIII. yüzyılın başlarında (1718) Habsburgların baskı ve zulmünden kaçan Macarlar Osmanlılara sığınmışlardır. Osmanlı bu sığınmacılara ev ve iş sağlamıştır (Saydam, 1997: 94). Fakat doğal bir sonuç olarak çoğunlukla Müslümanların Osmanlı topraklarını seçtikleri görülmektedir. Bunun en önemli sebebi ise Osmanlı Devleti'nin uzun bir süre Müslümanların koruyuculuğunu üstlenmesinden ve özellikle batı sınırlarında Türklerin Avrupa topraklarında istenmemeleri ileri gelmektedir. Göçmenler geldikleri bölgelerde gördükleri kötü muamelelerden dolayı zorunlu olarak kendilerini güvende hissedecekleri Osmanlı topraklarına sığınmışlardır. Bunun içindir ki Osmanlı toprağı olmayan yerlerden dahi Osmanlı topraklarına çok sayıda kitlesel göç hareketi yaşanmıştır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti sınırlarının daralması ve akabinde milyonlarca insanın Anadolu üzerinde yığılması Osmanlı Devlet adamlarını çözüm arayışına itmiştir. XVII. yüzyıl boyunca Anadolu topraklarında yaşayan ahalinin ülke genelinde yaygınlaşan güvenlik sorunu nedeniyle merkeze yakın bölgeler olan İstanbul

çevresine göç etmesi neticesinde boşalan arazilere muhacirlerin yerleştirilmesi yaşanan büyük çaplı göçler için çözümün odak noktasını oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti yaşanan ve yaşanacak göçler için dönemsel olarak politika değişikliğine gitmiştir. Kırım'ın Rusların eline geçmesiyle çok sayıda Müslüman Tatar ve Nogay'ın Osmanlı topraklarına sığınması Osmanlı Devleti'nin göç politikasındaki değişimin ilk adımlarını oluşturmuştur. Kırım Savaşı ile başlayan ve I. Dünya Savaşı'nın sonlarına değin sürecek Türk-İslâm topluluğu göçlerinin başlangıçta devam edeceğinin hesaplanamaması göç politikaları için tek bir plan üzerine hareket edilmesini engellemiştir. Kırım savaşı öncesinde ileride yaşanabilecek göçler için önlem alınsa da bu planların da zaman zaman değiştiği görülmüştür. Örneğin; 28 Ekim 1852 tarihli 47 Çerkez göçmen için hazırlanan mazbataya göre göçmenler Osmanlı Devleti'nin daha önceki uygulamalarına dayanarak para talebinde bulunmuşlardır. Fakat bu istekleri sonraki muhtemel göçler için örnek teşkil edeceği düşüncesiyle reddedilirken göçmenlere arazi tahsisi, ev tahsisi, belli bir süre vergiden ve askerlikten muafiyet kararları alınmıştır (Saydam, 1997: 96). Bu mazbata ile alınan kararlar bu tarihten sonra yaşanacak göçler için temel oluştursa da göçlerin büyüklüğünün ve sayılarının hesaplanmamış olması planların da değişmesine neden olmuştur. Çok geçmeden Kırım savaşının yaşanması ve kitlesel göç hareketlerinin Osmanlı toprakları yönüne doğru olması imkânların da azalmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti ne şartlarda olursa olsun yaşanan göçlere kapılarını kapatmamıştır. Mevcut şartlar altında yapılabilecekler hesaplanmış sığınmacılara devletin imkânları çerçevesinde yardım eli uzatılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin 1964 Büyük Çerkez Sürgünü ve 93 Harbi sonrasında göçmenleri zor şartlara rağmen kabul gerekçeleri ve göçmenlerin gelecek planlamalarındaki yerleri hakkındaki düşüncelerini sıralayacak olursak:

- 1) Göçmenlerin çaresizlikleri düşünülerek insani açıdan yaklaşmış ve zor şartlara rağmen göçlerin önü kesilmemiştir. Bu politika Türk kültürünün gereği olarak yüzyıllardır nerdeyse bütün Türk-İslâm devletlerinde uygulanan bir siyaset olagelmiştir.
- 2) Devletin sembol değeri taşıması nedeniyle itibarının korunmak istenmesi özellikle Müslüman tebaanın göçlerine açık olma durumunu gerektirmiştir. İslâm dünyasında Halife yani Osmanlı padişahı bütün Müslümanların

temsilcisidir. Bu nedenle Müslüman topluluklara açık kapı politikası izlenmelidir anlayışını doğurmuştur.

- 3) Devletin gelecek planlamaları arasında tarımın öneminden hareketle göçmenler miri arazilere yerleştirilecektir. Anadolu topraklarında boş olan araziler göçmenler sayesinde atıl durumdan işlenir hale gelecek devletin ekonomisi iyi yönde etkilenecektir.
- 4) Göçmenlerin geniş zamanda Osmanlı Devleti'ne sağlayacakları vergi de ekonomiye uzun vadede iyiye götürecektir.
- 5) Göçmenler sayesinde askeri personel açığı giderilecektir. Bu madde özellikle Çerkezler için düşünülmüş olmalıdır. Çerkezler uzun bir süre Ruslarla savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin düşmanları arasında yer alan Ruslara karşı aktif bir kuvvete sahip olmak anlamında düşünülmüştür.
- 6) Osmanlı toplumu içerisinde konargöçer unsurlar ve sorunlu bölgelerin düşünülerek muhacirlerin bu unsurları etkileyeceği yönünde karar alınıp muhacirler konargöçerlere veya sorunlu bölgelere yakın konumlarda iskân edilmiştir. Sorunlu bölgeler tabiri genişletildiğinde göçmenlerin yerleştirilmesi için asilerin yoğunlaştığı bölgeler seçilmiştir (Saydam, 1997: 96-97).
- 7) Müslüman unsurların göçü aynı zamanda Hristiyan tebaanın çoğunlukta olduğu bölgelerde denge unsuru oluşturmak için de kullanılmıştır. Bu planlama dâhilinde Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerine Müslüman unsurlar yerleştirilmiştir. 93 Harbi sonrasında yaşanan göçler Anadolu ve Rumeli'nin demografik yapısını Türk ve Müslüman sayılarının üstün hale geleceği şekilde değiştirmiştir. XIX. yüzyıl boyunca devam eden savaşlar ve salgın hastalıklar nedeniyle Anadolu nüfusunun azalması göçleri stratejik olarak kullanmayı gerektirmiştir. Nitekim II. Abdülhamid, Osmanlı Ordusunun kaynağı olarak Anadolu'yu görmüş ve yaşanacak göçleri devlet için iyi anlamda kullanmayı hedeflemiştir (İpek, 1994: 227)

Yukarıda verilenler 93 Harbi sonrasında Osmanlı Devleti'nin izlediği göçmen politikaları olarak gösterilse de bu politikalar Osmanlı Devleti tarafından tarih boyunca izlenen göçmen stratejileridir. Bu politikalar deneyimler üzerinden şekillenmiştir.

Osmanlı devlet adamları göç planlamalarını yaparken tamamıyla gelecekte sağlayacağı faydaları düşünmüşlerdir. Fakat göçler o kadar yoğun ve kalabalık olmuştur ki Osmanlı Devleti çok büyük bir mali yükümlülükle karşı karşıya kalmıştır. Hatta göç faaliyetlerini yürütebilmek için İngiltere ve Fransa gibi devletlerden borç dahi almıştır (Saydam, 1997: 96).

3.9.1. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda Yaşanan Göçler için Aldığı Önlemler

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecini yaşadığı XIX. yüzyıl sınırların da daraldığı dönem olmuştur. Sınırlar daralırken Türk ve Müslüman unsurların Osmanlı Devleti topraklarının içlerine doğru yığılmaları ve göçmen sayılarının oldukça fazla olması Osmanlı Devlet adamlarını önlemler almak zorunda bırakmıştır. Özellikle 1860 sonrasında ve 93 Harbi sonrasında yaşanan kitlesel göçler Osmanlı Devleti'ni zor şartlara sürüklemiştir. Yaşanan göçlere çare bulmak ve göçmenlerin iyiliği için bir dizi plan hazırlanmıştır. Bu planlar sıklıkla değiştirilmiştir ya da kararlar üzerinde düzenlemeler yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin göçler için aldığı önlemleri aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.

1) Muhacirin Komisyonu oluşturulması;

Muhacirin Komisyonu ilk kez 1860 yılında Rusların Çerkezleri Kafkasya'da istememesi dolayısıyla yaşanacak büyük göç dalgası için oluşturulmuştur. 1967 yılına değin aktif bir şekilde çalışan komisyon göçlerin iyiden iyiye azalması üzerine 1865 yılından itibaren komisyonun işleri Zaptiye Nezareti'ne devredilerek sonlandırılmıştır. 93 Harbi sonrasında yaşanan yoğun göçler nedeniyle Komisyon tekrar aktif hale getirilmiştir.

2) Anadolu'ya yerleştirilmek istenen göçmenlere verilen imkânların önceki göçmenlere verilen imkânlar dâhilinde olması;

Göçmenlere daha önceki uygulamalarda arazi tahsisi, ev inşası için para yardımı, 10 yıl vergi muafiyeti, 25 yıl askerlik muafiyeti ve hayvan tahsisi gibi imkânlar sağlanmıştı. Bu imkânların sınırı ve miktarı azaltılsa da göçler boyunca uygulandığı görülmektedir (OBKG, 2012: I, 24).

3) Osmanlı Devleti bünyesine geçmekte olan göçmenlerin sadece Osmanlı Devleti tabiiyetine girdiklerine dair belge imzalaması;

Osmanlı Devlet adamları gayrimüslim tebaa için birçok dış gücün baskısıyla karşılaştıkları bu dönemde Rusların olası bir hak talebini önlemek maksadıyla Kafkasya göçmenlerinin pasaportlarına el koyma yoluna gitmiştir. Göçmenler ileriki dönemde hiçbir hak talebinde bulunmayacaklarını teyit etmişlerdir (OBKG, 2012: I, 37).

- 4) Göçmenlerin askerlik ve eğitim durumlarının devlete aidiyet unsuru bağlamında gerçekleştirilmeye yönelik çalışmalar yapılması;

Bu karar daha önce muhacirleri askerlikten muaf tutma durumunun istisnası olarak değerlendirilebilir. 1860 yılında Kafkasya göçmenlerinden olan Çerkez, Kabartayların askerlik hizmeti yapmak istemeleri ve çocuklarının da okullara alınarak eğitilmelerini istemeleri sebebiyle gönüllü olanların isteğinin kabul edilmesi gerektiği hakkında verilmiştir (OBKG, 2012: I, 41). Bu kararın daha sonraki muhacir iskânına da emsal teşkil ederek 1888 yılında Kırım Muharebesi'nden sonra Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin askerlik muafiyetlerinin dolmasıyla da uygulandığı görülmüştür (OBKG, 2012: I, 144).

- 5) Osmanlı Devleti'nin bulunduğu şartlar dolayısıyla gelen göçmenlerin masraflarının karşılanması için hayırseverlerin desteğini beklemesi;

Kırım ve Kafkas göçleri nedeniyle zor şartlar altında olan muhacirlerin durumları dikkate alınarak muhacirlere iyi davranılmasının yanında yerli halkın da bu doğrultuda muhacirlere destek olması için teşvik edilmesinin gerekliliği ilgili memurlara bildirilmiştir (OBKG, 2012: I, 58).

- 6) Göçmenlerin masraflarının daha önce oluşturulmuş muhacir tahsisatından karşılanması;

Çerkez ve diğer muhacirlerin daha önce yerleşenlerinden alınan öşür vergisi gelirlerinin yeni gelenlerin günlük ihtiyaçları için harcanmasına karar verilmiştir (OBKG, 2012: I, 74).

- 7) 1864 büyük Çerkez Sürgünü sonrası Rumeli'ye yerleştirilen Çerkezlerin 93 Harbi sonrasında Anadolu'ya taşınması durumu ortaya çıktığında geride kalan gayrimenkullerinin yerine Anadolu'da arazi tahsis edilmesi ya da gayrimenkullerini satma ve kiralama hakkının verilmesi;

Rumeli'ye yerleştirilen ve arazi tahsis edilen erkezlerin mülk hakları düşünülerek, geride bıraktıkları arazi miktarınca Anadolu'da arazi tahsisi yapılmasına karar verilirken arazilerini satmalarına da izin verilmiştir (OBKG, 2012: I, 109).

8) İstanbul'da bulunan göçmenlerin bir an önce kırsal bölgelere yerleştirilmesi için çalışmalar yapılması;

93 Harbi sonrası Rumeli ve Kafkasya'dan akın akın göç eden muhacirlerin sevk merkezi olarak belirlenen İstanbul'da buldukları süre boyunca ihtiyaçları hazineye karşılanmıştır. Hazine masraflarının azaltılması için göçmenlerin bir an önce kırsala taşınması istenmiştir (OBKG, 2012: I, 117).

9) Muhacirin Hastaneleri kurulması;

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 93 Harbi boyunca cephelerde ve cephe gerisinde kurduğu seyyar hastaneler yoluyla yaralı askerlere, hastalara ve göçmenlere sağlık desteği sağlamıştır. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 93 Harbi sırasında ve sonrasında yaşanan göç hareketleri nedeniyle "*İstanbul'da kurduğu hastanelerde mültecilere hizmet vermiş, hatta bu amaçla 79 müstakil bir kadın mülteci hastanesi de kurmuştur*" Mülteci Hastaneleri olarak İstanbul'da: Gülhane Hastanesi, Çinili Köşk Hastanesi, Paşabahçe Hastanesi, Şemsi Paşa Hastanesi (Üsküdar), Nakilbend ve Tunuslu Hastanesi (Üsküdar), Kumbarahane Hastanesi, Sirkeci İskelesi Kadın Mülteci Hastanesi, Takiyeddin Paşa Hastanesi kurulurken taşrada ise Varna, Selanik, Edirne, Erzurum ve Sofya gibi şehirlere geçici hastaneler kurulmuştur (Yurdakul, 2021: 78-79; OBKG, 2012: I, 137).

10) İzinsiz gelmek isteyenlerin geri gönderilmemesi;

1887 yılı itibariyle 93 Harbi devam ettiği sırada Ruslar Osmanlı Devleti'nce kendilerine terk edilen bölgelerin Müslüman halklarını göçe zorlamak maksadıyla işgal bölgelerinin yerli halklarının askere alınacağını bildirmiştir. Ruslar tarafından işgal edilen bölgelerin yerli halkı dindaşlarına karşı savaşamayacaklarını belirterek göç etmek istemişlerdir. Ruslar amaçlarının bu olması nedeniyle işgal bölgelerindeki yerli ahalinin göç isteklerini kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise kendilerinden habersiz gerçekleşen bu göçlerin kabul edileceğini fakat geri dönmek isteyen olursa bunun kabul edilmeyeceğini belirterek göçmenlerin iskânına izin vermiştir (OBKG, 2012: I, 141).

11) Göçmenlerin güvenliği için inzibat kuvvetleri istihdamı yapılması;

Göçmenlerin iskânı sırasında güvenliğin sağlanabilmesi için 1888 yılında alınan karar doğrultusunda yerel güvenlik güçleri oluşturulmuştur (OBKG, 2012: I, 146).

12) Kafkasya'dan göç edecek nüfusun ve yanlarında getirecekleri hayvan ve eşyaların önceden tespiti;

Kafkasya'nın Kuban Havzasına sürgün edilen ve sonrasında tekrar Kafkasya'ya dönmelerine izin verilen Çerkez muhacirlerin 1890 yılında Osmanlı topraklarına göç etmek istemeleri üzerine Rus yetkililerden gelecek göçmen sayısının yanı sıra yanlarında getirecekleri hayvanların ve eşyaların da önceden bildirilmesi istenmiştir (OBKG, 2012: I, 171).

13) Göçmen köyleri kurulurken coğrafi alanların göz önünde bulundurulması;

Göçmenler yerleştirilirken yerleştirilecekleri coğrafyanın durumuna göre hareket edilmiştir. Çerkez göçmenler için tahsis edilen araziler genellikle tarım alanları olmuştur. Ormanlık arazilere ise muhacir yerleştirilmesinden kaçınılmıştır. Bunların dışında 1891 yılında alınan karar doğrultusunda: "*Muhacir köylerinin kurulması esnasında binaların yapım ve yerleşiminin fenne uygun olması, birinci derecede caddelerle şehirlerden gelecek yolların yirmi metreyi bulması ve köy meydanlarının geniş tutulması hususlarının Şûra-yı Devlet'te kararlaştırılan harita ve resimlere uygun olarak yaptırılması*" kararlaştırılmıştır (OBKG, 2012: I, 177).

14) Hayatını kaybeden göçmenlerin yerleştirildikleri yerlerin varislerinin ihtiyacı olmaması dâhilinde en çok ihtiyacı olan göçmenlere verilmesi;

1891 yılında alınan karar doğrultusunda ölen muhacirlerin geride bıraktıkları evlerin varislerinin ihtiyacı olmaması durumunda ihtiyaç sahiplerine verilmesi kararlaştırılmıştır (OBKG, 2012: I, 179).

15) Muhacirlerin iskânı ile ilgili kanun tasarısı hazırlanması;

1901 yılı itibariyle Rusların hassas noktaları olan sınır bölgelerine Çerkez yerleştirilmemesi talep edilmiştir. Bu doğrultuda izinsiz göç eden ve Rus-Osmanlı sınırı arasına yerleşen göçmenlerin durumları göz önüne alınarak bu kapsamda diğer devletlerin göç hukuku da gözetilerek kanun hazırlanmasına karar verilmiştir (OBKG, 2012: I, 183-188).

16) Daha önceki nizamnameler de göz önüne alınarak iskân kanunu layihası hazırlanması;

1902 yılı arşiv kaynaklarına göre Ermeniler birçok kez Çerkez ya da Müslüman kılığında Osmanlı topraklarına girmişlerdir. Birçok defa tecrübe edilen bu durum karşısında önlemler alınmasına karar verilmiştir (26 Mart 1902) (OBKG, 2012: I, 197).

17) Göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için piyango idaresi teşkili;

16 Aralık 1905 tarihinde muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için Ziraat Bankası aracılığıyla Piyango idaresi kurulmuştur (OBKG, 2012: I, 234).

18) Kolera salgını dolayısıyla göçmenlere uygulanacak karantina önlemleri;

25 Kasım 1907 tarihinde göçmenlerin sevk mahalli olarak belirlenen liman şehirlerinde uygulanmak üzere karantina tedbirleri alınmıştır (OBKG, 2012: I, 248).

19) 1883 yılına gelindiğinde göçlerin hala devam etmesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nin gelecek muhacirler hakkında birkaç ay öncesinde Petersburg Sefareti aracılığıyla Rusya'dan bilgi istenmesi;

Göçler genellikle zamansız gerçekleşmiş Osmanlı devlet adamları bu göç olaylarını düzene koymakta problemler yaşamışlardır. Dolayısıyla göçlerin düzene koyulması ve göçmenlerin selametleri için önceden haber verilmesi göç edilen bölge unsurlarından istenmiştir (OBKG, 2012: I, 302).

3.9.2. Göçmen İskânı Sırasında ve Sonrasında Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti topraklarına on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadarki dönemde çok sayıda göç gerçekleşse de bunların ülkenin demografik yapısını değiştirebilecek ölçüde olmadığı görülmektedir. Bu yüzyıl itibariyle ise demografik yapıyı değiştirecek ölçüde büyük çaplı göçler yaşanmıştır. Doksan Üç Harbi öncesinde yaşanan 1864 Büyük Çerkez Sürgünü ve Doksan Üç Harbi sonrasında yaşanan Balkan göçleri Osmanlı toplumunu büyük ölçüde etkilemiştir. Osmanlı Devlet adamları bu göç olaylarını yönetebilmek için bir dizi önlem almıştır. Bu önlemler alınırken önceki uygulamalar kısmen tekrarlınsa da göçlerin büyüklüğü ve yaşanan problemler yeni önlemlerin alınmasına neden olmuştur. Önceki göçlerin küçük çaplı olması imkanların bol tutulmasına katkı sağlarken göçlerin büyümesi imkanların kısıtlanmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yaşanan ve yaşanacak göçler için aldığı önlemler ve Osmanlı ülkesine sığınan göçmenlere yapılan yardımlar aşağıda sıralanmıştır.

- 1) 1859 yılında Çerkez ve Nogay muhacirlerine özellikle kadın, yaşlı ve çocuk olmak üzere gerekenler yapılarak iskân edilecekleri bölgelere ulaştırılmaları ve bu bölgelere ulaşınca kadar her türlü ihtiyaçlarının karşılanması. Ayrıca iskân edilecekleri bölgelere yerleştirilinceye kadar geçen sürede kaldıkları yerlerin kira bedelleri ödenmesi (OBKG, 2012: II, 24, 34, 36).
- 2) 1860'ta İstanbul'a gelen Çerkez ve Hatukay kabilesinin başta giyim ve gıda olmak üzere ihtiyaçlarının giderilmesi (OBKG, 2012: II, 27).
- 3) 1864 yılında Osmanlı şehzadelerinin Çerkezlere maddi yardımda bulunması (OBKG, 2012: II, 79).
- 4) 1864 yılında Sinop, Samsun ve Trabzon iskelelerinden muhacirlere askeri depolarda bulunan giyim ve ayakkabı malzemelerinin gönderilmesi (OBKG, 2012: II, 82).
- 5) 1867 yılında Çerkez muhacirlerin Kafkasya'da kalan akrabalarının gönderilmesi adına Rus yetkililerle iletişime geçilmesi ve ulaşımın Osmanlı tarafından karşılanacağını belirtilmesi (OBKG, 2012: II, 100).
- 6) 1878 yılında Ankara'ya yerleştirilen Abazaların çocukları için onların dilini bilen öğretmenlerin araştırılması ve istihdamı (OBKG, 2012: II, 122).
- 7) 1880 yılında sayıları yüz binleri aşan muhacirlere özellikle barınma ve tarım malzemeleri ihtiyaçlarının giderilmesi için uygun faizle kredi vermek amacıyla banka kurulmasının kararlaştırılması (OBKG, 2012: II, 124).
- 8) 1881 yılında yetim ve dul muhacirlerin tespit edilmesi ve Tpphâne-i Amire ve Sanayi mektebine gönderilmesi ile ilgili uygulamalar yapılması (OBKG, 2012: II, 127).
- 9) 1887 yılında Kandıra, Akyazı ve Hendek dolaylarında bulunan Abaza, Çerkez ve Rumeli muhacirlerinin eğitim alabilmeleri ve ibadetlerini yapabilmeleri için cami ve okul inşa edilmesi (OBKG, 2012: II, 149).
- 10) 1888 yılında Kunaytıra'da bulunan Çerkez muhacirlerinin salgın hastalığa yakalanmaları sebebiyle (Humma) maddi destek sağlanması
- 11) 1890 yılında Kafkasya'dan deniz yoluyla gelen Çerkezlerin vapur navlun masraflarının karşılanması (OBKG, 2012: II, 155).
- 12) 1891 yılında Antalya'ya sevk edilen Kafkasya muhacirlerine ödenecek tayinatın artırılması ve zengin-fakir ayırt edilmeksizin eşit olarak dağıtılması (OBKG, 2012: II, 158).

13) 1892 yılında Tarsus'ta bulunan Kafkasya muhacirlerinin günlük ihtiyaçlarını karşılayacak bedelin arttırılması ve iskân çalışmalarının hızının arttırılması

14) 1894 yılında muhacir kadınlara halktan biriyle evlenmeleri durumunda ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için arazi verilmesi (OBKG, 2012: II, 174).

15) 1901 yılında Kunaytıra bölgesine yerleştirilen muhacirlerin ev inşa masraflarının karşılanması için ödenen miktara ilaveler yapılması (OBKG, 2012: II, 178).

16) 1906'da Adana vilayetinde iskân olunan Kabartay muhacirlerinin ödeyemedikleri tohum bedelinin affedildiği; 93 Harbi sonrasında Adana bölgesine yerleştirilen göçmenlere arazi ve hayvan yardımının yanı sıra tohumluk yardımı da yapılmıştır. Göçmenler belli bir süre vergiden muaf tutulmuşlardır. Bu sürenin dolması üzerine artık vergi vermek mecburiyetinde kalan göçmenlerin bunu ödeyemedikleri görülmüş dolayısıyla bu durum gözetilerek Çerkez muhacirlerin vereceği vergiler affedilmiştir. Bu af Adana'nın Haçin (Saimbeyli) kazasına yerleştirilen Kabartay Çerkezlerinin vergilerini ödeyemedikleri gerekçesiyle devlet tarafından verilen hayvanları satmak istemeleri üzerine alınmış bir karardır (OBKG, 2012: II, 190).

17) 1907 yılında muhacir iskânı için Ziraat Bankası tarafından piyango düzenlenmiştir. 1907 yılına gelindiğinde hala göç olaylarının devam ettiği görülmektedir. Bu göçlerin düzenlenmesi ve göçmenlerin iskân ihtiyaçlarının karşılanması için piyango çekilişi yapılmıştır (OBKG, 2012: II, 192).

3.9.3. Göçmen İskânı Sırasında Yaşanan Problemler ve Çözümleri

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti topraklarına dönem dönem yoğun göçlerin yaşandığı yüzyıl olmuştur. Bu dönem içerisinde yaşanan göçler Osmanlı Devlet adamlarını kalıcı çözümler üretmeye itmiştir. Göçler sırasında yaşanan her olay bir önlemin ve gelecekte gerçekleşecek göçlerin bir kurala bağlanmasına ve standartın oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Göçler gerçekleşirken karşılaşılan problemler daha çok farklı etnik grupların karşılaşması ile yaşanmıştır. Osmanlı topraklarına gerçekleşen göçlerin yoğunluğunu Müslüman unsurlar oluşturmuş, başlangıçta göçlerin en yoğun gerçekleştiği Anadolu topraklarında yaşayan Müslüman unsurlar, göçmenlere her türlü yardımda bulunsa da zamanla küçük çaplı sorunların da yaşandığı görülmüştür. Osmanlı Devleti bu tür durumlarda birçok kez güç kullanmak zorunda kalmıştır. Gerek göçmen gerekse yerli halktan gelen birçok şikâyet dikkate alınmış, sorunların kaynağı ve çözümleri için birçok

kez asker görevlendirilmiştir. Osmanlı Devlet adamları tarafından yapılan soruşturmalar ve çözümleri için üretilen önlemler kurallaştırılmıştır. Göçler sırasında yaşanan problemler ve alınan önlemler aşağıda sıralanmıştır.

1) 1862 yılında Kırım Nogay ve Çerkez Muhacirlerinin Hristiyan halka iyi davranmadıklarına dair söylentiler. Rusların baskı ve katliamlarından kaçan Kırım ve Kafkas göçmenleri Anadolu'da yerleştirildikleri bölgelerde birçok kez Hristiyan ahali ile çatışma yaşamıştır. Bunun birçoğu söylentiden ibaret olsa da Osmanlı devlet adamları bu iddiaları araştırmak için gerekli düzenlemeler ve görevlendirmeler yapmışlardır. Güney Anadolu bölgesinde Ermeniler ve Çerkezler birçok kez karşı karşıya gelmiş bu durum da devlet kaynaklarına sıkça yansımıştır. Adana'nın bu günkü Saimbeyli yani Haçın kazasında yaşayan Ermenilerin ve Maraş Sancağındaki Zeytun Ermenilerinin bölgelerine yerleştirilen Çerkezlerden rahatsızlık duydukları ve bunu birçok kez dile getirdikleri de görülmektedir. Fakat özellikle Balkanlarda böyle bir durumun olmadığı da belirtilmiştir (OBKG, 2012: II, 250).

2) Silahla dolaşarak cana kasteden Çerkez, Çeçen ve Nogay Muhacirlerinin cezalandırılmaları; gerek 1864 sürgünü gerekse 93 Harbi sonrasında yaşanan göçler sırasında göçmenlerin yollarda yaşadıkları güvenlik sorunları nedeniyle silahlarına el konulmamıştır. Dolayısıyla göçmenler silahlı gruplar halinde iskân edilmişlerdir. Osmanlı Devleti savaşı bir yapıya sahip olan bu milletleri birçok kez gönüllülük esası da gözeterek asker olarak kullanmıştır. Muhacirlerin askeri görev alanlar dışındakilerinin de silah bulundurmaları iskân edildikleri bölgelerde birçok yerli unsuru rahatsız etmiştir. Bununla ilgili birçok şikâyette devlet kademesine ulaşmış ve bu durumla ilgili tahkikatlar ve cezalandırma usulüne gidilmiştir. 1868 yılındaki bir şikâyete göre Erzurum, Sivas, Trabzon ve Diyarbakır vilayetlerinde yerleştirilen Çerkez, Nogay ve Çeçen Muhacirleri arasında silahla dolaşarak insan öldürüp eşya gasp edenlerin olduğu ve bunların cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir (OBKG, 2012: II, 267).

3) 1888 Re'sulayn'ın havası ile uyum sağlayamayan Dağıstan Muhacirlerinin Musul'da iskânları; 93 Harbi öncesinde ve sonrasında Kafkas muhacirleri Anadolu'nun çeşitli yerlerine iskân edilmişlerdir. Anadolu dışında ise Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Kıbrıs Adası gibi bölgelere iskân edilmişlerdir. Muhacirler birçok kez iklim şartlarından şikâyet ederek farklı bölgelere yerleştirilmelerini istemişlerdir. Bu durumun kaynaklara yansıdığı yerlere bakıldığında iklim şartlarının sıcak olduğu Antalya, Adana ve Kuzey Irak

gibi yerlerin olduğu da görölmektedir. Re'sulayn'ın yerleştirilen Dağıstan muhacirlerinin istekleri yerine getirilmiş ve Musul'a iskânları için karar alınmıştır (OBKG, 2012: II, 316).

4) 1892 yılındaki bir arşiv kaydına göre henüz tamamlanan savaş nedeniyle akın akın Anadolu cihetine gelen muhacirler için oluşturulan Muhacirin Komisyonu göçmenlere arazi sağlamak konusunda sıkıntılar yaşamışlardır. Bu sıkıntılar daha önce gelen göçmenlere tahsis edilen arazinin tekrar tahsisi ya da hiç arazi tahsis edilmeyip göçmenlerin kendi başlarına buyruk hareket etmeleri neticesinde gerçekleşmiştir. Bu gelişigüzel yerleşmeler sonucunda göçmenlerin kaydı esnasında düzensizlikler fark edilmiş bunların giderilmesi istenmiştir (OBKG, 2012: II, 342).

5) 1893 yılında Teke Sancağında Çerkezleri bozgunculuğa sevk eden grup ve kişilerin yerlerinin değiştirilmesi; Çerkezlerin 93 Harbi sonrasında yerleştirilmeleri aşamasında yaşanan problemlerden biri de yaşadıkları yoksunluk durumunun neticesinde yağma olaylarının yaşandığına da şahit olunmuştur. Çerkezlerin bu tür hareketlerini yerli ahali içinden destekleyen ya da onları kullanan gruplar da görölmüştür. Osmanlı Devleti bu duruma çözümler olarak bu tür grupları dağıtarak cezalandırma yoluna gitmiştir. Eylemlere katılan yerli ahalinin de farklı yerlere sürölmesine karar verilmiştir (OBKG, 2012: II, 352).

6) Kunaytıra'daki köylerde Çerkez Muhacirler ile Dürziler arasında çıkan çatışma; 1894 yılı Osmanlı Arşiv kaynaklarına göre Suriye'ye yerleştirilen Çerkezlerin özellikle gayrimüslim ahali ile sorunlar yaşadıkları görölmüştür. Aynı problem Anadolu'nun gayrimüslim yaşayan mevkilerinde de sıkça rastlanan bir durum olduğu görölmektedir. Suriye'nin Kunaytıra havzasında Mansure ve diğer köylerde Çerkezler ile Dürziler arasında çıkan kavgada 14 evin yakıldığı iki taraftan olmak üzere 70 kişinin hayatını kaybettiği raporlanmıştır (OBKG, 2012: II, 354).

7) Havran Sancağı Kunaytıra Kazasında iskân edilen Çerkez muhacirlerinin nüfus sayımına itirazları; 1905 yılı itibariyle göçmenlerin sayımı esnasında problem yaşanmıştır. Bu problemlerin nedeni ise Çerkez göçmenlerin askerlik ve vergi muafiyeti durumlarını devam ettirmek istemeleridir. Suriye bölgesine yerleştirilen Çerkez muhacirler kayıt altına alınmak istememişlerdir (OBKG, 2012: II, 372).

8) Muhacirlerin kendilerine sağlanan arazi ve malları satarak iskân mahallerini terk etmeleri; Osmanlı topraklarına iskân yoluyla yerleşen muhacirlerin devletin sağladığı ev, gıda malzemesi ve eşyaları satarak iskân edildikleri bölgeleri terk ettiklerine de şahit

olunmuştur. Osmanlı Devleti arşivlerine yansıyan durum için önlemler alınması talep edilmiştir (OBKG, 2012: II, 378).

3.10. 93 Harbi Sonrasında Anadolu'ya Yerleştirilen Çerkez Muhacirlerle Yerli Unsurların İlişkileri

Osmanlı toplumu, içerisinde birçok etnik unsur barındırmasının yanında bu etnik unsurlar arasında farklı inançlara sahip olanlar da bulunmaktadır. Dolayısıyla dışarıdan Osmanlı toplumu içerisine gerçekleşen göçler toplumun farklı kesimlerinde farklı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Doksan Üç Harbi sonrasında gerçekleşen Çerkez göçleri sırasında ve sonrasında göçmenlerin yaşadıkları sorunlar genellikle gayrimüslim unsurlarla olmuştur. Dönem itibariyle Anadolu ve Anadolu dışında Osmanlı toprağı olan bölgelere yerleştirilen Müslüman unsurlar Müslüman olmayan unsurlarca kabul görmemişlerdir. Bunun sebebi olarak ise gayrimüslim unsurların bölgelerine Müslümanlar yerleştirilerek kendilerinin eritileceğı düşüncesi gösterilebilir. Anadolu içerisinde bu sebepten Ermenilerin Çerkez ve Müslüman olan göçmenlerle birçok kez karşı karşıya geldikleri durum yaşanmıştır. Anadolu dışında ise Ermenilerle yaşanan sorunlara benzer olarak Dürzilerle anlaşmazlıklara ve küçük çaplı çatışmalara şahit olunmuştur.

Çerkez göçmenlerin sadece gayrimüslim unsurlarla değil aynı zamanda yerli Müslüman unsurlarla da sorunlar yaşadıkları bilinmektedir. Bu sorunların temelinde ise toprak kavgaları yer almaktadır. Özellikle Anadolu'nun güneyinde bu tür sorunların sıkça görüldüğü anlaşılmaktadır. Dönem itibariyle Anadolu'nun güneyinde Müslüman unsur olarak Türkmenlerin çoğunlukta olduğu bilinmektedir. Türklerin yaşayışları ise Orta Asya'dan getirdikleri gelenekleri icabı yarı göçebe bir yaşam biçimindedir. Türkler ikamet ettikleri ve ikametleri dışındaki yerleri aktif olarak kullanmaktadır. Bu aktiflik durumu ise yazları yüksek dağlara olacak şekilde yaylağa kışları ise daha ılık olan ovalara şeklindedir. Bunun sebebini ise temel geçim kaynakları olan hayvancılık oluşturmaktadır. Dolayısıyla Türk unsurların aktif kullandıkları alanlara Çerkezlerin yerleştirilmesi bölgenin yarı göçebe yerli unsurlarını rahatsız etmiştir.

Çerkez göçmenler yerleştirildikleri bölgelerde sadece toprak paylaşımı sorunu yaşamamışlar aynı zamanda yerli unsurlarca kullanılmak, zor durumlarının yol açtığı zayıflık ve açlık gibi sorunlar da yaşamışlardır. Yerli unsurlar, savaşçı özellikleri ve silahlı olmalarından hareketle yağma ve bozgunculuk faaliyetlerinde Çerkezleri kullanmışlardır. Yerli unsurlardan bağımsız olarak açlık çeken Çerkezler çetecilik olaylarına da karışmışlardır. Tüm bunların dışında Çerkezlerin yerleştirildikleri bölgelerde yerli unsurlarca yapılan yağma olaylarına da şahitlik edilmiştir. Doksan Üç Harbi sonrasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilen Çerkez göçmenlerin yaşadıkları sorunlar aşağıda örnekleleriyle açıklanmıştır.

3.10.1. Çerkezlerin Anadolu'ya İskânı Sonucunda Yerli Unsurların Faaliyetleri

19. yüzyıl boyunca Anadolu'nun muhtelif bölgelerine muhacir göçleri olmuş ve iskân faaliyetleri uygulanmıştır. Gerek 1864 büyük Çerkez sürgünüyle gerekse 93 Harbi sonrasında ülkelerini terk etmek zorunda kalan birçok göçmen Osmanlı toprakları gelmişlerdir. Göçlerin sık ve yoğun olması göçmenleri ve yerleştirildikleri bölgelerdeki yerli ahaliyi zor durumlara sokmuş, özellikle iskân bölgelerinde karışıklıklara sebep olmuştur. Güney Anadolu bölgesine yerleştirilen Çerkezlerin ve diğer Kafkas ırklarının Müslüman olmaları ve kendi ülkeleri gibi benimsedikleri Osmanlı topraklarına gelmeler yerleştirildikleri bölgelerdeki Müslüman ahaliyle iyi geçinmelerini sağlarken Hıristiyan veya diğer dinlere mensup ahaliyle de sorunlar yaşamalarına neden olmuştur. Kafkas göçmenleri arasında yer alan Çerkezlerin Anadolu coğrafyasında Kürt ve Türk gibi unsurlarla küçük sayılabilecek anlaşmazlıklar dışında sorun yaşamamışlardır. Çerkezlerin Güney Anadolu bölgesinde yaşadığı sorunlara bakıldığında bunların Halep vilayetinde Dürziler, Maraş ve Adana vilayetlerinde Avşarlar ve Ermeniler, Antalya'da vilayetinde ve Teke sancaklarında ise Türk unsurlar olduğu görülmektedir. Özellikler Maraş ve Adana vilayetlerinde meskûn Ermenilerin Çerkez muhacirlerden sıkça şikâyetçi oldukları kaynaklara yansımıştır. Halep vilayetinde Çerkez muhacirlere Dürzilerin sıkça saldırıları görülmüştür. Türk ve Avşar unsurlarla ise çatışmaların küçük çapta olduğu ve genellikle arazi kavgalarının yaşandığı tespit edilmiştir. Osmanlı devlet adamları bu olayları takip etmiş ve muhacirleri korumak için tedbirler almışlardır. Dönem şartları gereği şikâyetlere ivedi cevap verilemediği de anlaşılmaktadır.

93 Harbi sonrasında yaşanan göçlerin bölgede yaşayan Ermeni azınlığı rahatsız ettiği ve dolayısıyla bölge Ermenilerinin dış destek de alarak bölgelerine yerleştirilen veya yerleştirilecek Müslüman Çerkez muhacirlerin iskânını önlemek için kendilerince önlemler aldıkları görülmektedir. Bu tedbirler genellikle bölgeye yerleştirilen Çerkezleri kötü göstererek yaptıkları eylemlerden ibaret olmuştur. Nitekim birçok kez şikâyetle konu olan Çerkezlerin eşkıyalık faaliyetleri araştırıldığında olayların geri planında Çerkez kılığına girmiş Ermenilerin olduğu anlaşılmıştır. Osmanlı devlet adamları bu tür durumlarla karşılaşsa da iddiaları araştırmaktan geri durmamışlar, bölgeden gelen her türlü istek veya şikâyetle kulak kabartmışlardır. Güney Anadolu bölgesinde yaşanan olaylar ve devlet kaynaklarına yansıyan şikâyet ve dilekçeler aşağıdaki gibidir.

Şikâyetlerin henüz başladığı 1892'de Çerkez kıyafetiyle dolaşan Ermenilere karşı tedbirler alınması kararlaştırılmış ve vilayetlere bildirilmiştir (BOA, Y.MTV., 79-15).

1893 yılında Feke Kazasının Rum Nahiyesi dâhilindeki Ermeni azınlığın yaşadığı Taşçı köyüne Çerkez eşkıyası tarafından saldırıldığı ve Haçin Kazasının Takarda köyü taraflarından geldiği bildirilen 500 kadar Ermeni milletin serserilerinden oldukları sanılan Çerkez kıyafetli eşkıyanın yasadışı eylemlerine karşı tedbirli olunması gerektiği Adana vilayet merkezine bildirilmiştir (BOA, DH.ŞFR., 159-69).

1893 yılında Kürt ve Çerkez kıyafetleriyle Ermeniler Adana'da yakalanmıştır (BOA, DH.ŞFR., 200-124).

1894'te Adana'nın Feke kazası Taşçı köyü ahalisi ile Ankara'nın Söğütlü köyünde para gasp ettikten sonra Sivas Aziziye Kazası civarına kaçan eşkıyaların birçok kez bilgisi verilen 500 Çerkez kıyafetli Ermeni olduğu ve Mağara köyüne doğru gittikleri bildirilmiştir (BOA, DH.ŞFR., 159-73).

1897 yılında Ermenilerin Çerkez kıyafetlerine bürünerek eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmaları bu duruma verilecek örnekler arasındadır (BOA, Y.PRK.ASK., 46-97).

93 Harbi sonrasında Halep vilayetine yerleştirilen Çerkezlerle Dürzilerin sürekli çatışma yaşadıkları görülmüştür. Bu çatışmalara 1890-1896 yılları arasında yoğunlaşmıştır. Halep vilayeti dışında Lübnan ve Suriye'nin muhtelif bölgelerinde Dürzilerin bulunduğu yerlerde Çerkezlere karşı kötü muamelelerin olduğu olaylara rastlanmıştır.

Osmanlı Devleti Çerkezleri iskân siyaseti olarak sorunlu olan bölgeleri seçerken iki ayrı ırkın veya dinin mensuplarının çatışma hali olan bölgeler arasında tampon oluşturacak şekilde yerleştirmiştir. Hatta bazı bölgelerde azınlık grupların çıkardığı isyanları bastırmak

için de Çerkezlerin silahlı unsur olmalarından yararlanmıştı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin bölgeden askerlerini çekmesi durumunda yerli ahaliyle Çerkezler arasında çatışma ikliminin doğmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu durum Halep vilayeti, Suriye ve Lübnan dolaylarında yaşanan Çerkez-Dürzi çatışmalarının muhtemel sebebidir. Başlangıçta çatışmaların küçük çaplı olması Osmanlı devlet adamlarını yanıltmış, Osmanlı devlet adamları bu çatışmaları Anadolu coğrafyasında yaşanan arazi çatışmaları gibi algılamıştır. Bu arazi çatışmalarının bir örneğine göre Dürzilerin Suriye'de Mansure köyüne yerleştirilen Çerkezlere büyük gruplar halinde saldırıları sonucunda ölümlerin yaşanması ile yaklaşık on yıl sürecek Çerkez-Dürzi çatışması başlamıştır. Mansure köyünde 1894 yılı kayıtlarına göre Çerkez-Dürzi çatışması nedeniyle 76 kişinin hayatını kaybettiği raporlanmıştır (Polat, 2019: 143). Çerkezlerle Dürziler arasındaki çatışmaların Çerkezlerin Osmanlılara yakın olmaları ve bölge hâkimiyeti için olduğu anlaşılmaktadır.

Çerkez-Dürzi çatışmasında dikkat çeken unsur şikâyetlerin Çerkezler tarafından yapılmasıdır. Çerkezler yalnızca Dürzilerden şikâyetçi olmamışlar aynı zamanda bölgede Osmanlıyı temsil eden yöneticileri de sık sık Dürzileri korudukları gerekçesiyle suçlamışlardır. Örneğin; 1894 yılında Çerkezler, Şuf Kazası Kaymakamı Mustafa Bey'i Dürzileri Kunaytıra'daki Mansure köyü ve civar köylerdeki Çerkezlere karşı kıskırttığı ve görevini doğru yapmadığı yönünde şikâyet etmişlerdir (Polat, 2019: 146).

3.10.2. Çerkezlerin Yerli Unsurlarca Kullanılmaları

1860'lı yıllarda 1900'lü yılların ilk çeyreğinin sonuna kadar Osmanlı topraklarına göç hareketliliğinin yoğun bir şekilde sürdüğü bilinmektedir. Kırım savaşı sonrasında Kafkasların elden çıkması ve devamı niteliğindeki 93 Harbiyle de Balkanlarda kaybedilen topraklardan binlerce Müslüman unsur Osmanlı topraklarına sığınmıştır. 1864 büyük Çerkez sürgünü sırasında Kafkasya'nın Müslüman unsurlarından bir kısmı dönem itibariyle Osmanlı toprağı olan Rumeli ve Balkanlara sevk ve iskân edilmiştir. 93 Harbi de 19. yüzyıl Osmanlı-Rus savaşlarının genel karakteristiğı gereğı iki cepheli olarak yaşanmıştır. İki cepheden birini Balkan toprakları diğeri Kafkas toprakları oluşturmuştur. Savaş sonucunda Osmanlı Devleti geride sadece binlerce hektarlık arazi değil Müslüman unsurları da bırakmak zorunda kalmıştır. Rusların ve muhtelif Avrupa Devletlerinin Türk ve Müslüman unsurları Avrupa topraklarında istememeleri nedeniyle yürüttükleri baskıcı politika Türk ve Müslüman unsurların anavatanları gördükleri Anadolu topraklarına

sığınmalarına neden olmuştur. Anadolu'nun yerli Müslüman halkı dönem itibariyle muhacir olarak adlandırılan bu insanlara kucak açmışlar, evlerinden, arazilerinden, yediklerinden, içtiklerinden feragat ederek yardım eli uzatmışlardır. Gelen muhacirlerin Müslüman olması dilleri, ırkları farklı olsa da Anadolu halkı için kardeş olduklarını göstermiştir. Dolayısıyla muhacirler Anadolu'nun Müslüman halkını oluşturan Kürt ve Türk unsurlarca benimsenirken küçük çaplı çatışmalar dışında herhangi bir uyum sorunu yaşamamışlardır. Muhacirlerin Anadolu Müslüman halkınca benimsenmelerinin bir diğer sebebi de dönem itibariyle savaştan savaşa giren Osmanlı Devleti'nin geride bıraktığı gayrimüslim unsurların Ruslar ve Avrupalı devletlerin kışkırtmalarıyla yürüttükleri kötü niyetli faaliyetlerine karşı destek olacak olmalarıdır. 93 Harbi sonrasında Anadolu'ya göç eden insanların kimliklerine bakıldığı zaman bunların 1864 Büyük Çerkez sürgününde olduğu gibi çoğunluğunu Çerkez unsurlar oluşturmuştur. 1864 sürgününde Rumeli ve Balkanlara yerleştirilen Çerkezler orada da istenmemiş, Anadolu'ya göçe zorlanmıştır. Dolayısıyla 93 Harbi sonrasında Anadolu'ya gelen Müslüman unsurların bir kısmını da Çerkezler oluşturmuşlardır. Doğu Anadolu'da Erzurum'a kadar olan toprakların kaybedilmesiyle Kafkaslarda kalan Çerkez unsurlar da Ruslar tarafından peyderpey Anadolu'ya göç etmeye zorlanmıştır. Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakılan Çerkezlerin Osmanlı ordusundan düzensiz süvari birlikler adı altındaki rolleri ve yaklaşık üç yüz yıllık Ruslara karşı savaş tecrübelerinin olması savaşçı özellikler edinmelerine neden olmuştur. Göç esnasında da birçok kaynağa yansıdığı kadarıyla Çerkezler gruplar halinde ve silahlı olarak Anadolu topraklarına geçmişlerdir. 1864 büyük Çerkez sürgünü sırasında Çerkezlerin her şeylerini satıp silah edindikleri de malumdur. Bu gerekçeler ile Anadolu topraklarında iskân ettikleri bölgenin Türk ve Kürtlerden oluşan Müslüman unsurların Çerkezlerin bu özelliklerini kullanmak istediklerini göstermektedir. Osmanlı kaynaklarına yansıyan örneklere bakıldığında Çerkezlerin sadece yerli ahali tarafından değil devlet adamlarınca da bir güç unsur olarak kullanıldıkları görülmektedir. Çerkezler için Osmanlı Devleti baba gibidir. Osmanlı Devleti için ise Çerkezler çocuklarıdır. Çerkezlerin yaptıkları küçük çaplı suçlar Osmanlı devlet arşivlerine yaramazlık olarak yansıtılmıştır. Gayrimüslim tebaa için aynı tabirin kullanılmadığı ve onlara eşkıya ya da haydut diye hitap edildiği görülmektedir. Çerkezlerin gruplar halinde ve silahlı olmaları durumu yerli unsurlar tarafından zaman zaman kullanılmaya çalışılmıştır. Bu duruma örnekler aşağıdaki gibidir.

1892'de bazı Çerkez muhacirleri himayesine alarak yerli ahaliye zulmetmesine sebep olduğu iddiasıyla Kozan Tabur Ağası Mehmet Bey'in görevden alınması istenmiştir. Bu şikâyet Adana'nın Haçin (Saimbeyli) Kazası Müftüsü ve Hıristiyan Ruhani liderlerinin ortak şikâyetleridir (BOA, HH.MKT., 1769-12). Bu tür şikâyetler genellikle Hıristiyan dinine mensup Ermenilerce dile getirilmiştir. Bu şikâyette ise dikkat çekici unsur Müslüman olan bir müftünün de şikâyetin altında imzasının olmasıdır. Daha önce Maraş'ta da sık sık Ermenilerin Çerkez muhacirleri ve Müslüman unsurları şikâyet ettikleri bilinmektedir. Bu şikâyetler araştırıldığında ise verilen raporlardan abartı olduğu anlaşılmıştır. 1879 yılında Maraş'taki şikâyetleri araştırmakla görevlendirilen vali vekili Ömer Bey'in telgrafına göre şikâyetlerin birçoğu asılsız ve abartılıdır (BOA, HR.SY., 2942-13)

1914 yılında Osmanlı devlet arşivlerine yansıyan bir kayda göre Urfa'ya gönderilen vilayet makamı yaveri Halil Bey ve Sirozlu Çerkez Ahmed ile çetelerinin şehir asayişini bozacak hareketlerde bulunmaları sebebiyle Çerkez Ahmed'in geri gönderilmesi talep edilirken Halil Bey'in de görevden alınması istenmiştir. Bu şikâyet Emniyet-i Umumiye müdüriyetinden Diyarbakır vilayetine çekilen telgrafla bildirilmiştir (BOA, DH.ŞFR., 53-132).

Bu tür şikâyetlerin birçoğunun asılsız çıkması nedeniyle Osmanlı devlet adamlarının da Çerkezlerle ilgili yerli unsurlar tarafından yapılan şikâyetlere göz yumduğu anlaşılmaktadır. Bu şikâyetlerin Çerkezler tarafında yerli unsurlarla ilgili olanları da mevcuttur. Örneğin; Çerkez-Dürzi çatışmalarında da Çerkezlerin Osmanlı devlet adamları için Dürzileri korudukları yönünde şikâyetleri bulunmaktadır (Polat, 2019: 150).

3.10.3. Çerkezlerin Çetecilik Faaliyetleri

Çerkezler Anadolu'ya geldikleri günden itibaren yaşanan küçük çaplı çetecilik faaliyetleri olduğu bilinmekte ancak bu olayların sayısının çok olmadığı da görülmektedir. Çerkezlerin karıştığı çetecilik faaliyetlerinin sebeplerinden biri olarak geciken iskân faaliyetleri gösterilebilir. Göçmenler kalıcı olarak iskân edilecekleri yerlere gönderilmek üzere bekletildikleri bölgelerde açlık ve geçim sıkıntılarıyla karşı karşıya kaldıkları için buldukları bölgelerde gasp ve hırsızlık olaylarına karışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Çerkez muhacirleri kabul ederken silahlarına dokunmamaları bu tür olaylara zemin hazırlamıştır. Gerek 1864 Büyük Çerkez Sürgünü gerekse 93 Harbi sonrasında gerçekleşen

göçlerin en kalabalık unsurunu Çerkezlerin oluşturması ve Çerkezlerin silah bulundurmalarına müdahale edilmemesi bu tür olayların çoğunluğunu Çerkezlerin yaptığı algısını doğurmuştur (İpek, 1994: 232). Konumuz itibariyle 93 Harbi sonrasında Güney Anadolu'ya yerleştirilen Çerkezlerin yer aldığı çetecilik olaylarına örnekler aşağıdaki gibidir.

1878'de Maraş'a iskân edilen Çerkezlerin silahlı dolaşmalarından bölgenin Ermeni ahalisinin rahatsızlık duyduğu üzerine şikâyetle bulunmuşlardır (BOA, ŞD., 2118-41).

1879 yılında Maraş Sancağında yerleştirilen Çerkezlerin Hıristiyanlara zulmettikleri hakkında Ermeni, Protestan ve Katolik Ruhani liderlerinin şikâyetlerini belirttikleri telgraf çektikleri devlet arşivlerine yansımıştır (BOA, HR.SYS., 2942-12).

1892'de Çerkez Çetelerin halktan zorla para toplamaları: Adana vilayeti Feke kazasına bağlı Taşçı köyüne gelen Çerkez çetelerin halktan zorla para topladıkları ve bir Ermeni'yi dağa kaldırdıkları hakkında şikâyetle bulunulmuştur (BOA, Y.PRK.DH., 6-24).

1896'da Çerkezlerin yerleştirildiği bölgelerden biri olan Maraş Sancağı'nın Elbistan Kazası ile Göksun Nahiyesi bölgelerinde Zeytun Ermenilerince soyulduğu ve kötü muamele gördükleri gerekçesiyle Çerkezler merkezi yönetime şikâyetle bulunmuşlardır (BOA, DH.TMIK.M., 18-13).

1899 Adana vilayetinde Ermeni azınlığın yoğun olduğu Haçin Kazası kaynaklı Çerkezlerin çetecilik faaliyetleriyle ilgili birçok şikâyetin olduğu görülmüştür. Bu tür olaylar 1. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılına kadar aralıklı olarak devam etmiştir. Özellikle Güney Anadolu bölgesinde ikamet eden Ermeni ahalinin Çerkezlerin silahlı oluşlarından rahatsızlık duydukları ve bu durumu birçok kere dile getirdikleri de görülmektedir. Buna benzer şikâyet ve olayların 93 Harbi sonrası dönemde sıklaşmasının sebeplerine bakıldığında ise Ermeni azınlığın Avrupalı Devletlerin kendilerine sağlanmasını istediği imtiyazlardan haberdar oldukları ve bunu çok iyi kullandıkları görülmektedir. Nitekim 93 Harbinden 1. Dünya Savaşı'na değin Anadolu'nun birçok bölgesinde benzer Ermeni dikkat çekme olaylarının da yaşandığı kaynaklara yansımıştır. Bu şikâyetlere örnek verilecek olunursa 1899'da Adana'nın Haçin Kazası Şar ve Rumlu köylerinde yaşayan Ermenilerin Çerkez ve Avşarların kendilerini rahatsız ettikleri yönünde şikâyetle bulunmalarındır (BOA, DH.TMIK.M., 8-70).

Osmanlı Devlet adamları Çerkez muhacirlerinin yerleştirildiği bölgelerden gelen şikâyetleri dikkate alarak bu iddiaların gerçek olup olmadığının tespiti için soruşturmalar

yürütmüşlerdir. Birçok şikâyetin asılsız ya da abartılı olduğu anlaşılmış olayların küçük çaplı olduğu ve bölgenin vahim bir durumda olmadığı da anlaşılmıştır. Örneğin Çerkezlerin yerleştirildiği bölgelerden biri olan Maraş Sancağındaki şikâyetlerin araştırılması sonucunda vali vekili Ömer Bey'in 1879 yılındaki telgrafına göre Maraş'ta emniyetin tehlikeye düştüğü yönündeki şikâyetlerin abartılı olduğu bildirilmiştir. Bu iddialardan gerçek olanların olduğu da görülmüştür. Örneğin 1909'da Adana vilayetinin Haçin Kazası'nda Haçinli Oseb, Simdat, Artin ve Avadis isimli Ermenilerin Çerkez Mirza Mehmet ve Hasan Bey tarafından öldürüldükleri anlaşılmıştır. Mirza Mehmet'e 15 yıl Hasan Bey'e de 10 yıl kürek cezası verilmiştir. 1893 yılında hayvan otlatma davası sebebiyle Antalya'daki Yalma köyünde Çerkez muhacirler ile köylüler arasında kavga çıkmıştır (BOA, Y.PRK.UM., 28-15). Bu nedenle Antalya'da Çerkez muhacirleri ile yerli unsurların hayvan otlatma nedeniyle aralarında çıkan anlaşmazlıklarla ilgili tedbir alınmasına karar verilmiştir (BOA, DH.MUI., 29-17).

3.10.4. Müslüman Unsurların Çerkezlerden Rahatsızlık Duymaları

Anadolu'nun neredeyse her yerine iskân edilen Çerkez muhacirlerin Müslüman olmaları yerli unsurlarla iyi geçinmelerine vesile olmuştur. Fakat sadece Müslüman olmaları bunu gerekçelendirmeye yetecek bir sebep sayılmaz. Anadolu coğrafyası savaş dışında da birçok göçün yaşandığı bir bölge olagelmıştır. Dolayısıyla coğrafyanın insanı da göçmenlere aşinadır. Bütün bu değerler Türk ve İslam kültürüyle birleşince de mazlum olana yardım etmenin gereğini iyi bilen bir toplum doğal olarak Çerkez göçmenlere de kucak açmıştır. Göçmenlere gerek devlet eliyle gerekse Türk ve Müslüman ahalinin desteğiyle yaşanabilir bir ortam oluşturulmaya çalışılmıştır. Bütün bu olumlu sonuçların dışında göçmenlerin iskânı sırasında olmasa da ilerleyen zamanlarda irili ufaklı arazi kavgalarının yaşandığı ve Çerkezlerin yerleştikleri bölgelerde gasp, soygun ve yaralama gibi olaylara karışıklıkları görülmektedir. Bu durumun sebepleri olarak Anadolu'ya gelen Çerkezlere II. Abdülhamit'in direktifleri doğrultusunda devlet adamlarının iyi davranması ve karışıklıkları suçlara karşılık caydırıcı cezaların uygulanmaması gösterilebilir (İpek, 1994: 233). Yaşanan göçlerin yoğunluğu sebebiyle arazilerin sınırlanması göçmenlerin sadece kendilerinin değil hayvanlarının da olması arazi kavgalarını tetiklemiştir.

Güney Anadolu bölgesine yerleştirilen Çerkezler arasında varlıklı olanların da olduğu bilinmektedir. Bu kişilerin hayvan sürülerinin yerli unsurların ekip biçtikleri veya

otlak olarak kullandıkları alanları paylaşmak zorunda kalmaları nedeniyle küçük çaplı sorunların yaşandığı görülmektedir. Bu sorunlara örnekler aşağıdaki gibi sıralanabilir.

1890 yılında Çerkez Reislerinden Garandek ile Mehmet Fevzi Efendilerin kırsaklarının Adana ve Halep vilayetlerindeki boş arazilerde otlatmasına engel olunmaması üzerine bir talepleri olmuştur (BOA, DH.MKT., 43). Arşiv kaynaklarına yansıyan bir başka örneğe göre 1913 yılında Adana'nın Sis Nahiyesi Kızıldere Köyünden Bayram Kâhya ile Ceyhan Kazası Çokçapınar Köyünden Çerkez muhacirlerinden Yahya ve arkadaşları arasında arazi kavgası yaşanmıştır (BOA, ŞD., 2142-20). Dönem itibariye Adana'nın Sis ve Ceyhan Kazalarının yerli halkını Avşar ve Yörükler oluşturmaktadır. Bölgeye sonradan yerleştirilen Çerkezlerle yerli ahali arasında küçük çaplı çatışmaların olduğu görülmüştür. Yine Adana'da 1881'de boş arazilerin Çerkez muhacirler tarafından gelişigüzel işgal edilmesi de yerli ahaliyi rahatsız etmiştir. Yerli ahali bu durumu devlet yetkililerine şikâyet etmişlerdir (BOA, ŞD., 2449-24). Bu durumun sebebi Muhacirin komisyonunun yaşanan göçlerin yoğunluğundan kaynaklı olarak yer bulmakta zorlanmaları veya Çerkez grupların kendilerine tahsis edilen arazileri beğenmemeleri gösterilebilir.

1893 yılında hayvan otlatma davası sebebiyle Antalya'daki Yalma köyünde Çerkez muhacirler ile köylüler arasında kavga çıkmıştır (BOA, Y.PRK.UM., 28-15). Bu nedenle Antalya'da Çerkez muhacirleri ile yerli unsurların hayvan otlatma nedeniyle aralarında çıkan anlaşmazlıklarla ilgili tedbir alınmasına karar verilmiştir (BOA, İ.HUS., 14-80).

Kunaytıra'ya yerleştirilen Çerkez muhacirlerden gayrimüslim unsurlar dışında Müslüman Araplardan oluşan bazı aşiretlerin de rahatsızlık duydukları anlaşılmaktadır. Örneğin 1900 yılında Kunaytıra'ya yerleştirilen Çerkez muhacirlerine Suriye vilayeti yerli ahali tarafından gönderilen bir telgrafa göre Fazıl aşireti şeyhlerinden Mehmet El-Ka'ur'un zulmettiği bildirilmiştir. Ayrıca bu kişinin Çerkezler ve Dürziler arasına nifak soktuğu da söylenmiştir (Polat, 2019: 150).

Suriye'ye yerleştirilen Çerkezlerle yerli ahali arasında yaşanan bir başka olaya göre 1904'te Fevaire aşiretinin Humus'un Aynzat köyüne indikleri esnada Çerkezlerle karşılaşmaları üzerine çatışma yaşanmıştır. Bu olayda Çerkezler tarlalarına zarar verdikleri gerekçesiyle Fevaire aşiretinden üç kişiyi öldürmüşlerdir. Çerkezlerin Fevaire aşireti hakkındaki başka bir şikayetine göre 1907 yılında aşiret mensupları Çerkez tarlalarını

tahrip ederken deve ve koyun gibi hayvanlarını da telef ettikleri ve neredeyse otuz yıldır kendilerini taciz ettikleri yönünde şikâyetlerde bulunmuşlardır (Polat, 2019: 151).

Osmanlı toplumu dönem itibariyle genellikle hayvancılıkla geçimini sağlayan bir yapıya sahiptir. Türk kültürünün de bir yansıması olarak yaylak-kışlak hareketliliği mevsimlik olarak gerçekleştirilmektedir. Çerkezler iskân edilirken bu durum göz ardı edilmiş, özellikle Avşarların ve Yörüklerin yaz aylarında kışlak olarak kullandıkları düzlüklere Çerkezler yerleştirilmiştir. Çerkezler de bu düzlükleri ekip biçtikleri için hayvan otlatılmasına razı gelmemişlerdir. Bu durumdan kaynaklı olarak en büyüğü Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ve Suriye civarında Çerkezlerle yerli ahali arasında küçüklü büyüklü kavgalar yaşanmıştır. Osmanlı bu kavgalar için bir dizi tedbir almıştır (Sümer, 1972:198).

3.10.5. Çerkezlerin Zor Durumlarından Faydalanmak İsteyen Yerli Unsurların Faaliyetleri

Çerkez muhacirlerin bölgelerine yerleştirilmesinden rahatsızlık duyan unsurların çoğunluğunu gayrimüslim tebaa oluşturmaktadır. Güney Anadolu bölgesinde özellikle Adana ve Maraş sancaklarında Ermeni azınlığın yaşadığı bölgeye Çerkezlerin yerleştirilmesi onları rahatsız etmiştir. Ermeniler bölgelerine yerleşmek isteyen Çerkezleri kaçırma politikası olarak yerleştirildikleri bölgelere baskınlar düzenleyerek varlıklarını soyma yoluna gitmişlerdir. Benzer durumların Halep vilayeti dolaylarında Dürzilerce de yapıldığı kaynaklara yansımıştır. Çerkezler savaşçı yapıları gereği birçok kez kendilerini koruyabilseler de mağdur duruma düştükleri yerler de olmuştur. Osmanlı kaynaklarına yansıyan birkaç örnek aşağıda verilmiştir.

1894 tarihli Osmanlı arşiv kaydına göre Kunaytıra Dürzileri ile Çerkezlerin çatışmaları sırasında Çerkezlerin arazilerinin tahrip edildiği ve mahsullerinin yağmalandığı bilgisi verilmiştir. Bu bölgeye yerleştirilen Çerkezlerin vergiden muaf tutuldukları dönemin sona ermesi nedeniyle 1894 yılı itibariyle vergi verme mükellefiyetleri bulunmaktadır. Dolayısıyla mahsülleri zarar görmüş Çerkezlerin mağduriyetinin giderilmesi için Osmanlı Devleti Çerkezlerin zarar gören mallarına karşılık öşür vergisi alınmayacağını bildirmiştir (Polat, 2019: 148).

Osmanlı'nın Ermeni tebaası Çerkezlerin kendi bölgelerine yerleştirilmelerinden birçok kez şikâyetçi olmuşlardır. Bu durumun aksinin yaşandığı da görülmüştür. 1896'da

Çerkezlerin yerleştirildiği bölgelerden biri olan Maraş Sancağının Elbistan Kazası ile Göksun Nahiyesine bölgelerinde Zeytun Ermenilerince soyulduğu ve kötü muamele gördükleri gerekçesiyle Çerkezler şikâyette bulunmuşlardır (BOA, DH.TMIK.M., 18-13). Yaptıkları şikâyetlerden sonuç alamayınca da kendi çözüm yöntemlerini üretmeye çalışmışlardır. Sonuç olarak Ermeniler bölgelerindeki Çerkezleri kovmak için kendi yöntemleriyle onları yıldırma yoluna gitmişlerdir.

3.11. 1864 Büyük Çerkez Sürgünü ve 93 Harbi Sonrasında Gerçekleşen Göçlerin Ortak Yönleri

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti'nin çöküşünün hız kazandığı dönem olmuştur. Bu dönem içerisinde Ruslara karşı verilen büyük çaplı mücadeleler yine Osmanlı Devleti için Rusların ifadesiyle *Yaşlı Adam*'in son günlerinin gelmesine yol açmıştır. Aynı yüzyıl içerisinde Ruslarla birçok savaş yapılmış, bu savaşların en büyüklerini de Kırım ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları oluşturmuştur. Kırım Savaşı ile Kafkaslarda tek hâkim hâline gelen Ruslar bölgeyi kendi tasarruflarına göre şekillendirmek istemişlerdir. Bu çerçevede bölge milletlerini asimile çalışmalarına koyulan Ruslar direnişlerle karşılaşınca çareyi mezalim ve sürgünde aramışlardır. Kafkas milletleri ile mücadele için neredeyse bütün güçlerini kullanan Ruslar, bölgede etnik temizliğe koyulmuşlardır. Etnik temizlik sonucunda milyonlarca yerli unsur çareyi bölgeden göç etmekte bulmuşlardır.

Ruslar, Kafkasya'nın işgalinin tamamlanması ile gözlerini Balkan topraklarına dikmişlerdir. Kafkaslarda yaptıklarını burada da tekrarlamak isteyen Ruslar önce Osmanlı Devleti'ni yalnızlaştırmışlar, sonra da son bir darbe için Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmışlardır. 93 Harbi adı verilen bu savaşın öncesinde Ruslarca yürütülen propagandalar neticesinde uzun yıllar bir arada yaşayan bölge unsurları birbirlerine karşı kin ve nefretle dolmuşlardır. Savaş sırasında ve sonrasında bölgede Müslümanlara karşı örgütlenen milletler Rusların da teşvikiyle katliam yapmışlardır.

Kafkaslarda ve Balkanlarda yaşanan gelişmelerin ve sonrasında yaşanan göçlerin ortak yönlerini de Rusların benzer eylemleri belirlemiştir. Bunları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Gerek 1864 Büyük Çerkez Sürgünü gerekse 93 Harbi sonrasında yaşanan göçler olsun iki olaydan da en çok etkilenenler Çerkezler olmuşlardır. 1864 Büyük Çerkez Sürgünü sırasında yaklaşık bir buçuk milyon Çerkez yurtlarından edilmiştir. Bu sürgünün varış noktalarından birini o dönem itibariyle Osmanlı toprağı olan Rumeli ve Balkanlar oluşturmuştur. Dolayısıyla işgal ettikleri bölgelerde Çerkez istemeyen Ruslar, bölgeden Çerkezlerin çıkarılmasını istemişlerdir. Netice olarak aynı yüzyıl içerisinde çok sayıda Çerkez ikinci bir sürgünle karşı karşıya kalmışlardır.
- 2) Ruslar açısından iki olayın da amacını Türk ve Müslüman unsurları Avrupa ve Kafkas topraklarından çıkarmak oluşturmuştur. Ruslar bu politikalarını gerçekleştirmek için Kafkaslarda olduğu gibi Balkanlarda da Müslüman olmayan unsurları Müslümanlara karşı silahlandırarak aktif kullanmışlardır. Politikalarını gerçekleştirmek için Kafkaslarda yalnız hareket eden Ruslar, Balkanlarda Avrupalı Hıristiyan devletlerden destek istemişlerdir. Bu sayede 93 Harbini bir nevi Haçlı seferine dönüştürmüşlerdir.
- 3) İki olay da Rusların tarihi emelleri arasında olan *Sıcak Denizlere İnme* politikası sonucunda gerçekleştirilen eylemlerin sonucunda meydana gelmiştir. Ruslar aynı yüzyıl içerisinde birçok kez Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmışlardır. Bu savaşların gerekçeleri Ruslar tarafından Ortodoks Hıristiyanların koruyuculuğı ve Osmanlı Devleti toprakları içerisinde yaşayan azınlıkların haklarının korunması olarak gösterilmiştir.
- 4) İki olay da Osmanlı coğrafyasını etkilemiştir. Kafkaslarda yaşanan mezalim sonucunda Osmanlı Devleti büyük bir göç dalgası ile karşı karşıya kalmış, göçleri yönetmekte zorlanmıştır. Hatta göçleri yönetmek için Avrupalı devletlerden borç almıştır. Durum böyleyken 93 Harbi sonrasında aynı yüzyılın bir yarısında ikinci bir büyük göçle başa çıkmak zorunda kalan Osmanlı Devleti büyük bir yükün altına girmiştir.

Bütün bu gerekçeler ve sonucunda yaşanan gelişmeler, Rusya'nın müstakil bir imparatorluk olma sürecinin tamamlanmasını sağlamıştır. Bir nevi Ruslar, bir zamanlar Osmanlı toprağı olan ya da Osmanlı Devleti'nin etkisindeki bölgelerde hakimiyet kurarak kendi gelişimlerini tamamlamışlardır. Rusların bu mücadelelerinin birçoğunda üstün olmamalarına rağmen Osmanlı Devleti'nin bu savaşları doğru yönetememesi çok sayıda hakimiyet sahası veya toprağın kaybedilmesine neden olmuştur. Örneğin; Kırım

Savaşı'nın kazanılmasına rağmen Kafkasya'nın hakimiyetinin bırakılması 93 Harbi sırasında da Osmanlı'nın üstün kuvvetlerine rağmen istihbarat ağının yetersiz kalması ve savaşın cepheleer yerine merkezden yönetilmesi kayba sebep olmuştur. Netice itibariyle kaybedilen yalnızca savaşlar olmamış hakimiyet sahaları ve kaybedilen topraklardaki halk da Osmanlı'nın içlerine doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçler Osmanlı Devleti topraklarında demografik yapı değişimi ve çatışmalardan ekonomik zararlara değin birçok alanda devleti zor durumda bırakmıştır.

SONUÇ

Dünya tarihinde dönemseller olarak toplumların ve siyasi düşüncelerin değıştiği birçok dönüm noktası bulunmaktadır. XIX. yüzyıl dünyanın savaşlar ve siyasi gelişmelerle yönetim usullerinin değıştiği dönemlerden birini oluşturmuştur. Yüzyıl içerisinde yaşanan büyük savaşlar, galipler arasında çıkar mücadelelerine sebep olurken yenilgiye uğrayan devlet ve milletleri ise büyük devletlerin siyasi politikalarına alet etmiştir. Birçok devlet yaşadığı hezimetlerden dolayı büyük toprak kayıplarına ve yıkıntı diye tabir edilebilecek toplumlara dönüşmüştür. Küçülen devletler kendilerini koruyacak çatılar aramaya gitmişler, varlıklarını bu şekilde koruyabileceklerini düşünmüşlerdir. Birçok dönemde olduğu gibi olayların odak noktasını Ortadoğu oluşturmuş, gelişmekte olan ve gelişimini tamamlamış siyasi oluşumlar bölgede çıkar çatışmalarına girişmişlerdir. Ortadoğu'nun insanlık tarihiyle eş değer olan siyasi çekişmelerin odağında bulunması bölgede yaşayan milletleri de ileriye gitmekten alıkoymuştur.

XIX. yüzyıl boyunca Avrupa'dan Amerika'ya milyonlarca insan göç ederken Ortadoğu coğrafyasında ise yaşanan savaşlar sonucunda ve Fransız İhtilâli'nin de etkisiyle ortaya çıkan milli oluşumlar insanları oradan oraya sürüklemiştir. Tarihte 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yenilen tarafın Osmanlı olması özellikle Müslüman unsurların yaşanan toprak kayıpları nedeniyle yer değıştirmek suretiyle göç etmelerine neden olmuştur. Osmanlı Devleti içerisinde birçok farklı etnik unsur ve inanca sahip olan insanların bulunması devletlerin siyasi politikalarıyla yer değıştirmelerine etki ederken birçok milletin de sürgün yaşadığı süreci başlatmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sebeplerinin anlaşılabilmesi için öncesinde yaşanan olayların analiz edilmesi gerekmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda dahi çok geniş toprakları kontrol altında tutması, sanayilerini geliştirerek büyümekte olan birçok siyasi oluşum veya devletin gözünü Osmanlı topraklarına dikmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bulunduğu coğrafyanın dönem itibariyle dünyanın can damarları olarak tabir edebileceğimiz ticaret yolları ve ham madde kaynakları üzerinde yer alması buna sebep olarak gösterilebilir. Birçok Avrupa devletinin Türkleri ve Müslüman unsurları Avrupa'da istememeleri de siyasi sebepler arasındadır. Gelişmekte olan ve siyasi oluşumunu yeni tamamlamış bir devlet olan Çarlık Rusya'sının

genişleme politikaları, Osmanlı Devleti ile sınır komşusu olmaları nedeniyle Osmanlı topraklarını doğrudan etkilemiştir.

Ruslar sistemli olarak önce Kırım'ı, sonra Kafkasya'yı ve en sonunda da hedef boğazlar olsa da Balkanları Osmanlı toprakları arasından çıkarmışlardır. Bu sayede siyasi oluşumlarını tamamlamışlar, dünya siyasetinde etkin rol almaya başlamışlardır. Buraya kadar olan söylemlerde basitçe aktarılan bu durum, milyonlarca insanı etkileyen toplumsal olaylarla sonuçlanmıştır. Kafkasya toprakları üzerinde Ruslar tarafından planlanan işgal ettikleri bölgeleri Türk ve Müslüman unsurlardan arındırma politikaları Balkanlara da taşınmış, açıkça bölgelerin gayrimüslim unsurlarına Türk ve Müslüman düşmanlığı aşılanmıştır. Kafkaslarda Rusların politikaları Ruslaştırmak üzerine şekillenmiş, bunun gereği olarak da direniş gösterenler ya öldürülmüş ya da sürgün edilmişlerdir. Kafkaslarda bu politikadan en çok etkilenen millet Çerkezler olmuştur. 1864 Büyük Çerkez Sürgünü ile bir ila iki milyon insan vatanlarından edilmiş, yüz binlercesi de öldürülmüştür.

Günümüzde bu olay her 21 Mayıs'ta soykırım olarak anılmaktadır. Bu olaydan etkilenen devletlerin başında Osmanlı Devleti gelmektedir. Çerkez göçlerinin neredeyse tamamı Osmanlı toprakları üzerine olmuş, 1864 Büyük Çerkez Sürgünü sırasında yaşanan göçler dönem itibariyle Osmanlı toprakları içerisinde yer alan mahallere doğru şekillenmiştir. 93 Harbi ile de binlerce Çerkez'in yerleştirildiği topraklar arasında Balkanların ve Rumeli'nin bir kısmının kaybedilmesi, bölgeye yerleştirilmiş olan Çerkezlerin yeniden Osmanlı topraklarının içlerine doğru olacak şekilde göç etmelerine ya da sürgün edilmelerine yol açmıştır.

Çerkezlerin, Rusların gözünde hep düşman görülmelerinin ve girdikleri her bölgeden sürülmelerinin nedenleri hakkında Ruslarla verilen uzun mücadeleler ve boyun eğmeyen tavırlarının yanı sıra Osmanlı ve Ruslar arasında yapılan her savaşta Osmanlıların yanında yer almaları ayrıca Müslüman olmaları gösterilebilir. Ruslar Kafkasya'ya hükmedebilmek için yüzlerce yıl savaşmışlar fakat bölgenin en kalabalık unsurunu oluşturan Çerkezlerin etkisiyle birçok kez yenilgiye uğramışlardır. Örneğin; Çeçen lider İmam Şeyh Şamil'in Kafkasya Gazavatı Harekâtı'nda Çerkezlerin önemli bir kısmı Şamil'in yanında yer almıştır. Bu ve bunun gibi birçok olay Çerkezlerin Rusların gözünde güvenilmez olarak görülmelerine neden olmuş, Rusların ifadeleriyle Çerkezya'nın

Çerkezler de olabileceği düşüncesini doğurmuştur. Bu sayede etnik temizlik yapılacak ve Kafkaslar Ruslaşacaktır.

93 Harbi ile Rusların Ruslaştırma politikaları Balkanlara sıçramıştır. 93 Harbi'ne gelinceye kadar Balkanlar coğrafyasında Fransız İhtilali'nin getirdiği milli devlet gerekçesi ve Rusların Slavlaştırma politikaları sonucunda birçok isyan yaşanmıştır. Bu isyanlar bastırılrsa da Hıristiyan-Müslüman düşmanlığını derinleştirmiştir. 93 Harbi sırasında ve sonrasında Rusların Türk ve Müslüman unsurlara karşı oluşturduğu kin ve düşmanlığın sonucu olarak yüz binlerce Türk ve Müslüman unsur zulme uğramışlardır. Bu unsurlar arasında Osmanlı ordusunun yardımcı kuvvetlerinden birini oluşturan ve henüz on-on iki yıl önce bölgeye iskân edilen Çerkezler de nasibini almıştır. Ruslar, Çerkezlere o derece bilenmişlerdir ki kendi sınırlarına yakın bölgelere iskân edilmelerine karşı çıkmışlardır. Bu durum için Çerkezlerin kendilerine karşı kin güdüyor olabilecekleri, uzun yıllar karşı karşıya kaldıkları için kendileriyle savaşabilecek olmaları veya Osmanlı toprakları üzerinde ileride yapabilecekleri işgal faaliyetlerinin sekteye uğramaması düşüncelerini gösterilebilecek sebepler Osmanlı ile sınırlarına yakın bölgelerde Çerkezleri istememişlerdir.

93 Harbi sırasında Osmanlı Devleti'nin doğu yani Kafkas cephesinde Batum ve Abhazya bölgelerinde yaşayan bazı Kafkas halkları, Osmanlıların yanında olmak üzere Ruslara karşı savaşa girmişlerdir. Doğu cephesinde Rus kuvvetlerini bölmek için tertip edilen çalışmalar neticesinde özellikle Abhazya bölgesinde Ruslara karşı isyan etmişlerdir. Bölgeye Osmanlı yeterince yardım gönderemese de bölge milletleri ve Çerkezler Rusların Kafkas cephesindeki kuvvetlerini bölmelerine neden olmuş, bir nevi Osmanlılar adına başarılı olunmuştur. Rusların takviye kuvvetlerine daha fazla direnemeyen içlerinde Çerkezlerin de bulunduğu yaklaşık 30 bin Abhazya unsuru, Osmanlı askerleriyle birlikte Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. 93 Harbi sonrasında 1890'lı yıllarda daha önce Rusların Kuban havzasına sürdükleri Çerkezlerden yaklaşık 10 bini Osmanlı topraklarına gelmişlerdir. Batı cephesinde ise bölgeye yerleştirilen yaklaşık 300 bin civarındaki Çerkez göçmeni de Türk ve Müslüman göç katarlarına katılarak Anadolu'ya gelmişlerdir.

1830'lu yıllardan 1900'lü yılların başlarına değin Osmanlı coğrafyasına çok sayıda göç dalgasının gelmesi, Anadolu topraklarında etnik unsurun çoğunluğun Türk ve Müslüman olacak şekilde artmasına neden olmuştur. 1864 Büyük Çerkez Sürgünü ve 93

Harbi sonrasında Anadolu'ya milyonlarca insanın yerleştiği bilinmektedir. Bu yerleşim olaylarının doğal sonucu olarak Anadolu'nun yerli halkı ve göçmenler arasında irili ufaklı birçok olay yaşanmıştır.

93 Harbi sonrasında yaşanan göç olaylarına bakıldığı zaman Kafkas kökenli olanların sorunlu bölgelere tampon oluşturması için iskân edildikleri anlaşılmaktadır. Güney Anadolu bölgesinde sorunlu bölgeleri oluşturan mahaller, gayri Müslim unsurların yoğun olarak yaşadıkları bölgeler olmuşlardır. Ayrıca Güney Anadolu bölgesi içerisinde tarım ve hayvancılık yapılabilecek alanların olması da Çerkez göçmenlerin bu bölgelere yerleştirilmesinin diğer bir sebebidir. Bu amaçlarla hedeflenen ise bölgenin üretim anlamında daha aktif olması ve siyasi olarak da sükûna kavuşmasıdır. Güney Anadolu bölgesinde Çerkez göçmenlerle sorun yaşayan unsurları diğer unsurlara nazaran Ermeniler ve Halep civarında da Dürziler oluşturmuştur. Yerel unsurlar arasında Türk ve Müslüman unsurlarla da sorunlar yaşandığı bilinmektedir. Ancak bu sorunların gerek Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemlerle gerekse yerli unsurların Müslüman olan Çerkezlerle iyi ilişkiler kurmaları neticesinde çözüme kavuştuğu gözlemlenmiştir.

Ermenilerle Çerkezler arasındaki sorunların başlangıç noktasını Kafkasya'da Ruslara karşı verilen mücadelede Ermenilerin Rusların yanında yer almaları ve Anadolu'da kendi bölgelerine Türk ve Müslüman unsurların yerleştirilmesiyle yaşama alanı bulamayacakları düşünceleri oluşturmaktadır. Ermeniler bölgelerine Türk ve Müslüman unsurların yerleştirilmemesi için istekte bulunmuşlar, bu istekleri karşılanmayınca da birçok suç olayına karışmışlardır. Bu suç olayları içerisinde en dikkat çekici olanları Ermenilerin Çerkez kılığına girerek haydutluk yapmaları gösterilebilir. Ermenilerin bu tür eylemleri dış bağlantılarıyla da desteklenmiş, Anadolu dışından birçok Ermeni özellikle Adana ve Maraş sancaklarına karışıklık çıkarmak için getirilmiştir. Bölgede yaşanan her türlü kötü namı olay Çerkezlere atfedilmiş fakat yürütülen soruşturmalar neticesinde olayların merkezinde Ermenilerin olduğu anlaşılmıştır.

Halep bölgesine yerleştirilen Çerkezlerin de Anadolu'da Ermenilerle yaşanan sorunlara benzer şekilde Dürzilerle çatıştıkları anlaşılmaktadır. Dürziler, Çerkezleri bölgelerine yerleştirildikleri ilk günlerden itibaren taciz olaylarına başlamışlar, Çerkezlerin canlarına ve mallarına kastetmişlerdir. Dürziler ve Çerkezler arasında birçok çatışma yaşanmış, bu çatışmalar sırasında yüzlerce Çerkez göçmen hayatını kaybetmiştir.

Çerkezler yerleştirildikleri Güney Anadolu bölgesinde Türk ve Müslüman olan Güney Anadolu gölgesinin yerli ahalisiyle de sorunlar yaşamışlardır. Bu sorunlar çoğunlukla arazi kavgaları nedeniyle gerçekleşmiştir. Özellikle Avşarlarla Çerkezler arasında çatışmalar yaşanmış, Osmanlı Devlet adamları iki unsuru da yatıştırarak önlemler almışlardır. Bunların dışında yerli Türk ve Müslüman unsurlarla Çerkezlerin uyum içinde yaşamaları için uyum sürecine ihtiyaçları olduğu anlaşılmıştır.

Çerkez göçmenlerin yerli unsurlarla yaşadığı sorunlardan biri de iskân sırasında yaşadıkları sıkıntılar nedeniyle kendi çözüm yollarını aramaları neticesinde vuku bulmuştur. Çerkezleri kendi çözüm yollarını bulmalarına iten sebepler, yerleştirilecekleri mahallerin geç tespiti ve yardımların yetersiz kalması oluşturmaktadır. Çerkezler bu problemleri aşabilmek için çeteler kurarak birçok gasp ve yağma olaylarına karışmışlardır. Çerkezlerin göç sırasında silahlarına dokunulmaması da bu tür eylemleri gerçekleştirmelerini kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti Çerkezlerin çetecilik faaliyetlerini önlemek için yerleştirildikleri bölgelerin değiştirilmesi yoluna gitmiştir.

Birçok kaynak Çerkezlerin Osmanlı topraklarına ve unsurlarına kolay ve kısa sürede adapte olduğunu söylese de dil ve kültür farklarından dolayı Çerkez topluluğunun kırsala yerleşmek istedikleri, dolayısıyla da kendilerini kapattıkları görülmüştür. Kendilerini kapatma ihtiyacı hisseden Çerkezlerin vatanlarına dönme umutlarını hiçbir zaman kaybetmedikleri görülürken Osmanlı topraklarında yaşayan Türk-Müslüman unsurlarla uyum içerisinde olsalar da uzun süre akrabalık ilişkileri kurmaktan kaçındıkları da gözlemlenen durumlar arasındadır. Ayrıca Kafkasya'nın sert kış şartlarından sıcak iklim bölgelerine gelmeleri bölgenin iklimine uyum sağlamalarını zorlaştırmış, sıcak iklim Çerkez muhacirler arasında birçok hastalığın yayılmasına sebep olmuştur.

XIX. yüzyıl boyunca yaşanan göçler Anadolu'nun bir sonraki evresinde oluşacak ortak kültürün temellerini oluşturmuş, 93 Harbi'nden kısa süre sonra I. Dünya Savaşı'nın yaşanması ve Türk Millî Mücadele'sinin gerçekleşmesi ortak kültürün tamamlanmasına vesile olmuştur.

KAYNAKLAR

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

(BOA).

BOA, DH.MKT., 43.

BOA, DH.MUİ., 29-17.

BOA, DH.ŞFR., 159-69.

BOA, DH.ŞFR., 159-73

BOA, DH.ŞFR., 200-124.

BOA, DH.ŞFR., 53-132.

BOA, DH.TMIK.M., 18-13.

BOA, DH.TMIK.M., 18-13.

BOA, DH.TMIK.M., 8-70.

BOA, HH.MKT., 1769-12.

BOA, HR.SY., 2942-13.

BOA, HR.SYS., 2942-12.

BOA, İ.HUS., 14-80.

BOA, ŞD., 2118-41.

BOA, ŞD., 2142-20.

BOA, ŞD., 2449-24.

BOA, Y.DRK.UM., 28-15.

BOA, Y.MTV., 79-15.

BOA, Y.PRK.DH., 6-24.

BOA, Y.PRK.ESK., 46-97.

BOA, Y.PRK.UM., 28-15.

Kitaplar

Akar, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Aslanlı, A. (2014). *20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney Kafkasya'da Ermeni Sorunu: Karabağ Sorunu Örneği*. Ankara: Yeni Türkiye.

- Avagyan, A. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkezler: XIX. yüzyılın İlk Yarısından XX. yüzyılın İlk Çeyreğine*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Aydın, M. (2005). *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar* (Vol. 5). İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Deniz, T. (2015). *Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya'nın Zorunlu Dönüşümü*. Ankara: Pegem Akademi.
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri* (Vol. 4). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Esadze: (1999). *Çerkezya'nın Ruslar Tarafından İşgali*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.
- İpek, N. (1994). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, 1877-1890* (Vol. 73). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İpek, N., (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Baskı I. Trabzon: Serander Yayınları.
- Karpat, K. H. (2019). *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Ceren Elitez (Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaya, A. (2011). *Türkiye'de Çerkezler: Diasporada geleneğin yeniden icadı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kurban, V., Fedakar, P., Uçkun, R. Öraz Beşikçi: Kureş, M. N., Çümen, N., ve Gül, B. (2020). *Tarihi Sosyo-Kültürel Yapısı ve Siyasal Yönleriyle Çeçenler*. İzmir: İksad Yayınevi.
- M. Rifat Bey, M. (2010). *93 Harbi Faciası*, Yay. Haz. Tahsin Yıldırım. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Mızrak, E. Ç. (2017). *Bozkır Kavimleri MÖ VII. yüzyıldan MS VI. yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*, (2012), Numara 121., C. I-II. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivinin genel müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Özcan, H. (2014). *93 Harbi Aziziye Şahlanması*, Erzurum: Aziziye Belediyesi Kültür Serisi.

- Parmaksızoğlu, İ. (1983). *Tarih boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler*. 62). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Pattie: P. (2016). *Kim bu Ermeniler*. (Çev. Lora Sarı). İstanbul: Aras Yayınları.
- Polat, İ. (2004). *Tarih El Kitabı* (Selçuklular'dan Bugüne), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Roberts, J. M. (2010). *Avrupa Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Sapmaz, A. (2008). *Rusya'nın transkafkasya politikası ve Türkiye'ye etkileri* (Vol. 356). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856-1876*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. II. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi,
- Sümer, F., (2016). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Sürgevil:, Özgün, C., Ortaç, H., Yapucu, O.P., (2012). *Türkiye Tarihi ve Uygarlıkları V Değişim Sürecinde Türkiye I (1699-1908)*. İzmir: İlya Yayınevi.
- Tavkul, U. (2002). *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Topsakal, İ. (2010). *Rusya Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Yavuz, N., (2019). *I. Balkan Harbi ve Göçler*. Ankara: Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
- Yıldız, M. (2014). *Dünden Bugüne Kafkasya*. İstanbul: Işık Yayıncılık Ticaret.

Tezler

- AIZIZI, X. (2018). *Tarih Boyunca Uygur Göçleri*, İstanbul; TC İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Bayıl, Y. (2012). *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın İkmal ve İaşesi*, Elâziğ; Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

- Coşgun, R. (2014). *Türkiye-Kuzey Kafkasya İlişkileri: Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye Öğrenci Hareketliliğinin Değerlendirilmesi*, Ankara; T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi.
- Çay, A. M. (2009). *Türk Tarihi ve Kültürü Kavimler Göçü ve Doğu ve Orta Avrupa'da Türkler (Avrupa Hunları, İtil, Volga Bulgarları, Tuna Bulgarları)*, Ankara; TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı projesi.
- Karadere, A. (2014). *XIX. yüzyılın İlk Yarısında İngilizce Seyahatnamelerin Işığında Kuzey Kafkaslar*, Afyonkarahisar; Kocatepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Kerimov, H. (2012). *Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)*. İstanbul; Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Kızı, İ. (2011). *Geçmişten Günümüze Kalmukların Dinî Tarihi ve Halk İnanışları* (Doctoral dissertation, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı), (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Kutlu, N. (2019). *Rus kaynaklarına göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi*, Diyarbakır; Dicle Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Okatan, Y. (2019). *Rus telgraf belgelerine göre 93 Harbi Kafkas Cephesi*, Gümüşhane; Gümüşhane Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Polat, H. (2019). *Osmanlı Devleti'nin Halep ve civarına Çerkezleri iskânı (1856-1914)*, Malatya; İnönü Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi.
- Şahin, N. (2015). *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesi Adlı Eserin Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, Trabzon; Karadeniz Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi.
- Şeker, H. (2019). *93 Harbi'ne Kadar Rusya'nın Osmanlı Politikası ve Ahmed Saib'in "Son Osmanlı-Rus Muharebesi" Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*, Konya; Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Tombuloğlu, T. (2003). *Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü*, Ankara; Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

- Tunca, Ç. ve Yorulmaz, D. O. (2018). *Hacı Giray Han Döneminden XVII. yüzyılın Ortasına Kadar Kırım Hanlığı ve Moskova Knezliği Arasındaki Münasebetler*, İstanbul; Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Proje Ödevi.
- Yurdakul, E. S. (2021). *Modern Tıp Yasalarının İlk Uygulama Örnekleri: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı*, Ankara; Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Etik ABD, Yüksek Lisans Tezi.
- Yürükçü, A. (2018). *1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'nda Propaganda: Avrupalı Gazetecilerin Faaliyetleri ve Rus Savaş Muhabiri Vasilin Dançenko'nun Savaş Notları*, Ankara; Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Bildiri ve Makaleler

- Abdullah, S. (1990). "Rusyanın Kafkasyayı İşgali". *Ondokuzmayıs University Faculty of Educationmagazine*, ss. 239-257.
- Acar, H. (2019). "Boğazlar Sorunu Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme: İstanbul'un Fethinden Montrö Boğazlar Sözleşmesine". *Türk Siyaset Bilimi Dergisi*. ss. 107-132.
- Akbulut, İ. (1995). "Türk Tarihinde Ermeniler". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 50(01) ss. 29-41.
- Aksakallı, Z., Selçuk, G. N. ve Işık, C. (2017). "Nene Hatun Tarihi Milli Parkı'nın Hüzün Turizmi ve Mabetleşme Yönünden Değerlendirilmesi". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, ss. 215-240.
- Aksoy, B. (2019). "Filoloji ve Arkeoloji Arasında Etnik Bir Kavram Olarak Hint-Avrupa Olgusu". *Tüba-Ar Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, (23), ss. 21-136.
- Aliyeva, S. (2018). "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkasya Müslümanları". *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, ss. 53-66.

- Arslan, A. A. (2018). “1877-1878 Savaşı Sonrası Ahıska’dan Göçler”, *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, ss. 99-106.
- Artar, T. ve Baysoy, E. (2020). “Bismarck Döneminden 2. Dünya Savaşı’na Alman Jeopolitik Düşüncesi: Haushofer ve Hitler Karşılaştırması”. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 30 (1), ss. 1-24.
- Aslan, C. (2006). “Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkez Sürgünü”. *Uluslararası Suçlar ve Tarih, Asam Yay.:1*, ss. 1-33.
- Aydın, M. (1994). “93 Harbi”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, ss. 498-499.
- Aydın, M. (2004). “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(15), ss. 73-82.
- Aydın, N. ve Ergün, E. (2019). “Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(12), ss. 87-114.
- Bağ, Y. (2001). “Çerkezlerin Dramı İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç”. *Çerkezlerin Sürgünü Ankara: Kafkas Derneği*. ss. 208-248.
- Bediz, D. (2018). “Süveyş Kanalı’nın Önemi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9 (3), ss. 329-352.
- Berber, O. (2015). “Kafkasya’da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar”. *Yeni Türkiye*, ss. 363-377.
- Bilge: M. (2015). “Çerkezler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ek-1, ss. 287- 290.
- Bilge: M. (2016). “Gürcüler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ek-1 ss. 490-493.
- Birbudak, T. S. (2018). “1853-1856 Kırım Harbi’nde Osmanlı-Avusturya İlişkileri”. *Bellekten*, 82 (293), ss. 241-264.
- Biröl, N. (2019). “19. yüzyıl Sonlarında Vilayet-i Sitte’nin İdarî, Siyasî, Etnik ve Sosyal Durumu.” *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Gümüşhane*, Cilt.1, ss.1642-1669.

- Bolat, G. (2013). "Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1864 Çerkez Sürgünü". *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), ss. 121-142.
- Cafersoy, N. (2002). "Rus Jeopolitik Düşüncesinde Misyon Arayışları." *Avrasya Dosyası*, 8(4), ss. 51-102.
- Çakmak, B. (2001). "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Menteşe Sancağı'ndan İğneada ve Havalisi Muhafazasına Gönderilen Süvari Askerler Hakkında". *Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 39-50.
- Çamaş, T. (2018). "Opriçnina Teşkilatı ve Rus Merkezileşmesine Etkileri". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3(2), ss. 112-136.
- Çapraz, H. (2019). "Sovyetler Birliği Tarih Yazımında Karaçay-Malkarların Kökeni Konusu". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 6(2), ss. 269-299.
- Çatalkılıç, D. (2016). Editör: Stanislav Lakoba, "İlk Çağlardan Günümüze Abhazya Tarihi". Editör: Stanislav Lakoba. Çev. Uğur Yağanoğlu. CSA Yayın Ajansı, İstanbul-2014. *Karadeniz Araştırmaları*, (52), ss. 305-306.
- Çaycıoğlu, O. (2017). "18. yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (Spec. issue), ss. 115-132.
- Daşdemir, H. (2021). "Kafkasya'da Az Bilinen Bir Türk Topluluğu: Stavropol Türkmenleri". *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 11(18), ss. 44-50.
- Demirel, M. (2009). "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16(40), ss. 317-340.
- Dursun, D. (2003). "Lezgiler". *TDV İslam Ansiklopedisi*, ss.169-170.
- Erkan: (2001). "Dramatik Bir Sürgün Hikayesi". *Çerkezlerin Sürgünü (21 Mart 1864)*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, ss. 153-177.
- Fadeyev, R. A. (2020). "Kafkasya'dan Mektuplar-1 [Letters from the Caucasus-1]". *Kafkasya Çalışmaları*, Çev. Çetao Deneş Kayhan. 5(10), ss. 343-352.
- Gencer, A. İ. (1992). "Berlin Antlaşması". *DİA İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s.517.
- Güllü, R. E. (2018). "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), ss. 350-361.

- Habiçoğlu, Bedri (2001). “Göçün (veya Sürgünün) Nedenleri”. Çerkeslerin Sürgünü. Ankara: *Kafkas Derneği Yayınları*, ss. 118-123.
- Hacısalihöğlu, N. E. (2018). “Balkanlarda Büyük Soykırım: 93 Harbi Döneminde Rus Ordusunun Bulgaristan’daki Türklere Yönelik Politikaları”, *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: ss. 200-212.
- Işık, M. (2018). “Ejderhan Seferi ve Don-Volga Kanal Projesi”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3(Spec. issue), ss. 129-144.
- İlter, E. (1995). “Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*: 6, ss. 155-171.
- Kalaycı, İ. (2015). “Tarih, kültür ve iktisat açısından Çerkezya (Çerkezler)”. *Avrasya Etüdleri*, 47(1), ss. 71-111.
- Kalender, N. , (2007). “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları”. Ankara: *ICANAS*, ss.119-130.
- Kamalov, İ. ve Mirgaliyev, İ. (2008). “Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri”. *Gazi Akademik Bakış*, 2(3), ss. 187-198.
- Kara, M. (2002). “Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (14). ss. 235-252.
- Karpat, K. H. (2001). “Avrupa Egemenliği’nde Müslümanların Konumu Çer--keslerin Sürgünü ve Suriye’deki İskânı”. *Çerkezlerin Sürgünü*, ss. 78-111.
- Kasap, M. , (2018). “93 Harbinde Batum Asâkir-i Muâvene Ordusu’nun Rolü ve Batum Ahalisinin Göç Etmesinde Etkileri,” *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: ss. 251-260.
- Kazemzadeh, H., ve Shahrokhi, A. (2020). “Circassian Genocide: Historical Legitimacy Question [Çerkez Soykırımı: Tarihsel Meşruiyet Sorunu]”. *Kafkasya Çalışmaları*, 6(11), ss. 23-42.

- Keleş, N. (2015). "İndo-Germenlerin ve Germenlerin Kökeni, Dili ve Anayurdu Tezleri". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), ss. 77-92.
- Kemaloğlu, M. (2012). "Terekeme-Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 1(3), ss. 55-81.
- Kimya, O. (2019). "Kafkaslarda Çarlık Rusya'ya Karşı Müridizm Hareketi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(3), ss. 1673-1699.
- Kocalar, A. O., Üstün, Y. M. ve Alan M. (2018). "Nüfusu Yok Olmaya Yüz Tutmuş Bir Cumhuriyet: Adıgey". *Marmara Coğrafya Dergisi*, (37), ss. 152-166.
- Koçak, Y., ve Terzi, E. (2012). "Türkiye'de göç olgusu, göç edenlerin kentlere olan etkileri ve çözüm önerileri". *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(3), 163-184.
- Koçak, Z. (2017). "1787-1792 Osmanlı Rus Savaşında Değişen Dengeler ve Yaş Antlaşması". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 32(2), ss. 459-490.
- Konak, İ. (2012). "Moskova Knezliği'nin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü". *Türkiyat Mecmuası*, 22(1), ss. 99-122.
- Kreyedev, (1998). "Şapsugi, (Soçi İl Rehberi), Vıp. 2, Soçi". Çev. Murat Topçu (Papşu), *Nar Dergisi*, Sayı 71, ss. 35-37.
- Kul, E. (2018). "Cephede Bir Subay: Mahmut Talat Bey'in Gözünden 93 Harbi ve Gazi Osman Paşa," *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: ss. 264-291.
- Kurşun, B. (2017). "Kafkasya'da Geri Dönüşçü Kosovalı Çerkezler Örneği Üzerine Bir Araştırma: Mafehable". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (1), ss. 1-22.
- Kurtaran, Ö. Ü. U. (2018). "Küçük Kaynarca ve Yaş Antlaşmaları Arasında Eflak ve Boğdan'da Hudutların Belirlenmesi ve Esirlerin Serbest Bırakılması (1774-1793)". *Uluslararası Al-Farabi Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara: ss. 28-65.
- Kurtaran, U. (2015). "Sultan Birinci Mahmud Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri". *Belleten*, 79(285), ss. 589-610.
- Küçük: (2013). "Vubihlar ve Vubihça Ubykhs and Ubykh Language". *Journal of History Culture and Art Research*, 2(4), ss. 91-114.

- Kürkcüoğlu, E. (2010). “Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Bakış”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (1), ss. 143-156.
- Nalçacı, M. (2012). “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sürecinde Rusya Ordusu”. *Tarih Dergisi*, (54), 149-172.
- Oral, B., ve Çetinkaya, F. (2017). “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Göç, Tanımı, Nedenleri ve Göç Kuramları”. *Türkiye Klinikleri Halk Sağlığı Özel Dergisi*, 3 (1), 1, 8.
- Öksüz, H. ve Köksal, A., (2018). "93 Harbi'ne Giden Yol: Tersane Konferansı ve Sonuçları," *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: ss. 1-15.
- Özbay, Y.Ö. (2001). “Sürgünün Sonuçları ve Geri Dönüş Konusu”. *Çerkezlerin Sürgünü içinde Ankara Kafkas Derneği*. ss. 218-228.
- Özcan: (2019) “Kafkasya, Rumeli ve Lâdik Üçgeninde; Çerkez Muhacirleri”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(17), ss. 437-472.
- Özgül, O. ve Ceylan, N. (2017). “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(13), ss. 24-62 .
- Özkan, M. (2018). “Savaş ve Propaganda: General Skobelev’in Balkanlarda Panslavist Aktiviteleri”, *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, ss. 339-356.
- Özlü, Z. ve Karkın, V. (2020). “20. yüzyıl Başlarında Azerbaycan Şura Hükümeti ve Çalışmaları”. *Bilge Tonyukuk Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-I*, ss. 89-117.
- Paşaoğlu, D. (2013). “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”. *History Studies*, 5(2), ss. 347-386.
- Peler, G . (2020). “Kumuklar ve Dilleri (G. Peler, Trans.)”. *Tehlikedeki Diller Dergisi, Çeviriler Dosyası 2-Ek*, ss. 123-149.
- Pinson, M. (1993). “Kırım Savaşı’ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkezlerin Rumeli’ne İskanı”. *Çerkezlerin Sürgünü*, 21, ss. 52-77.
- Sağol Yüksekaya, G. (2016). “Osmonaalı Sıdıkov'un Kırgız Şeceresi: Muhtasar Tarih-İ Kırgızıya”. *Milli Folklor*, (110). ss. 30-40.

- Saray, M. (1989). "Altınordu Hanlığı". TDV İslam Ansiklopedisi, 2, ss. 538-540.
- Sarımay, Y. (2012). "Türkler'in ve Akraba Milletlerin Tarihi Anavatanı Anlamında Siyasal ve Kültürel Bir Kavram". TDV, C. 41, ss. 407-408.
- Saydam, A. (1990). "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 243-261.
- Saydam, A. (2007). "Osedler". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, ss. 437-437.
- Sümer, F. (2009). "III. Anadolu Selçukluları (1075-1308)". *TDV*, C 36, Ankara: ss. 380-384.
- Şirin, F. S. (2018). "93 Harbi ve Balkan Savaşları'nın İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecine Etkileri". *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: ss. 391-409.
- Tanrıverdi, M. (2018). "1879 İstanbul Antlaşması Sonrasında Kars ve Batum'dan Göçlerin Bölgedeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Yansımaları". *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: ss. 411-423.
- Taşdemir, A. (2020). "Osmanlı Ordusunda Stratejik Yönetim Zaafiyeti Örneği: 93 Harbi'nde Balkan Savunmasının Çöküşü", *Harp Tarihi Dergisi*, S. 1, ss. 1-40.
- Tavkul, U. (2013). "Kafkasya ve Kırım Çevresinde Nogaylar-(TÜRKÇE)". *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 2(2) ss. 339-345.
- Tavkul, U. (2015). "Linguistik ve Genetik Yapı Etrafında Şekillenen Kafkasya'da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği". *Yeni Türkiye*, ss. 43-55.
- Tsursumia, Z., (2018). "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Abhazya," *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: ss. 425-432.
- Tümtaş, M. S. ve Ergun, C. (2016). "Göçün Toplumsal ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), ss. 1347-1359.
- Uslu, A. D. (2007). "The Pains of Middle Passage in African-American Literature". *Beşkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), ss. 52-66.

- Yalçınkaya, M.A., (2018). “Rumeli Garp Orduları Başkumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın 93 Harbi Mağlubiyetine Dair Görüşleri”, *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: ss. 460-483.
- Yapıcı, H. (2017). “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tarafların Askeri Kuvvetleri”. *Turkish Studies (Elektronik)*, 12(26), ss. 283-297.
- Yeşilot, O. (2008). “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(36), ss. 187-199.
- Yılmaz, A. (2014). “Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri”. *Electronic Turkish Studies*, 9(2).
- Yılmaz, M. (2010). “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17(43), ss. 93-104.
- Yılmaz, R. (2013). “Kafkasya'da Çözölemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 2(1), ss. 71-90.

EKLER

Ek 1. Adana'da Haçinli Oseb, Simbat, Artin ve Avadis'i öldüren Çerkez Mirza Mehmed ve Hasan Bey'in cezalandırılması hakkında.

تَلْغَرَفَاتِ

الى   عن
رسالة   رقم

نومرو   كلمات   ساعة   دقيقة   في سنة

تلغرافنامه تك محلله ارسال ساعت دقیقه مرسل اليه كوند رلدیكى مركزينه يكوردیكى في سنة مأمور سوق مكاتب مأمور سر نوبت	سده واسطه سيله مركزه وصول كوندز ساعت دقیقه ساعة دقیقه بدا مخابرات تلليل مخابرات اخذ ایدن مأمور تلغرافى كشيده ایدن مأمور
--	--

شوی دولتیه ریجیستریه

حکومت بریتانیا و هندوستان و سایر ممالک که در این زمانه
 از این اخبار متوجه گردیدند و در این ممالک نیز
 حکومتها را متوجه گردیدند و در این ممالک نیز
 حکومتها را متوجه گردیدند و در این ممالک نیز
 حکومتها را متوجه گردیدند و در این ممالک نیز

وکلی راجه
 وکلی راجه
 وکلی راجه
 وکلی راجه

OSMANLI ARŞIVI		
ŞD		
2118	41	2

Ek 2. Maraş'ta Çerkezlerin Silahlı gezmelerinden şikayetçi olan Ermeni murahhas vekilin telgrafı.

تلغرافنامه

عن	رقم	نومرو	کلمات	شاعت	دقیقه	فی	سنة

تلغرافنامه نك محله ارسال ساعت دقیقه مرسل اليه كوندردلي مركزه يكورلدلي في سنة مأمور سوق مكاتب مأمور سر نوبت	سدره واسطه سيلة مركزه وصول كوندز ساعت دقیقه ليجه في سنة بدا محابرات تدليل محابرات اخذ ايدن مأمور تلغراف كشيد ايدن مأمور
--	--

شواي دوله ربه جلدينه

چيگه بريندندو عتده تجولوب وئلا سدره كره يك فريشانز عيدين قنق ووج نغصه ورتنا مهلايم
 انواع خبايا سانه جلد ايدوب حقه حكومه فراخي جلاينه نشيد سراج ايدوب چيگه تريبه برغيدن ايدوب
 ممكنه نيك تخت قلم ايدوب اسلاويند بر طرفدندو بعله ايلرز رضه دورلوقنانه جلد ايدوب
 اولدقدندو اسليه ايشيد ممكنه ايدوب نيجوره ايلانه حكومه نيبه ايشيد قلم
 ۱۰ مارج ۱۰
 وكس وجهي
 وكس وجهي
 وكس وجهي
 بروشتانه

OSMANLI ARŞIVI		
ŞD		
2118	441	2

**Ek 4. Suriye’de Araplar, Dürziler ve Çerkezler arasındaki olayların
yatıştırılması hakkında,**

یادگیری حمایتی

سویس ولایتیه سفره

ع. ج. ۲. مورخ حوزت عالی کماله زمانه و بلکه هر طرفه زیاده اجانب
 نظریه خواهان نه مصارف ایبه حک و وقوعان عادی به بیله میان و برنام
 لازم در اولیغه و در زیدم زلفی نواده جولا ایبه عیانت اخلاص و مشای غایت
 سکنه و خشونت بروانه اولون حق صلی در وزره ایله یاه تقدم سلی موعود و در اولون
 اوزره خط ایریلد اولم عدیری تفکک علم اعاده حالده قیبره جقه جمع اولون
 سلی سید حیواندیزیک اندره مقالی خط و خصم ایله حکمی بولنده حکومت خبر کوندر مملو
 دریم نه سکنه و زور باز اولون کوندر لکده اولیغه کوره بوندک کس جراتی حکومت
 عدله وام فعال برکده بونک و بوره بخاره ایله اضاعه وقت ایکنجه تیر لازم اتحاد
 واجد ایبه بدجه بر اقتدارک رای حکومت بولنده جبهه دانده کورنه و استه اولون حوله
 کوندر زیدم و کون عیانت بر قیبه و قید هموم اتلا اوزره و قوعولا اضم عدی حکومت
 جبهه ایله حکمه ملکه ده اولون تصرف ولایت و ولایتیه قویانه ایله قویانه انقده مقل
 سیکریه مراجعت ایله صورتی جرمک و قوعنده صکره مراجعت و قعدرتی حلاله سیکریه
 و بره ایله اقوام رفوق طرفه سکنجه اولیغیده بوندت قوی ملکه ده کور کجه جراتی ایندیرون
 خلق و حتی حکومتی تهریه قدر ایله و کنگره اولون قدری و منظر فلفک ملکه نامور لری حضرت
 بره جوی عیانت اولیغیده حکمه بوندت ایکنجه درق تصرف تبدل و ظهور ایله هر ایکی وقت
 معده تیر لری نایبده صرف نظر نهید سید ایله بوندت اضر صوتی ده جراتی تیریه ایله
 جبهه حوزانه بولنده تصرف قویانه ایله و حق حاکم اولون اوزره حکمیده بونک مطهر عالی
 اولون اصلاحات تیریه و تانی نادی اولیغه و ایکی نامور تیریه کیدی و زره زیاده خنده
 حصولی احوال جاریه ده بوندت قویانه بولنده نظر باطله بر معتمد اولون غیره حکمه استیاده
 امرو و مایه هکت سیاه حفظ خلقتا همه جراتی اولیغیده معتمد اولیغه [در عین حال]

سویس ولایتیه یا ورا کرم

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	Veysel KARKIN	Fotoğraf		
Doğum Yeri:				
Doğum Tarihi:				
Medeni Durumu:				
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim				
Ortaöğretim				
Lise				
Lisans	Gaziantep Üniversitesi	Tarih	Gaziantep	2009
Yüksek Lisans				
İş Deneyimi:	Gaziantep Üniversitesi TÖMER Birimi Sözleşmeli Personel			
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:				
e-posta	krknvysl@gmail.com			
Yayımlarım:	<p>-Karkın, V., ve Yazıcı, Ö. Arap Baharı'nın Suriye'ye Yansıması ve Türkiye'ye Sığınan Mülteciler (Gaziantep Örneği). 21. yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4(12).</p> <p>-Özlü, Z. ve Karkın, V. (2020). 20. yüzyıl Başlarında Azerbaycan Şura Hükümeti ve Çalışmaları, Bilge Tonyukuk Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-I. ss. 89-118.</p> <p>-Özlü, Z., Kara, A., ve Karkın, V. (2017). Suriye Özelinde Arap Baharı ve Türkiye'ye Etkileri. Uluslararası Canik Sempozyumu-Geçmişten Günümüze Göç, Samsun.</p>			